

Kunsthistoricus
Frits van der Meer
aan zijn zus Martina,
1947-1987

OPENHARTIGE
BRIEVEN OVER
CULTUUR, GELOOF
EN LANDSCHAP

A
U
P

TON VAN SCHAIK

KUNSTHISTORICUS FRITS VAN DER MEER
AAN ZIJN ZUS MARTINA, 1947-1987

Martina
Jij bent d'hoogmoedigste: van God bezeten.
Met ons sterft dat verwaand gezin straks uit.
Historici gaan strijken met de buit
Want, wat wij waren, dat wordt niet vergeten.

Frits van der Meer, 22 november 1968

Kunsthistoricus
Frits van der Meer
aan zijn zus Martina,
1947-1987

OPENHARTIGE BRIEVEN OVER
CULTUUR, GELOOF EN LANDSCHAP

INGELEID EN GEANNOTTEERD

DOOR

TON H.M. VAN SCHAİK

M.M.V.

LODEWIJK WINKELER

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door bijdragen van Centrum voor Kunsthistorische Documentatie Radboud Universiteit, Katholiek Studienetwerk, KDC fonds, Opleiding Kunstgeschiedenis Radboud Universiteit, Radboud Institute for Culture & History, Ottema-Kingma Stichting, Stichting Het Nuyensfonds en Stichting Sormani Fonds.

CKD | Centrum voor
Kunsthistorische Documentatie
Radboud Universiteit

Radboud Universiteit

OKS
Ottema-Kingma Stichting

Afbeeldingen omslag: Hans Sibbelee, Centrum voor Kunsthistorische Documentatie, Radboud Universiteit

Ontwerp omslag en binnenwerk: Margreet van de Burgt

ISBN 978 90 4857 375 2

e-ISBN 978 90 4857 376 9 (pdf)

e-ISBN 978 90 4857 377 6 (toegankelijke ePub)

DOI 10.5117/9789048573752

NUR 694 | 704

Creative Commons License CC BY-NC-ND

(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>)

© Auteurs / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2025

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	6
Verweven levens. Over de band tussen Frits en Martina van der Meer	9
1 De kleine stad	11
2 In de voorhoven. Kuilenburg en Rijsenburg	23
3 Zielzorgpraktijk en studiejaren, 1928-1938	33
4 Zus Bertha wordt zuster Martina	41
5 Leerstoel. Lector en hoogleraar in Nijmegen	45
6 Intussen in Drachten	53
7 Een gevestigde naam. Frits als criticus van het postconciliaire katholicisme	59
8 Epiloog	64
9 Broer aan zus	68
Brieven	73
Lijst van voornaamste bronnen en literatuur	307
Personalia	309
Register	311

Woord vooraf

In het eerste jaar van de Duitse bezetting verscheen een boek dat een breuk betekende met het toenmalige gesloten en verkrampde Nederlandse katholicisme dat later ‘het Rijke Roomse leven’ zou worden genoemd en dat stamde uit de negentiende eeuw. Dat boek heette *Catechismus, dat is Onderrichting in het Ware Geloof*, en was geschreven door Frits van der Meer, toen nog lector in Nijmegen en priester van het aartsbisdom Utrecht. Kees Fens, de beste Nederlandse lezer in de tweede helft van de vorige eeuw, kreeg het boek in het eindexamenjaar van zijn gymnasium in handen en getuigde later: ‘Ik wist niet wat ik las. Ik sloeg een hoek om in mijn leven.’ Hier werd heel de roomse santenkraam in één keer aan de straat gezet.

Zes jaar later volgde een tweede boek van Van der Meer dat klassiek zou worden: *Augustinus de Zielzorger*. De lezer waant zich vanaf de eerste bladzijde onder het gehoor van de bisschop in diens bescheiden kathedraal van Hippo, en er is na *De Zielzorger* niet meer over Augustinus geschreven zonder dat eruit werd geciteerd. Beide werken wierpen een ander licht op de verkondiging en het pastoraat zoals die op dat moment in de Nederlandse katholieke kerk werden gepraktiseerd. En ze pasten volmaakt in de terugkeer naar de bronnen zoals die in de *Nouvelle Théologie* van na 1945 vooral in Frankrijk gestalte kreeg en die uitmondde in het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965).

Buiten de katholieke kring kreeg Van der Meer bekendheid door zijn *Atlas van de westerse Beschaving* (1951), een tot dan toe niet vertoonde wijze van geschiedschrijving – de formule was: kaarten, teksten, illustraties – en door het feit dat hem in 1964 de P.C. Hooftprijs werd toegekend. Frits van der Meer was op vele fronten een vernieuwer.

Intussen is hij als schrijver in de vergetelheid geraakt en is zijn faam als vernieuwer de mist in gegaan. Dat laatste komt vooral doordat hij de ontwikkelingen in de Nederlandse kerkprovincie in de jaren zestig en zeventig beschouwde als de uitkomst van een reeks tragische illusies. Hij gaf er lucht aan in zijn *Open brief over geloof en eredienst* (1973), waar het toenmalige katholieke establishment

geweldig boos over was. Zowel dat establishment als Van der Meer lijken vijftig jaar later vergeten, zeker wat Van der Meer betreft ten onrechte. Om zowel Frits als zijn zus Martina van der Meer o.c.d. aan lezers van nu voor te stellen en hen bij ouderen in herinnering te brengen heb ik de brieven van de broer aan zijn zus vooraf laten gaan door een uitvoerig dubbelbiografisch essay, dat de titel ‘Verweven levens’ heeft gekregen.

De brieven, die Frits in de tweede helft van de twintigste eeuw aan Martina in haar slotklooster te Drachten schreef, sprankelen van leven en laten zien waar hij zijn inspiratie uit putte: de Schrift en de liturgie. Maar hij laat zich ook kennen als een trouw familieman en een aan zijn provincie verknochte Fries, geeft kunsthistorische mini-colleges, en levert korte maar briljante literatuurbeschouwingen met tussendoor kleine reisbeschrijvingen. Vooral in dat laatste genre heeft hij merkbaar plezier. Bovendien is Van der Meer, een moeilijke man voor zichzelf en voor anderen, tegenover niemand zo open als tegenover zijn ruim een jaar jongere zuster.

De bundel brieven van Frits aan Martina, die thans wordt bewaard in het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen, werd door het kapittel van de Ongeschoeide Karmelietessen voor publicatie vrijgegeven, waarvoor ik de zusters van harte dank. Ik trof de kopieën ervan destijds aan in de vroegere Karmel van Drachten, die door wijlen dr. Jan Hofstra (1945-2015) en zijn vrouw Ietsje was overgenomen en in een verwante geest met toewijding werd voortgezet. Hofstra, een protestant met grote belangstelling voor het kloosterleven, gaf mij de brieven ter inzage en ik was direct overtuigd van hun onvervangbare en nog steeds actuele waarde. Het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen in de persoon van directeur dr. Hans Krabbendam nam de zorg voor de uitgave op zich, en dr. Lodewijk Winkeler, kenner als geen ander van het na-oorlogse katholicisme, zag de tekst met zijn inleiding en annotatie aandachtig na en leverde aanvullende informatie. Aan alle genoemde personen ben ik dank verschuldigd.

De rumoerige katholieke voorhoede uit de jaren zestig en zeventig is na vijftig jaar stilgevallen. Kennismaking met deze erudiete briefschrijver, die zich indertijd van dat rumoer zo ver hij maar kon distantieerde, zou hier of daar iemand uit de gedecimeerde en vergrijsde gemeenschap van de Nederlandse katholieken kunnen prikkelen om zich opnieuw in zijn werk te verdiepen. De heldere stem van Frits van der Meer zal allicht deze of gene vergeetachtige lezer uit zijn dommel laten opschrikken. Mij is het althans zo vergaan.

Ton H.M. van Schaik
Utrecht, 15 maart 2025

Verweven levens

OVER DE BAND TUSSEN FRITS
EN MARTINA VAN DER MEER

1

De kleine stad

Friese jeugdjaren 1904-1920

Friesland is een heerlijk land dat met geen ander is te vergelijken. Het is net als een soort malse Camargue vol koeien en dorpen. En een horizon! Je moet er natuurlijk rekening mee houden dat elk dorp drie sekten heeft en dus ook drie kerken. Ik heb een sterke band met dat trotse volk, dat iets heeft wat anderen niet hebben en waar je op de een of andere manier gelukkig mee bent.

(1973)¹

IN 1977 MAAKTE PROFESSOR FRITS VAN DER MEER – hij was al boven de zeventig en emeritus – met twee oud-studenten een excursie naar Chartres. Ze gingen erheen om de nieuwe ramen van de kathedraal te bekijken, maar bezochten ook het vijftwintig kilometer zuidwestelijk gelegen Illiers, de geboorteplaats van Marcel Proust, waaraan deze zo vele herinneringen had die zijn opgeschreven in zijn grote roman *A la recherche du temps perdu*. Het gezelschap was er op een marktdag. De reisgenoten waren enthousiast en herkenden van allerlei, het sleedoorlaantje, het huis van tante Eugénie en het kleine stadsplein. Die avond aan tafel kon Frits het niet laten te op te merken dat hij zijn geboorteplaats Bolsward tienmaal mooier vond dan Illiers. ‘Om van Illiers iets te maken is het genie van Proust nodig, maar elke gewone man kan iets aardigs zeggen over Bolsward’ riep hij. ‘Bewijs dat’ zeiden zijn tafelgenoten. Dus draaide hij, eenmaal thuis, een vel papier in zijn schrijfmachine en typte het vol met ‘iets over Bolsward’.

¹ De citaten aan het begin van elk hoofdstuk zijn afkomstig uit gepubliceerde interviews, zie de ‘lijst van voornaamste bronnen en literatuur’ aan het eind van dit boek.

Dat was het begin van *De kleine stad*, een boekje dat hij achterin dateerde Advent 1977, en dat eerst in het Fries verscheen (*De lytse stad*) en pas daarna in het Nederlands. Het zijn de herinneringen van een oud geworden roomse jongen, natuurlijk zonder de pretentie een geschiedenis van Bolsward te zijn.

Het stadje in Friesland's zuidwesthoek, vooral bekend door zijn voorname renaissance-stadhuis, heeft in zijn stadsrechten uit 1455 veel te danken aan de franciscaan en rondreizende prediker Johannes Brugman ('praten als'), en bereikte het hoogtepunt van zijn bloei in de zeventiende eeuw. Bolsward hoorde bij de elf steden die afgevaardigden stuurden naar de Friese Landdag. De welvaart, vooral te danken aan zijn positie als marktplaats van vee en zuivel, kon niet verhinderen dat de stad in de loop der achttiende eeuw werd overvleugeld door Franeker en Sneek, waarna ze zich ontwikkelde tot verzorgingscentrum van de regio. In de negentiende eeuw waren er thuishpinnerijen van de 'Friese sajet', die in grote hoeveelheden werd geëxporteerd naar andere provincies. Verder waren er twee scheepstimmerwerven, twee leerlooierijen, pottenbakkerijen, en, als grootste werkgevers van alle, enkele pannen-, tegel- en steenbakkerijen, kleine fabrieken, waarvan de arbeiderswoningen in lange, eentonige rijen buiten de grachten liggen, voorbij de nu verdwenen Sint Janspoort waar 'het schorem' woonde.

Confessioneel is Bolsward gemengd, meer dan in andere Friese steden zijn de roomsen er vertegenwoordigd. De hervormden vormen er het grootste contingent en de deftigste gemeente, maar er zijn ook steile gereformeerden, in de wandeling 'de fijnen', en er is een kleine groep doopsgezinden. Een drietal stadsmonumenten kan niemand ontgaan. De grote of Martinikerk op de oudste terp van de stad, gebouwd rond 1450, is een van de grootste in Friesland. Ze pronkt met een kansel waarop de vier jaargetijden staan uitgebeeld met allerlei loof- en bloemenwerk, en met een reusachtig Hinsch-orgel uit het laatste kwart van de achttiende eeuw. Aan weerskanten van het koor staan de koorbanken nog uit de katholieke tijd, ook rijk versierd met gebeeldstormd beeldhouwwerk. Achterin staat het koele borstbeeld van Gijsbert Japikx (1603-1666), de in Bolsward geboren vader van de Friese letterkunde, met het door Van der Meer vaak geciteerde onderschrift:

Loytser
 Nim it for lieaf
 It is Sljucht en Rjucht
 Als die van Bolsaert²

2 Beschouwer / Neem het voor lief: / Het is slecht en recht / Als die van Bolsward.

Er is nog een schrijver uit de stad, anderhalve eeuw vroeger, veel bescheidener en in het Latijn, Petrus Jacobus van Bolsward (1450-1527), bekend als Petrus van Thabor naar het Regulierenklooster in Sneek waar hij lekenbroeder was. Hij eindigt zijn relaas in 1520 en begint zijn Friese geschiedenis met het jaar 781, toen hij de kerstening van het gewest als voltooid beschouwde:

‘In ’t Jaer ons Heren sevenhondert ende LXXXI doe ont fanc Vrieslant eerst dat Karsten ghelove,
al eer een deel ende nae een deel.’

Dat de kerkgeschiedenis van Bolsward en die van Friesland alles doordringt is een inzicht dat een kleine wandeling in elk van de elf steden en de vele dorpen direct duidelijk maakt. De parochiegrenzen vielen in de Middeleeuwen samen met die van dorp of stad en het land was overdekt met kloosters zoals nergens in de Lage Landen. Boeren, edellieden, steden en parochiepriesters traden op als stichters en gaven land aan monastieke orden als die van de benedictijnen en cisterciënzers – aan de laatste in Bloemkamp bij Bolsward –, aan reguliere kanunniken, vooral aan norbertijnen of witheren, en later ook aan bedelorden als de franciscanen en karmelieten.

De franciscanen stichtten een klooster in Bolsward, waar de Broerenkerk nog aan hen herinnert, en waar pater Jan Brugman, die er de observantie doorzette, wel verbleven zal hebben. De aanwezigheid van de minderbroeders in Bolsward zal tot ver in de twintigste eeuw voortduren en heeft de vroomheid van de katholieken daar, al dan niet lid van hun Derde Orde, gestempeld. Toen in 1572 Den Briel werd ingenomen was dat ook voor Friesland het sein tot de gewapende opstand. Verscheidene steden, waaronder Bolsward, openden de poorten voor de geuzen. Toen de uitoefening van de katholieke godsdienst werd verboden werden overal in plaats van pastoors protestantse predikanten aangesteld. Rond 1630 werkten er in Bolsward twee paters, een franciscaan en een jezuïet, die tot ergernis van de gelovigen slecht met elkaar overweg konden. Er zijn dan in het stadje en zijn omgeving ongeveer 1200 communicanten. Dat er een stabiele katholieke minderheid in stad en omstreken zou blijven, is te danken aan de oprichting van een statie (officieuze parochie) die door de franciscanen werd bemand. In de negentiende eeuw, na de wettelijke gelijkstelling van alle kerkgenootschappen (1796) en de herinvoering van het bisschoppelijk bestuur in Nederland (1853), zijn er in Bolsward twee waterstaatkerkjes, beide gelegen aan de Grote Dijkakker, beide bediend door de franciscanen en beide elke zondag overvol. De jeugdijaren

van Frits spelen zich af in het kerkje van Sint Martinus. Daar heeft hij op zondag, naast zijn vrome vader geknield, zijn eerste liturgische ervaringen opgedaan. Pas in de jaren 1932-1934 werd op de plek van het oude Franciscuskerkje een grote nieuwe kerk gebouwd, met dezelfde naam, die voortaan de ene parochiekerk van Bolsward en omgeving zou zijn, met een eigen kapelletje ter ere van Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden, voor wie de franciscanen de oude devotie hadden doen herleven. Maar toen de nieuwe kerk opening was Frits al lang uit de kleine stad vertrokken.

De Van der Meers komen, zoals hun naam al aanduidt, van het water. Vele generaties lang hebben ze vanuit Blauwhuis als schipper hun brood verdiend. De betovergrootvader Obe Simmes (1766-1846) had de bijnaam van 'in duvel op klompen' wat in elk geval op een heftig temperament wijst. Ook zijn zoon Simme en zijn kleinzoon Obe voeren nog met zeilschepen. De stoomboten betekenden hun ondergang, al hadden ze achttien paarden op stal staan en al was er eerst nog naar samenwerking met anderen gezocht. Onenigheid tussen de vijf vennoten en een faillissement waren tenslotte fataal en Obe, grootvader van Frits, stierf toen hij nog geen vijftig was (1833-1883). Zijn beide zoons, Simme en Antoon, slaagden er met hulp van een compagnon in opnieuw een boot te kopen, waarna Simme de schipper en Antoon de boekhouder werd. Ze moeten het tot ongeveer 1910 uitgezongen hebben. Maar Antoon had aanleg tot meer, ging studeren en behaalde het onderwijzersdiploma in 's-Hertogenbosch, waarna hij direct in Bolsward aan de slag kon. Na enkele jaren liet zijn gezondheid het afweten en in 1883, het sterfjaar van zijn vader, bleek hij tuberculose te hebben. Hij onderwierp zich aan de harde Kneippkuur met veel baden in ijskoud water en hij genas. Behalve dat hij het schippersbedrijf van zijn broer administreerde, gaf hij tekenles en spijkerde hij jongens bij die naar het seminarie wilden, wat in Bolsward geen ongewoon verlangen was. Volgens zoon Frits begon hij ook aan het schrijven van een roman, geen opzienbarend verhaal, maar wel in mooi, ouderwets Nederlands geschreven. Tijdens het herstel van zijn ziekte raakte hij in een depressie, waar hij pas uit kwam toen hij een vaste betrekking kreeg bij de bankier Brouwer, die tevens boekhouder was bij de Bolswarder Spaarbank. Ook Brouwer ging failliet en was daardoor zo geschokt dat hij zich het leven benam. Dat was in 1896 en het slot aan deze tragische geschiedenis was dat Antoon van der Meer Brouwer opvolgde bij de Spaarbank. Hij verwierf zich in die functie bij zijn stadgenoten de faam een volstrekt integere man te zijn, waardoor hij zijn entree kon maken bij de burgerij. Hij werd gekozen in de leiding van de sociëteit Amicitia en werd

lid van het kerkbestuur van de Martinusparochie. Uit de laatste functie nam hij ontslag toen pastoor Bekkers o.f.m. een kleine fraude wilde gladstrijken.

Van der Meer was rond 1900 iemand geworden in Bolsward, hij had er met onmiskenbare ambitie naar toe gewerkt en plukte er de vruchten van door een raadlidmaatschap, waarna hij ook een tijdje wethouder was. Antoon van der Meer hoorde niet bij de chic, maar wel bij de keurigheid van het stadje. Frits vertelde later in alle toonaarden over zijn vader en diens kwaliteiten: zijn onomkoopbaarheid en, daarmee verbonden, zijn afstandelijkheid die geen vertrouwelijkheid of gemoedelijke buurtpraat uitlokte. De moeilijkheden in zijn leven, het faillissement van zijn vader, zijn eigen ziekte, de moeizame opbouw van een maatschappelijke positie hadden van hem een getraumatiseerde man gemaakt, onkreukbaar, gedistantieerd en ... alleen. Pas toen hij de veertig al was gepasseerd ontmoette hij de vrouw met wie hij zou trouwen: Minke Jorna, een middenstandsdochter, drie jaar jonger dan hij. Ze kwamen elkaar tegen op een dansavond in De Doele, een instelling die het midden hield tussen een concertzaal, een sociëteit en een buurtcentrum en waar soms een gezelschap van buiten optrad. Het kan niet anders of Antoon heeft de katholieke Minke al eerder in het oog gehad, misschien tijdens het lof in de kerk, op straat of in een winkel. Haar vader, Feike Kempes Jorna (1817-1898) had goede zaken gedaan, en ervoor gezorgd dat zijn dochter een royale uitzet meekreeg. Ook zij liep trouwens al tegen de veertig, en toen Antoon haar in het huis van haar moeder aan de Kleine Dijklakker ten huwelijk kwam vragen, was dat voor haar een welkome late gelegenheid om aan de man te komen. Ze had een voorname uitstraling, ze kleepte zich goed, kortom ze was iemand, en bovendien vroom katholiek, vromer dan hij en lid van de Derde Orde die elke dag haar Klein Officie bad. Ze trouwden op 17 november 1903 en betrokken het door beiden gekochte huis aan de Bagijnestraat. Daar werd een jaar later, op woensdag 16 november 1904, Frederik Gerben Louis geboren en direct gedoopt in de Martinuskerk. Het gezin verhuisde daarna naar het adres van grootmoeder Jorna, Kleine Dijklakker 18, toen C 16.

Daar werd op 10 januari 1906 Bertha Ida geboren, Frits' enige zus, de latere karmelietes zuster Martina van de Moeder Gods. Beiden hebben de herinneringen aan hun ouderlijk huis levenslang vastgehouden, Bertha heeft het op latere leeftijd zelfs gedetailleerd getekend. Hun moeder, die niet gezond was en jong stierf, was een gedecideerde vrouw die bij een ruzie tussen de twee om een sprookjesboek middenin het verhaal van Sneeuwwitje ingreep en het boek verscheurde en in de kachel gooide. 'Ik ken het verhaal van Sneeuwwitje nog niet' vertelde Martina als oude dame. Toen Frits bijna negen was en Bertha zeseneenhalf over-

Ouderlijk huis van Frits en Bertha van der Meer, Kleine Dijklakker 18 Bolsward (© Hans Sibbelee, Centrum voor Kunsthistorische Documentatie, Radboud Universiteit).

leed hun moeder (1913). Vader Van der Meer was ontredderd en de kinderen diep verdrietig, de regelmaat in het huishouden was weg. Een periode van dienstmeisjes, het ene na het andere, volgde. Tot Vader Antoon in 1914 een advertentie plaatste waarop een huishoudster uit Haarlem reageerde: juffrouw Willemina Gerrits Laagland (1875-1963). Ze had eerder haar diensten bewezen bij de deftige en grote katholieke familie Heerkens Thijssen, en moest het op doktersadvies wat kalmer aan doen. Bij haar binnenkomst in het huis aan de Kleine Dijklakker sprak zij de gevleugelde woorden: ‘Hier moet ingegrepen worden, mijnheer Van der Meer.’ Dat zij de daad bij het woord heeft gevoegd lijkt geen twijfel. Een nieuwe periode was aangebroken en juffrouw Laagland, bekend als ‘de Bous’, zou niet meer uit het leven van Frits verdwijnen.

Een ziekelijke en jong gestorven moeder, een zwijgzame, afstandelijke en autoritaire vader, een per advertentie geworven bazige ‘juffrouw’: een warm nest voor opgroeiende kinderen was het niet aan de Kleine Dijklakker. Een foto van vader, moeder en de beide kinderen aan het strand van Noordwijk, vermoedelijk uit 1912 of 1913, toont een burgerfamilie in goeden doen: moeder zittend in de strandstoel, vader in zijn nette pak en met het gesoigneerde nog donkere puntbaardje, Frits in een matrozenpakje en ernstig poserend met een schep en Bertha als een damesachtig meisje met hoed. Een opgewekt en zorgeloos gezin met vakantie ziet er anders uit. Niet verwonderlijk dat de kinderen al vroeg een goed heenkomen zochten en vader met de juffrouw alleen achterlieten. Ook op andere foto’s van Frits en Bertha, al dan niet met hun ouders, ligt de vrolijkheid niet direct voor het oprapen, laat staan de gezelligheid.

Frits was van kleins af aan een tekengraag kind. Wat hij zag in de roomse almanakken en de *Katholieke Illustratie* moest hij natekenen. Het tekenen heeft hem tenslotte naar de kunstgeschiedenis geleid, en naar de atlassen. Elk jaar met Sinterklaas vroeg hij een atlasje, telkens een uitvoeriger exemplaar. Het lezen van kaarten werd een passie, hij kon er urenlang mee bezig zijn. Hij bestudeerde ze, prentte zich de afbeeldingen, de geografie en de plaatsnamen in en onthield alles. Vader zag het aan en probeerde de tekenpassie een beetje in te tomen. Het gebeurde dat Frits laat in de avond/vroeg in de nacht nog in het tuinprieel zat te tekenen en vader met een lantaarn in de hand kwam kijken en hem zonder een woord naar zijn slaapkamer verwees. En lezen, dat was zijn derde passie. Samen met zijn zusje verslond hij alles wat leesbaar was. Rond zijn elfde vond hij bij oom Meinardus, zwager van zijn moeder, een Duitse editie van de *Decamerone*. Hij las die gepeperde verhalen en kwam op zeker ogenblik aan zijn vader vragen wat dat betekende: ‘de vruchten der liefde plukken’. ‘Waar heb je dat vandaan? vroeg vader. ‘Uit de *Decamerone*’ zei Frits. ‘Dat is anders geen lectuur voor een jongen als jij’, vond vader, zonder de vraag te beantwoorden. Waarop Frits zich in de keuken vervoegde bij de vrijer van hun dienstbode met dezelfde vraag. Die moet hem dat misschien iets duidelijker hebben gemaakt, dat plukken van de vruchten der liefde. ‘En weet je het al?’ vroeg zijn vader, die net als de meeste vaders van die tijd dit soort vragen liefst uitbesteedde. Dit keer gaf Frits geen antwoord.

De huisarts vond dat de kinderen meer moesten spelen. Dat resulteerde in de aanschaf van een sjoelbak, waarbij alle huisgenoten, inclusief vader en de juffrouw, zich nu en dan opstelden. Frits stond erbij met een boek in de hand,

gooide al zijn stenen in één keer op goed geluk weg en las onverstoord verder. De bijbelse geschiedenis was hem al verteld door meester Ridder en meester Feenstra van de katholieke lagere school op Het Hoogh. Heel zijn leven bleef hij bij het lezen van de bijbel de stemmen van die onderwijzers horen. ‘Alle draden van het geestelijk spinnenweb zijn daarvan uitgegaan’, zei hij in een interview. De tekenmanie was niet te stoppen en het talent onmiskenbaar. Daar, in de kunst, lag Frits’ toekomst, meende vader Van der Meer. Hij liet werk van zijn zoon zien aan Antoon Derkinderen en Jan Toorop. ‘Laat hem rustig tekenen’ zeiden ze, ‘de jongen heeft aanleg. Geen lessen laten nemen.’ Vader Antoon wist genoeg. In de zomer van 1917 liet hij Frits toelatingsexamen doen voor het Stedelijk Gymnasium Magister Alvinus in Sneek.

Zo reisde Frits vanaf september van dat jaar elke schooldag met de tram van Bolsward naar Sneek en retour, een rit van een half uur. Eerste klas natuurlijk, zoals het een gymnasiast betaamt. Het groepje steeds bij elkaar, de bestuurder vroeg niet eens naar hun kaartje: hij kende zijn volkje, het waren de keurige jongens en meisjes waarmee hij nooit problemen had. Frits herinnerde zich later dat een van de meisjes haar benen op zijn knie legde om hem de veters van haar bottines te laten inrijgen, een verhaal dat zo in de Anton Wachterromans van Vestdijk kan. En met klasgenoten varieerde hij in de derde klas ondeugend Vergilius’ ‘Timeo Danaos et dona ferentes’ (Ik ben bang voor de Grieken, ook als ze met geschenken komen) tot ‘Timeo puellas et oscula dantes’, ‘Ik ben bang voor de meisjes, ook als ze kusjes geven’. Bang was Frits niet, hij had thuis een zusje, maar van een verliefdheid als bij Anton Wachter was bij hem geen sprake. Zijn aandacht ging naar andere dingen.

Het gymnasium was gevestigd in een oud, primitief gebouw, waarin alle zes klassen aan een lange gang lagen. In Frits’ tijd waren er zeventig leerlingen, half om half jongens en meisjes. Een internaat, daar was vader op tegen geweest, verderfelijke instellingen vond hij dat. De parochiepaters hadden er wel bezwaren tegen in gebracht, zo’n neutrale school voor een katholieke jongen, maar vader had voet bij stuk gehouden: ‘Hij moet met iedereen kunnen omgaan’, had hij gezegd. Frits kon dat haast vanzelf, net als zijn vader trouwens, maar heeft er zich als enige katholieke leerling toch wel vaak geïsoleerd gevoeld. Pas met de komst van een paar aspirant-theologiestudenten kon hij vrienden maken. In het schooljaar 1918/19 was hij leerling van de tweede klas en ging hij Grieks leren.

Het moet in deze tijd zijn geweest, dat de juffrouw, Wilhelmina Laagland, ‘de Bous’ ging heten (spreek uit als ‘kous’). Ze wilde met Frits samen het Griekse alfabet leren, om hem zijn woordjes te kunnen overhoren en stiet op ‘hè bous’

Het gezin Van der Meer aan het strand van Noordwijk, ca. 1912 (uit: *De hemeldeur op een kier*, p. 7).

(ou uitgesproken als in 'poes'), 'het rund', dat ze uitsprak zoals boven aangegeven. Daarmee was een levenslang vonnis getekend, bij de kinderen werd het haar bijnaam, roepnaam en op den duur haar koosnaam, vader bleef altijd 'de juffrouw' zeggen, maar moest na jaren toch wel lachen om dat 'Bous'. Juffrouw Laagland wist op den duur niet beter en liet het zich aanleunen. In de derde klas waren ze met zijn negenen; met zijn twee vrienden, de broertjes Aleid en Wisse Smit, zoons van een predikant, vormde hij 'de stille academie', meer op het godsdienstige gefocust dan de anderen. Een leraar geschiedenis, een voortreffelijke leraar, was Geerko Marten Reijntjes (1879-1964), die het handboek van Pik gebruikte en de kinderen Fruin liet lezen zodat ze ook iets te weten kwamen van de martelaren van Gorcum en niet alleen van die van Antwerpen. Maar als Reijntjes dingen vertelde die niet klopten, bijvoorbeeld over de jezuïeten of over de aflaten, waar hij niet alles van wist, kwam Frits in het geweer. En toen een leraar Grieks, invaller ds. Wumkes, vertelde dat voor de roomsen Maria een godin was die werd aanbeden, protesteerde Frits luid en duidelijk: 'Dit is een openbare school en ik ga mijn beklag doen bij de rector.' Wat dan zijn bezwaar was. 'Dat Maria voor de roomsen – u moet trouwens katholieken zeggen – geen godin is, maar

Het gezin Van der Meer in de tuin, getekend door Bertha. V.l.n.r. juffrouw Laagland, Bertha, vader Antoon, Frits (uit: *De hemeldeur op een kier*, p. 28).

wel de Moeder Gods, Theotókos in het Grieks.’ ‘Schrijf dat eens op het bord’, zei de leraar. Frits deed het, inclusief het accent op de voorlaatste lettergreep. Incident gesloten en misverstand opgehelderd, althans voor dat jaar. Intussen wilde Frits toen al priester worden, misschien mede onder invloed van de keus voor het predikantschap van zijn beide vrienden. Maar het was vooral de roman *De idioot* van Dostojewski, een Franse editie overigens, een Nederlandse was er nog niet, die de doorslag gaf. In deze ‘ideeënroman’ van de beroemde Russische auteur belichaamt vorst Mysjkin, de titelheld van het boek, de menselijke goedheid als een soort vermomde Jezusfiguur. Bertha en hij lazen allebei dat boek en waren er evenveel van onder de indruk. Keer op keer komt Frits in interviews op die allesbepalende lectuur terug: ‘Ik wilde geen artiest zijn, maar een mens met mensen, zoals de idioot prins Mysjkin en dan bleef er maar één mogelijkheid open: priester worden. Ik zag de ijdelheid in van de kunst en de geldverdienerij

en ontdekte de mensheid.’ Zijn vader las het ook en vond het een ziekelijk boek, maar toch begreep hij tenslotte dat dit voor Frits een beslissende ervaring was, en zo gaf hij uiteindelijk zijn tegenstand op en stemde hij erin toe dat Frits zou vertrekken naar het kleinseminarie. Maar onder stilzwijgend protest, hij bleef in zijn zoon een kunstenaar zien en een wereldse jongen met talenten voor de beeldende kunst. Geen priester. Dat heeft hij nog een aantal jaren, eigenlijk tot aan zijn wijding, volgehouden.

Maar voor Frits was er geen weg terug. Hij meldde zich aan op het kleinseminarie van het aartsbisdom Utrecht en zou er in september 1920 zijn entree maken in de vierde klas oftewel de syntaxis. Maar daar was eerst nog de grote vakantie. Zijn vader maakte na een paar dagen de opmerking ‘Ik geloof wel dat we zijn uitgepraat’, gaf hem tweehonderd gulden om vier weken weg te blijven. Dat werden er acht, in Frankrijk natuurlijk, om er als bijna zestienjarige de kathedralen te gaan zien waarover hij al zoveel gezien en gelezen had. Hij stapte om te beginnen uit in Parijs waar hij bij zijn eerste rit door de stad al direct van alles herkende uit zijn lectuur: de Nôtre Dame, de Sainte Chapelle, de Hallen. Die eerste rit met de taxi bracht hem naar de Russisch-orthodoxe kerk aan de Rue Daru, een verzamelpunt van de Russische ballingen na de revolutie van 1917. Hij zag dat er de dag erop een ‘goddelijke liturgie’ zou zijn en kwam daarvoor terug. Het meeste verstond hij wel zo ongeveer, want op eigen houtje had hij al wat kerkslavisch geleerd. En daar ontrolde zich die wonderlijke oosterse eredienst, die hem levenslang zou blijven boeien, en waarvan hij de gezangen geregeld voor zich uit neuriede of aan bezoekers liet horen. ‘Ik werd bevestigd in alles wat ik vermoed had’, zei hij later. Kerk betekende voor Frits voortaan eredienst, liturgie. Niet zozeer de preek, die hij vaak oninteressant vond, maar alles, de gezangen, de gebeden, de gewaden, de ikonen, de wierook, de gebaren, de rolverdeling van priester, diaken, dienaren en koor. Hetzelfde gold voor de westerse kerk, om te beginnen op het kleinseminarie anno 1920, tot en met zijn geruchtmakende *Open Brief over geloof en eredienst* uit 1973. Het werd de rode draad in zijn leven.

Maar voorlopig was hij nog op reis. Veel van de kathedralen die hij deze zomer voor het eerst zag, lagen nog in puin na de verwoesting in de ‘Grote Oorlog’ van 1914-1918. Zo bijvoorbeeld Soissons, noordwestelijk van Parijs, en Reims, waar de koningen van Frankrijk waren gezalft, en dat zwaar onder het Duitse artillerievuur had geleden. Toch wilde Frits alles zien, liep overal binnen en klom over hekken naar bouwterreinen die verboden voor onbevoegden waren. De opzichters wilden weten wat hij daar uitvoerde, ze kregen antwoord in perfect Frans en daarna een hele reeks vragen over hoe het nu stond met de restauratie.

Zo'n man had aardigheid in die nieuwsgierige jongen, gaf hem die dag te eten en een slaapplek en vooral: vertelde honderduit, want Frits wist al dat mensen niets liever doen dan praten over waar ze goed in zijn. Weken lang hield hij dat vol, van de ene stad naar de andere, met het gebrekkige openbaar vervoer van die dagen, levend van stokbrood en een slok wijn, slapend waar het maar even kon. Het was de eerste van vele reizen naar Frankrijk die nog zouden volgen. Frankrijk werd zijn tweede vaderland en het Frans zijn tweede moedertaal, als het dat al niet was. Maar na zijn terugkeer in Bolsward, verstoofd en vermoeid en boordevol indrukken, werd het tijd om zijn koffer te pakken en te vertrekken naar het door zijn vader zo verfoeide internaat.

2

In de voorhoven

Kuilenburg en Rijsenburg 1920-1928

---

*Natuurlijk is het goed geweest dat ik priester ben geworden.
Stel je voor dat ik schilder was geworden, die hele zinnelijke wereld
waarin je dan wegzinkt.*

(1973)

MET INGANG VAN HET SCHOOLJAAR 1920/21 was Frits dan ‘kleinseminarist’, oftewel ‘op studie’ zoals het in het roomse jargon van die dagen heette. De lange treinreis en een korte wandeling vanaf station Culemborg brachten hem naar het hart van het middeleeuwse stadje. En dan, onder de driedelige poort door met het wapen van de aartsbisschop Zwijsen met de leeuw en het lam, op de cour en bij de ingang van het weinig imponerende gebouw. Frits kwam er in de syntaxis, in een bestaande klas, waarin iedereen zijn plek al had ingenomen, zowel qua studieresultaat als qua positie in de groep. Frits moet de hiërarchie danig hebben verstaan: als student was hij direct de primus, en in de groep viel hij buiten elke categorie. ‘Heel knappe zijn er maar weinig’, had praeses Van Schaik ter ontzuivering tegen een trotse vader gezegd die zijn jongen als een vat van geleerdheid aanprees. Ze zouden snel merken dat er zo’n knappe jongen was binnengekomen.

Over de vier jaren in het provinciestadje aan de Lek kan een biografie volstaan met te wijzen op het autobiografische boekje *Praeses van Schaik* uit 1943, waarvan hij de tekst al had geschreven in 1929, twee jaar na de dood van de titelheld – zelf was hij assistent in Oud-Zevenaar – en dat over hem vertelt in de meest feestelijke, vererende, haast hagiografische termen. Maar het zegt minstens evenveel over de seminarist die Frits van der Meer was. Want dat was hij nu, eindelijk, met volle

overtuiging en nog steeds tegen de zin van zijn vader, die zijn zoon meende te kennen en tegen zijn priesterplannen gekant bleef. Maar de jongen had zich een doorzetter getoond en vond de beslissing die hij genomen had als een richtingwijzer voor zijn leven. Een beetje drilschool vond hij het wel, heel anders dan het elitaire gymnasium in Sneek, en zijn medescholieren waren boerenjongens uit Twente en Salland en het Sticht, een heel ander publiek dan de deftige jongens en meisjes waarmee hij tot nu toe in de klas had gezeten. Bekrompen vond hij het er ook, een kazerne, alle boeken die hij las moesten worden gecensureerd door de prefect, en op elke hoek en bij elke trap stond al dan niet verdekt een surveillant opgesteld die de meute in de gaten hield en ‘punten’ uitdeelde voor gedrag. Frits viel terug in een andere, primitiever levensvorm. Maar het raakte hem niet want er stond veel tegenover, hij leerde dingen waarvan hij tot nu toe nooit gehoord had, in de klas, in de refter (de tafegelbeden) in de recreatie (‘rondjes sjouwen’ met wie je toevallig tegenkwam) en vooral in de kapel. Want ook hier was de liturgie voor hem het alles overheersende motief, het valt uit zijn *Praeses van Schaik* overduidelijk op te maken, want het grootste deel van het boekje gaat daarover.

Het sloeg bij hem in toen hij net twee maanden op die aartsbisschoppelijke kostschool was ingekwartierd. Het was op 31 oktober 1920, Hervormingsdag voor de protestanten en in de katholieke liturgie de Eerste Vespers van Allerheiligen. De sliert jongens schuifelt de kapel in op de eerste verdieping en onder zacht orgelspel, als iedereen zijn plaats gevonden heeft, betreden de drie heren het priesterkoor, de bonnet op het hoofd en gehuld in de witte koorkappen van het feest. Ze knielen midden voor het altaar en gaan dan naar de sedilia anderhalve meter opzij. De celebrant, Van Schaik zelf, bekruist zich en heft aan: ‘Deus in adiutorium meum intende.’ En de volle kapel antwoordt: ‘Domine ad adjuvandum me festina.’ Dan zingt de voorzanger op het koor de beginwoorden van de antifoon ‘Vidi turbam magnam’, gevolgd door de psalm ‘Dixit Dominus Domino meo: sede a dextris meis’, alternerend gezongen door de linker- en rechterhelft van de kapel. Iedereen zit zolang de psalm duurt, de zang gaat af en aan, iedereen buigt bij het ‘Gloria Patri’ en de jongen met zijn gezangenboek op schoot kan zijn oren en ogen niet geloven. De hemel gaat open, niet op een kier, niet symbolisch, niet esthetisch, maar liturgisch, voluit, met alle heiligen staande voor de troon van het Lam, en hij, Frits van der Meer van de Dijklakker in Bolsward, is onder hen, hij staat daar als jongen van de syntaxis op Kuilenburg onder ‘die grote menigte die niemand tellen kan’. Als dat geen aanwijzing is. Nog liggen over de pagina’s die deze plechtigheid beschrijven de alles beslissende indrukken die de jongen toen opdeed, zoals bij de Russen in Parijs, maar dan Romeins. Het is een ervaring die

de rest van zijn leven zal markeren: zijn vak, het proefschrift waarop hij zal promoveren, zijn gedrevenheid, zijn minachting voor de dingen van de wereld, zijn geloof, zijn boeken en zijn gedichten, zijn conversatie en zijn colleges. De thematiek van de Apocalyps, de aanbidding van het Lam, die menigte uit alle volken en talen en naties, de engelen rondom de troon die op hun aangezicht neervallen om God te aanbidden. Alles is zo mooi voor de jongen die voor het eerst plechtig gezongen Eerste Vespers meemaakt, hij moet wel deel uitmaken van de liturgie in het hemelse Jeruzalem, en zie, vanavond staat die hemelse stad wijd open.

Centrale figuur in deze liturgie en in heel het seminarieleven is de imponerende president J.A.S. van Schaik (1862-1927), die in Regensburg een jaar kerkmuziek had gestudeerd en vanaf 1906 het seminarie bestuurde. Aan hem vond Frits alles mooi: zijn kop – die van de knielende koning op de Aanbidding van de Wijzen van Hugo van der Goes – zijn stem, zijn meditatie en zijn muziek, want de man componeerde zelf de processiegezangen voor Maria Lichtmis en Palmzondag en melodieën bij de rijen op het toneel. In zijn boekje, aanvankelijk alleen in klerikale handen, inmiddels ook bij kenners van de Nederlandse literatuur befaamd, tekent Frits het overvolle wereldje van die merkwaardige kostschool: de stuk voor stuk markante leraren – priesters allemaal, ze werden ‘de heren’ genoemd – de mores en grappen, de feesten, de liturgie vooral met als hoogtepunt de plechtigheden van de Goede Week. De schilderachtigheid van die kleine eigenzinnige inrichting zonder erkend diploma ligt op die 79 pagina’s voor het grijpen. Frits is er gelukkig geweest, hij voelde er zich op zijn plaats, eindelijk. In de studie stond hij op een voorsprong, goede manieren had hij meer geleerd dan die boerenjongens en ook van meisjes wist hij wel iets meer dan de luchtdicht van hen afgesloten medeleerlingen, die, zo onder de koeien vandaan, misschien wél wat meer begrepen van seks. Van Schaik riep alleen maar ‘s ochtends vroeg tijdens de meditatie vanaf de kathedraal: ‘Vrouwen zijn ook mensen, kijk maar eens goed naar ze!’. Hij had gemakkelijk praten, want in en om het huis was geen vrouw te bekennen, niet eens een non. Op andere gebieden moest Frits in Culemborg een achterstand inhalen. Zo kon hij geen wieroekvat vasthouden, laat staan openen of het sloopje aan de celebrant voorhouden, want vader had niet goed gevonden dat hij misdienaar werd: ‘Misdienaars zijn deugnieten, die van de miswijn snoepen.’

Van nog twee docenten heeft hij elders kleine maar kostelijke portretten getekend, lang na dato, ze hebben een onuitwisbare indruk op hem gemaakt. Daar is in de eerste plaats dr. Willem van Koevorden (1879-1932), ‘de Koe’, klasheer (mentor) in de poësie (vijfde klas) en leraar Hebreeuws voor een select groepje taalbegaafden. Hij was een gefnuikte bijbelgeleerde, slachtoffer van de ketterjacht

Praeses J.A.S. van Schaik, getekend door Frits van der Meer (uit: F. van der Meer, *Praeses van Schaik*).

onder het reactionaire pontificaat van Pius X (1903-1914), en moest nu leraar spelen op een kleinseminarie: 'De smid die moest timmeren' noemt Frits hem en hij zet een getekend portret van de Koe naast zijn stukje, een monumentje voor deze hardwerkende en getalenteerde priester, voor wie iedereen bewondering had. De tweede was de classicus dr. Herman Vroom (1886-1975), toen al en heel zijn leven lang 'Pius' genoemd, zij het dat hij alleen door zijn collega's met die pausnaam aangesproken werd. Van de Koe leerde Frits nog meer Hebreeuws dan hij vanuit Sneek al kende, Pius was de dirigent van het koor en vervaardigde de inscripties voor klokken, eerste stenen en andere monumenten, proza en poëzie op aanvraag. Pius kon alles met Latijn, zelfs gedichten van Lucebert vertalen.

De kleuren van *Praeses van Schaik* zijn rood en goud, en vermoedelijk is het het meest positieve Nederlandse geschrift dat ooit over een seminarie geschreven is. Reinier Post, de latere mediëvist in Nijmegen, liep op dat ogenblik colleges middeleeuwse geschiedenis in Utrecht en was op Culemborg de jongste surveillant. Frits had hem gevraagd als meeleezer van *Praeses van Schaik* en kreeg de kritiek dat bijvoorbeeld hij, Post, door Van Schaik niet gezien en nauwelijks gewaardeerd werd, en dat hij overduidelijk zijn favorieten had. En Frits gaf eerlijk toe: 'Ik idealiseerde vast wel wat. Dat doen nu eenmaal alle kinderen.' Maar kinderen waren ze niet meer, zeker niet toen ze na de retorica (zesde klas) ook nog een jaar filoso-

fe (1923/24) op Culemborg moesten doorbrengen. Ze hadden daarvoor een apart territorium, de ‘filosofentuin’, met een eigen kot, waar Van Schaik zich nu en dan meldde, paarse sjerp om, om met de heren (‘domini’) een zondagse recreatie door te brengen, waarbij hij ongemakkelijk zat te zwijgen. Totdat iemand voorzichtig opmerkte: ‘Mooi weer buiten, praeses.’ Hij moet ooit geantwoord hebben: ‘Dat kan ik zelf ook zien. En dat buiten is helemaal overbodig.’ Een vlotte causeur was praeses Van Schaik niet, en ook niet een man bij wie je een grapje maakte of zomaar even binnenliep om een praatje te maken. Later, vanuit Rijsenburg, kwam Frits nog wel eens bij hem terug om te vertellen over zijn reizen door Frankrijk. Vertrouwelijk was niemand met hem, de vreze des Heren werd belichaamd in de afstand tot de president. Frits heeft hem onsterfelijk gemaakt en is hem levenslang eerbiedig blijven gedenken, zoals iedereen die als jongen onder zijn paternalistische gezag had geleefd. Docent filosofie was de jonge dr. Inno van de Berg (1890-1977), die hen in dat jaar respect bijbracht voor de scholastieke wijsbegeerte van Thomas van Aquino, de gedoopte Aristoteles. ‘Geschoold boerenverstand’ noemde Inno die filosofie. Frits en zijn klasgenoten werden er niet warm of koud van maar ervoeren het als een nuttige regenbui, noodzakelijk om straks op Rijsenburg iets van de daar aangeboden klassieke schoolboekentheologie te kunnen begrijpen. Aan het einde van de filosofie cursus moesten de heren bij de firma Gerlach in Utrecht hun klerikale uitrusting aanschaffen, inclusief toog en boord, waarmee hij op het grootseminarie moest verschijnen. Toen hij die spullen had aangeschaft en ermee thuiskwam – nog in de koffer – zei de Bous: ‘Nu moet je je toog aantrekken en je beneden aan je vader vertonen.’ Frits deed het met enige tegenzin en verscheen in soutane in de huiskamer. Zijn vader keek even op van het Handelsblad, wierp een sceptische blik op het geheel en zei: ‘Zo, de maskerade is dus begonnen.’ Hij geloofde er nog steeds niet in.

Het grootseminarie Rijsenburg in Driebergen, het grootste gebouw dat er in de negentiende eeuw in de provincie Utrecht is neergezet, was de plek waar Frits en zijn jaargenoten hun vier jaar (1924-1928) theologische studie gingen maken. Het was op dat moment zeker niet op het peil dat het pas veel later, na de Tweede Wereldoorlog, zou bereiken. De bisschop geloofde niet in universitaire studies en vrijwel alle ‘proffen’ waren oprechte amateurs. Aan het hoofd ervan stond de president A. (‘Tony’) C.M. Schaepman, Schaepman III na Andreas Ignatius, de tweede aartsbisschop van Utrecht na 1853, en Herman, de politicus die dacht dat hij ook een dichter was. Tony was een solide kerkrechtgeleerde, die overal de klassieke standpunten met veel vertoon van Latijnse canones en schooltheologie

Grootseminarie Rijsenburg (ansichtkaart, collectie KDC 1a17314).

etaleerde en onbegrensd prestige genoot bij aartsbisschop Van de Wetering, die vooral verstand van geld had en met wie hij 's zaterdags 's avonds op de Maliebaan een kaartje legde en de benoemingen regelde. Maar de president had weinig oog voor de individuele studenten, kende veelal hun namen niet, in tegenstelling tot Van Schaik, en voerde een weidse prelatenstatus die meer de spotzucht dan eerbied wekte. Zijn bidstoel achterin de kapel heette toen al 'de bedstee', wat iets zegt over de indruk die de studenten van hun praeses hadden. De dagelijkse gang van zaken werd gesuperviseerd door de directeur Henri Frank, een driftige man die het goed bedoelde en de bijnaam had van 'Hollewaai', omdat de studenten als ze iets in hun schild voerden bij zijn naderen snel maakten dat ze wegkwamen. Hij gaf ook les in liturgie en in het kader daarvan een cursus over kerkenbouw en -architectuur, waar hij niet zoveel van af wist. Frits had dat als snel in de gaten en bood Frank aan zo'n cursus voor hem in elkaar te zetten. Deze ging akkoord en kreeg met het stencil er zelfs een reeks lichtbeelden bij aangeleverd. Dat gaf de moeilijkheid dat hij geen begeleidende tekst kon lezen, en één keer was hij zo onthand dat hij de bijbelse woorden sprak: 'Hier spreken de stenen'. Frits zat er in het leslokaal bij en luisterde met de anderen braaf naar zijn eigen tekst. Op die manier slaagde hij er in allerlei kleine privileges in de wacht te slepen, bijvoorbeeld het verlov om 's avonds het licht op zijn kamer langer te laten branden dan de anderen.

De docenten, hardwerkende mannen die zich staande moesten zien te houden zonder een academische opleiding, waren zomaar weggeplukt uit de parochie-zielzorg, vaak ook nog tegen hun zin. Er waren er die er nog wel iets van terecht brachten, zoals de bevlogen H.Th. Mets voor dogmatiek en de precieze Felix van de Loo voor moraaltheologie – hét vak voor de biechtstoel – zij het dat de laatste vooral als een volleerd casuïst de grenzen afbakende tussen ‘dagelijkse zonde’ en ‘doodzonde’. De man voor de exegese was G. Hartmann, die elke visie miste en zich verloor in niet ter zake doende details die niemand interesseerden. (‘Hoeveel gras stond er op de plaats van de wonderbare broodvermenigvuldiging?’) De enige docent die zijn vak op een adequate manier aan de man probeerde te brengen was dr. Jan de Jong, de latere aartsbisschop en kardinaal. Hij had in Rome theologie gestudeerd en had zich op den duur gespecialiseerd in kerkgeschiedenis, een werk dat later zijn neerslag vond in een handboek dat generaties lang goede diensten heeft bewezen. Maar lesgeven kon hij niet omdat hij zijn zinnen niet afmaakte, verstrooid was, onhandig gesticuleerde en geen orde kon houden, zodat er tijdens zijn lessen altijd een licht roezemoezige sfeer heerste, en degenen die daar niet aan meededen steevast onder zeil gingen. ‘Ach meneer’, moet hij ooit gezegd hebben ‘wilt u meneer even wakker maken? Kijk meneer, dat u eens een énkele keer in slaap valt, dat kan ik begrijpen. Maar dat voortdurende geslaap, dat hier komen om te slapen, dat is eenvoudig onverdraaglijk, ik zeg onverdraaglijk’. Toch waren er, wonderlijk genoeg, die in de gaten kregen dat deze onhandige, zich telkens versprekende professor iets waardevols in de aanbieding had, een visie, wetenschappelijke inzichten gebaseerd op kennis die up to date was, analyse en synthese die bij anderen gemist werden. Begaafde studenten gaf hij de nieuwste literatuur in handen, hij schakelde hen in bij het maken van zijn sten-cils, liet hen drukproeven corrigeren en vroeg hun mening over het een of ander. Frits van der Meer hoorde bij degenen die de lessen van Jan de Jong naar waarde schatte. Na diens overlijden in 1955 schetste Van der Meer deze Friese land- en geestgenoot met een ontroerend In memoriam:

Wij die hem vier jaar lang college hoorden geven in kerkgeschiedenis, herinneren ons allen, hoe hij zich nergens over opwond, noch over het iconoclasmе, noch over de Reformatie, noch over de desasters van in en na de Revolutie. Hij wees oorzaken aan – gewoonlijk een latente crisis in de Kerk zelf – en maakte een tragische situatie doorzichtig. Hij wekte geen hartstocht tegen andersgerichte milieus, en liet niet toe, dat wij de éne periode stelden boven de andere: er is altijd licht en schaduw, vond hij, er is geen reden om met iets ‘te dwe-

pen'. Wij voelden instinctief dat het dus mogelijk was geen tittel of jota van de Wet, de Profeten en het Evangelie prijs te geven en toch mild, menselijk en verdraagzaam te zijn: om rustig te doceren, dat de goede trouw van de jonge Luther evident was, en dat de Grieken en Latijnen beiden schuld hadden aan de eeuwenlange vervreemding die het ongewilde schisma voorafging; om met grote bezorgdheid de huidige situatie van de Kerk te bezien en ons tegelijkertijd te herinneren dat het 'altijd wel ergens bepaald catastrofaal' was geweest. Neen, hij kon er goed tegen de poorten van de hel te zien stormlopen.

We lezen in Van der Meers werk keer op keer dat hij een degelijke en intelligente leraar kerkgeschiedenis heeft gehad. Geen wonder dat hij en vele van zijn medeseminaristen professor De Jong als biechtvader kozen: de man was een rots in de Rijsenburgse branding, een Fries bovendien, en dan 'niet een van het intransigente, maar van het rustige type' waarbij de eenvoud het wint van de emotiona- liteit, *sjlucht* en *rjucht*. Van de andere Rijsenburgse professoren is bij Frits heel zijn leven lang geen spoor terug te vinden. De theologie heeft hem nauwelijks geboeid, en hier en daar in zijn werk krijgen haar beoefenaars schimpscheuten toegediend, waarmee hij is blijven doorgaan tot en met zijn collega Edward Schillebeeckx in Nijmegen. Bij een proefpreek bracht hij de veronderstelling te berde dat Johannes de Doper een ogenblik aan Jezus' zending had getwijfeld door hem te laten vragen: 'Zijt gij het die komen moet, of hebben wij een ander te verwachten?' Dit terwijl professor Hartmann juist had uitgelegd dat bij Johannes van geen twijfel sprake was geweest, hoewel alle kerkvaders het houden. Die tegendraadsheid was op Rijsenburg een semi-ketterij: het tegenovergestelde be- weren van wat een professor vanaf de kathedraal te berde had gebracht. Hij werd ter verantwoording geroepen en kreeg een stevige uitbrander. Frits redde er zich uit door te zeggen dat hij onder de bewuste les misschien had zitten slapen of lezen, voor één keer de waarheid sprekende. Dat hij op een haar na werd weg- gestuurd, zoals hij in een interview vertelt, zal wel overdreven zijn, want Frits' papieren stonden op Rijsenburg hoog genoteerd. Een tikkeltje en soms royaal overdrijven, daar hield hij wel van, zeker op latere leeftijd en zeker als hij eenmaal op zijn praatstoel zat en niet werd tegengesproken of kritisch bevraged.

Ook liturgisch was het op Rijsenburg een rommeltje vergeleken bij Culem- borg. Daar was onder Van Schaik de eredienst tot haar volle recht gekomen, terwijl de enige wenk die bij de grote plechtigheden onder Tony Schaepman werd gegeven luidde: 'Zorg ervoor dat je binnen de ruimte van het priesterkoor blijft'. De geestelijke leiding die op het theologicum werd gegeven was buiten de jaar-

lijkse retraite gebrekkig, om niet te zeggen geheel afwezig. De conferenties van de president op zondagochtend behandelden de *Exhortatio ad clerum* van paus Pius X (1908), en als dagelijks meditatieboek werd nog de oude Avancinus s.j. gebruikt, waarvan de drie ‘punten’ door de voorbidder ter verdere persoonlijke overweging hardop werden aangekondigd. Ook over de ‘cultuur’ van Rijsenburg is al meer dan eens geschreven en altijd in mineur, in de jaren van Van der Meer stond ze op een laag peil. Hoe redde Frits zich daar? We kunnen ernaar gissen. In elk geval stond de rijke bibliotheek van het huis tot zijn beschikking en dienden de wenken van professor De Jong hem als leidraad. Hij zal, kortom, meer van zijn eigen lectuur dan van de lessen hebben opgestoken. Pastoor Jan Aalders (Rijsenburg 1923-1927) heeft er een paar veelzeggende zinnen aan gewijd:

Iemand als Frits van der Meer leefde op dat seminarie zo zijn eigen leven; hij was – dat wist ieder – formidabel begaafd en hij was ook wel zo verstandig om maar weinigen te betrekken in wat hij eigenlijk uitvoerde. Hij was een goede vriend van ‘de Hollewaii’ namelijk directeur Henri Frank. Die liet hem bij uitzondering een beetje zijn gang gaan. We zagen de lamp ’s avonds bij hem nog lang branden. Maar Frits was Frits en hij viel een beetje buiten alle regels en maten.

Bij de subdiakenwijding in 1927, het moment waarin de keuze voor het celibaat is inbegrepen en het brevier verplicht wordt, besloot Frits het tekenen er voor goed aan te geven: het was of het één of het ander, hier moest een radicale keuze worden gemaakt. Pas na zijn pensionering zou hij weer gaan tekenen en schilderen. Het jaar erop, zondag 22 juli, volgde de priesterwijding, met negentien klasgenoten, door aartsbisschop Henricus van de Wetering, in de metropolitane kerk van Sint Catharina aan de Lange Nieuwstraat in Utrecht. Na de plechtigheid fluisterde hij zijn zus in het oor wat hij van plan was: naar Frankrijk reizen en daar in een van zijn favoriete kathedralen de eerste mis lezen. Zo reisde hij nog diezelfde nacht per trein naar Laon, waar hij op maandag 23 juli in zijn eentje in de immense lege kathedraal van Nôtre Dame de eerste mis opdroeg. Hij knoopte er een hele tiendaagse bedevaart aan vast. De volgende dag was hij in Prémontré, de bakermat van de norbertijnen, daarna in Ars, standplaats van de heilige pastoor van Ars op wie hij maar weinig leek en van wie hij bij die bijzondere gelegenheid de kelk mocht gebruiken. Lyon lag vlakbij, en zo celebreeerde hij in de St. Jean aldaar, met het Griekse en het Latijnse kruis op het altaar vanwege het herenigingsconcilie tussen Oost en West dat daar in 1274 was gehouden. Via

Parijs, waar hij in de Rue Monsieur bij de benedictinessen de mis las, ging het nog naar Chartres, zijn eerste Franse liefde, en dan nog naar Antwerpen, waar hij de graflegging van Quinten Matsijs ging zien in een museum dat op het punt stond te gaan sluiten. Vervolgens reisde hij naar Roosendaal, waar hij overnachtte. Maar op welke dag werd hij ook weer in Bolsward verwacht voor zijn eerste mis thuis? Hij belde zijn ‘heerneef’ Frits Wartna op (zoon van zijn oom Meinardus), die er een rol in zou spelen. Die zei: snel naar Bolsward, neem maar een taxi. Met de vergoeding komt het wel goed. Zo was hij nog juist op tijd om de afspraak met zijn thuisparochie na te komen. Hij deed er zijn eerste mis op 1 augustus, een gewone woensdag, waarna een receptie volgde waarop heel de prominentie van het stadje zijn opwachting maakte. Die avond beging hij de paapse stoutigheid door met een paar klasgenoten in de koorbanken van de Grote Kerk de vespers van die dag te zingen ter afsluiting van het feest. Zijn vader heeft dat nog bij de kerkenraad moeten gladstrijken, met de door Frits verzonnen smoes dat de koorbanken stonden in het museale gedeelte van de kerk. De excuses werden aanvaard – mijnheer Van der Meer was tenslotte iemand in Bolsward – en er werd niet meer over gesproken. Zo begon Frits op een uitzonderlijke manier zijn priesterleven; ‘niet geheel onopgemerkt’ is het minste wat je ervan zeggen kunt. Ook dat zou een rode draad blijken te zijn.

3

Zielzorgpraktijk en studiejaren, 1928-1938

Oud-Zevenaar, Rome, Hilversum

---

*Ik heb het nooit als een bezwaar gevoeld kapelaan te worden.
Hoe ouder ik word, hoe meer ik trouwens leer inzien dat in het leven
nooit iets nutteloos is. Wat ik ook heb ondervonden is dat niets zo
moeilijk is als om de dingen goed te doen.*

(1979)

HET DUURDE EVEN VOOR DE VERS GEWIJDE PRIESTER zijn eerste benoeming kreeg: er waren nogal wachtenden voor hem, want in plaats van een priester-tekort was er in die dagen in het Utrechtse (en daar niet alleen) een priester-overschot. Frits kon voorlopig zijn tour de France voortzetten en bood zich voor tijdelijk pastoraal werk aan in Alençon, de 'schone slaapster' onder de Franse steden, gelegen in het bisdom Seéz in Normandië. Hij kon nu als mislezer zijn eigen kost verdienen en dat heeft hij vast met plezier gedaan. Lang heeft het niet geduurd, en hij was zelfs alweer op reis toen hem in Keulen per poste restante zijn benoeming tot assistent in Oud-Zevenaar in de Liemers bereikte. Geen kapelaan dus, die hadden ze daar al, maar een nog nederiger positie als 'loslopende' bisdomspriester in een parochie waar hij tot nader order aan het werk kon. Toen hij zich aan de pastorie meldde regeerde daar pastoor C.T. Vos, bijgestaan door kapelaan Henri Tervoert. 'Straks maken we nader kennis', zei de pastoor, 'leg de kaarten maar vast klaar.' 'Kaarten?' antwoordde Frits, 'maar pastoor, ik heb mijn hele leven geen kaart aangeraakt, en dat verandert niet.' Op Rijsenburg had Frits

deel uitgemaakt van een kaarttafel die niet kaartte, iets uitzonderlijks. ‘Wat kom je hier dan doen?’ was de goed klerikale reactie van de pastoor. Hij kwam werken, en met enthousiasme. Preken met vuur, uren biechthoren, op huisbezoek. Mét zijn pastoor, die zelf de naam had een bijzondere aandacht voor de armen te hebben, die er in dat kleine boerendorp nogal waren. Het beeld dat hij vasthield was het gebruik op grote schaal van hondenkarren in plaats van paarden. ‘Ik vond preken al even heerlijk als huisbezoek. Het was echt de idealistische tijd van de eerste liefde, een heerlijke tijd’, zei Frits later over deze periode.

Vanaf januari 1930 was Herman Fortmann er kapelaan, een man met intellectuele aanleg, die later voorname posities in het bisdom zou bekleden. Frits en hij konden het goed samen vinden, wat tot Fortmanns vroege dood zo zou blijven. Ook artistiek haalde hij zijn hart op. Onder de toren van de vijftiende-eeuwse kerk werd op zijn instigatie een labyrint aangebracht, zoals hij er onder meer in Chartres een gezien had. Ook nam hij het initiatief tot de plaatsing van vijf glas-in-loodramen van Joep Nicolas met voorstellingen van het lijden van Christus (1931). Die legden een verband met de bijzondere verering van de Moeder van Smarten, die daar vanaf de late middeleeuwen had gebloeid.

Kapelaan Van der Meer was twee en een half jaar in Oud-Zevenaar en kreeg daarna, na een wenk van Rijsenburg, van bisschop Jansen een studieopdracht. Het was een idee van professor Jan de Jong dat een priester zich zou gaan toeleggen op de christelijke archeologie. En waar zou dat beter kunnen dan in Rome, waar de historicus paus Pius XI Ratti in 1925 het Istituto di archeologia christiana had opgericht. Zo kreeg Frits’ leven in mei 1931 een nieuwe wending.

In juni ging hij op reis. Niet naar Rome om zich op het nieuwe studiejaar voor te bereiden, zoals voor de hand had gelegen, maar verder naar het Oosten, op de manier zoals hij dat jarenlang achtereen in Frankrijk had gedaan, maar nu naar de Balkan, Istanbul en Griekenland. Alvorens iets over die ‘christelijke archeologie’ vanaf de kathedraal te horen, koos hij ervoor die eerst met eigen ogen te gaan zien en er dan pas tentamens over te gaan afleggen. Het tweede halfjaar van 1931 ging er in zijn geheel mee heen. Reisdagboeken of -verslagen zijn er niet meer (als ze er ooit geweest zijn), maar in veel interviews heeft hij er later met geestdrift herinneringen aan opgehaald. Hij was fysiek in goede conditie, alleen rondreizen en zijn plan trekken was hij gewend, en hij heeft er uit gehaald wat er in zat. Voorzien van een *celebret* (schriftelijke verklaring dat de houder gerechtigd is de mis te lezen) en voldoende geld (van zijn vader? van het bisdom?) reisde hij naar Rome via Oost-Europa, een ongebruikelijke maar in zijn geval nuttige omweg:

straks, op dat Instituut, wist hij waarover het ging, zoals indertijd op Rijsenburg toen het nog alleen over Chartres ging. Leo Rijkens (1938-1998), een excentrieke journalist van *De Tijd* die Frits goed aanvoelde, tekende in dat weekblad (18 juli 1975) het volgende korte verslag van zijn belevenissen uit zijn mond op:

Ik ben eerst naar Joegoslavië gegaan. Dat was een geweldig intensieve tijd. Ik kende kerkslavisch, dat kwam goed uit – want Russisch had ik ook al geleerd. Overal werd ik te logeren gevraagd. In één dorp bood de pope me zelfs zijn dochter aan, toen ben ik wel erg boos geworden.

Die boosheid was gespeeld – Frits was een goed acteur – hij werd als westers priester niet alleen geacht zich aan de celibaatswet te houden, zijn belangstelling was niet allereerst op vrouwen gericht, om een litotes te gebruiken. Het éne zal hij die pope wél, het andere niet uitgelegd hebben.

In Istanbul/Constantinopel keek hij enkele maanden rond. Hij was er kind aan huis bij de redactie van de *Echos d'Orient*, een geleerd tijdschrift gewijd aan byzantijnse studies (vanaf 1899). Daar deed hij mee aan het nachtelijke koorgebed, want zingen kon hij ook heel aardig, vond hij zelf. ‘Die mensen hebben me in leven gehouden’ vertelde hij Rijkens.

Zijn eerste mededeling bij de verlate aankomst in het Collegio Ollandese was: ‘Ik heb de Aya Sofia gezien. Dat is het Huis van God. De Sint Pieter is een salon van zijn agenten.’ En dat terwijl hij nog geen voet in de Sint Pieter of in Rome had gezet.

Op 11 december 1931 arriveerde hij vanuit Napels in Rome, waar onder de medestudenten zijn faam hem al was vooruit gesnelde. Willem Grossouw (1906-1990), een priester van het bisdom Den Bosch met wie Frits later bevriend zou raken, schetst zijn entree te midden van die brave, hardwerkende studenten aan de Via Ercole Rosa, die gezellig op de kamer van één van hen bij elkaar zaten. Hij begon direct uitgebreid te vertellen over zijn reis en over wat hij in die maanden had gezien en beleefd. Grossouw nodigde hem uit de volgende dag met de *circolare esterna* een rit door Rome te maken, waarbij hij zichzelf uiteraard in de rol van gids zag. Maar dat pakte heel anders uit. Frits, die alles van de geschiedenis en de monumenten van de Eeuwige Stad wist, vertelde Grossouw wat ze onderweg zagen: de koepel van St. Pieter natuurlijk, maar ook de Paulus buiten de Muren, de pyramide van Cestius bij het protestantse kerkhof en de San Pietro in Montorio. Alleen de *circolare*, die kende Frits nog niet. Het tweetal ondernam later nog

Studenten aan het Nederlands College in Rome. Staand v.l.n.r.: J.P.A. Janssens, B. Damen, J. Hanssen, G. Neefjes, W.K. Grossouw, Frits van der Meer, en L. de Gruyter. Zittend v.l.n.r.: L. Smit, J. Loeff, rector mgr. H.J.A. Eras, P. Claassens en L. Kat (foto collectie KDC 1a29697).

vele tochten door de stad, waarvan Frits 's avonds aan tafel verslag deed. En dat tot verbazing van Grossouw, die weliswaar nog hoorde waar ze waren geweest, maar dan getransformeerd tot een hogere, verhevigde werkelijkheid. Frits herschiep de realiteit, hij was een kunstenaar gebleven, niet langer met potlood en penseel, maar wel een woord- en voordrachtskunstenaar. Colleges lopen hoorde er natuurlijk ook bij, en tentamens afleggen. Het laatste deed hij in versneld tempo, sommige zelfs direct na aankomst. Zijn voornaamste docent was professor Enrico Josi (1885-1975), een deftige heer met een monocle, inspecteur van de catacomben en van het Lateraans Museum. Het Instituut, gevestigd aan de Via Napoleone III vlak bij de S. Maria Maggiore had maar weinig studenten uit aller heren landen, maar een uitgebreide bibliotheek waarvan iedere student gebruik kon maken. Het stond onder leiding van professor Johann Peter Kirsch (1861-1941), specialist in de oude Romeinse titelkerken, zoals die tot aan Vaticanum II ook in Nederlandse missaals nog stonden aangegeven. Andere professoren waren Angelo Silvagni (1972-1955), inscriptiedeskundige, Francesco Fornari, kenner van de oud-christelijke architectuur, vooral van S. Sebastiano fuori le Mura, en de benedictijn Leo Cunibert Mohlberg (1878-1963), specialist in de geschiedenis van de oude kerk. Het waren de beste leermeesters van die dagen.

Maar Frits liet zich niet opsluiten in monumenten, collegezalen en pauselijke instituten, hij maakte ook kennis met het volk. Bij het vicariaat van Rome had hij ‘jurisdictie’ aangevraagd (verlof om biecht te horen en te preken) en hij gebruikte die bij voorkeur in de volksbuurten. Feesten organiseren kon hij ook. Zo trokken alle Collegebewoners, inclusief de Brabantse rector Bernard Eras, de zusters en de inwonende huiskunstenaar dom Adelbert Gresnigt, op 7 maart 1934, feest van Thomas van Aquino, naar de abdij van Fossanova waar de grote theoloog op weg naar het concilie van Lyon was gestorven. Een bus met de nodige spullen was hen voorafgegaan, de Gregoriaanse mis werd door de studenten gezongen in de lege abdijkerk en na afloop daarvan werd er buiten gegeten en een koel glas wijn gedronken. De vroeg gotische abdij was het decor, Frits zou er later in zijn *Atlas van de Cisterciënserorde* (1965) op terugkomen. Reizen bleef hij in deze periode ook doen, wanneer hij maar een kans kreeg. Zo maakte hij, samen met Willem Grossouw en een klein gezelschap biblisten, in de zomer van 1933 een uitgebreide reis naar het Midden-Oosten, georganiseerd door het Pauselijk Bijbelinstituut van de jezuïeten. Frits was dan wel geen biblist, maar als archeoloog en kunstkenner mocht hij toch mee en kon hij een eigen bijdrage leveren aan de excursie. Zoals bijvoorbeeld bij de bezoeken aan de geboortekerk in Bethlehem en de Verrijzeniskerk in Jeruzalem. Het Sinaï-schiereiland werd bezocht met de heilige berg en het Catharinaklooster, en dan het Nijlgebied van Cairo tot Asswan, Alexandrië, Syrië met Palmyra (nu een ruïne, symbool van de barbarij van de jihadisten anno 2011) en tenslotte Cyprus. Willem Grossouw beschrijft de reis, een stoere onderneming zonder enig comfort, met precisie en uitvoerigheid in zijn memoires getiteld *Alles is van U*. Frits zelf noteert in een beknopte CV, niet meer dan een A-4tje: ‘Reizen door alle landen rondom de Middellandse Zee, inclusief winter 1933-34, en voorjaar, Nabije Oosten, van Karkemis tot Zuid Egypte, vanuit Jerusalem.’

Na terugkeer vroeg de studie weer alle aandacht en hij promoveerde na een laatste spurt op zijn favoriete thema: ‘Théophanies de l’Apocalypse dans l’art chrétien’. Het was een boek voor specialisten met de verschillende manieren waarop Christus in het bijbelse Boek van de Openbaringen van Johannes in de loop der eeuwen is afgebeeld. De promotie vond plaats op 21 december 1934, *maxima cum laude* natuurlijk. Om zijn these drukklaar te maken, de laatste correcties aan te brengen en de proeven na te zien werd hij ingekwartierd – voor de tweede keer als assistent – op de pastorie van de Cosmas en Damianuskerk in Abcoude. Hij woonde er onder één dak met de oude pastoor Dominicus Sloet tot Everlo (1855-1938), net als de seminarieleraar Willem van Koeverden een bijbelgeleerde, ere-

doctor van Leuven en erekanunnik van het Utrechtse metropolitaan kapittel. Hij was de toentertijd spreekwoordelijke beul/biechtvader/burgemeester-pastoor en toch voor iedereen aanspreekbaar, bevriend met zijn buurtpastoor Alfons Ariëns in Maarssen. Belangrijke taken zoals het voorzitten van vergaderingen van het kerkbestuur had hij gedelegeerd aan zijn kapelaan Jan Kroon, een klasgenoot van Frits. De oude heer had uitgesproken opvattingen over de omgang tussen de sekse. Zo was het niet toegestaan dat in het patronaatsgebouw jongens en meisjes tegelijkertijd werden binnengelaten, terwijl het verbod van gemengd zwemmen in het gemeentelijke zwembad door de katholieke raadsleden volgens instructie van de pastoor jarenlang werd gehandhaafd. Frits had met die parochiezaken niets van doen en maakte tussen 1 februari en 20 september 1935 zijn proefschrift drukklaar. Pas in 1938 verscheen zijn these in de reeks *Studi di Antichità cristiana*. Hij kreeg de gelegenheid een exemplaar te overhandigen aan Pius XI, toen in zijn nadagen. Hij vertelde de paus dat hij voor zijn priesterwijding het tekenen en schilderen had opgegeven. ‘Zo ziet u’, zei Pius, ‘de kunst is toch teruggekomen.’

Toen zijn werk aan het proefschrift was voltooid, brak voor Frits ‘de mooiste tijd van mijn leven’ aan. Zo noemt hij zelf de drie jaren van 1935-1938 als kapelaan aan de Vituskerk in Hilversum, toen nog ressorterend onder het aartsbisdom Utrecht, nu bisdom Haarlem-Amsterdam. Van der Meer was met zijn dertig jaar de jongste van de daar aangestelde geestelijken die werkten onder de leiding van pastoor en deken van Hilversum Henri Frank, die hij nog kende van Rijsenburg en voor wie hij tien jaar eerder de cursus met lichtbeelden over kerkarchitectuur in elkaar had gezet. Frank wist wie hij in huis kreeg en Frits heeft het goed bij hem gehad. Op verjaardagen was de salon van de pastorie gevuld met de drie priesterbroers van de deken, Eduard, Jan en Frans en hun ongetrouwde zuster Lien. De Vituskerk, gebouwd onder bouwpastoor Henricus van de Wetering, de latere aartsbisschop, en ontworpen door Pierre Cuypers, was de grootste kerk van het aartsbisdom, met de hoogste toren: bij helder weer kon je van daar uit de Utrechtse dom zien. Midden in de kerk stond een enorme preekstoel, zonder geluidsinstallatie, waarop Frits met zijn ijle en hoge stem en volle kerk moest zien te boeien. Maar het lukte. ‘En weet u hoe dat kon?’, vroeg hij een interviewer, ‘Omdat het doodstil was.’ Aan Frits was de arbeiderswijk Klein-Rome toevertrouwd, gelegen tussen het Achterom en de spoorlijn.

Hij liep zich het vuur uit de sloffen, preekte dat de stukken er af vlogen, deed huisbezoek, hoorde biecht en deed verder alles wat een parochiepriester in die dagen verondersteld werd te doen. Alles vanzelfsprekend onder de leiding van en

in gehoorzaamheid aan de pastoor. Maar Henri Frank liet hem, net als op Rijsenburg, zijn gang gaan. Zo hoorde Frits op een dag dat een getrouwde vrouw uit zijn wijk was weggelopen bij haar man en huisde bij een officier aan de Haarlemmerdijk in Amsterdam. De kapelaan aarzelde geen moment, nam de trein naar de hoofdstad en belde aan bij het bewuste adres. Toen hij boven aan de trap de vrouw in het oog kreeg, riep hij resoluut: ‘En nu naar huis, onmiddellijk!’ En ze deed het, tot verbazing van de kapelaan, die er niet bij vertelde hoelang die herstelde orde heeft standgehouden. Ook het bedienen van stervenden, toedienen van de laatste sacramenten, hoorde bij het gewone werk. Zo werd hij ooit door diens ouders bij een ten dode opgeschreven jongeman geroepen. De kapelaan kwam binnen – het was een donkere winteravond – en werd door de zieke op een vloeklitanie onthaald en de verontwaardigde uitroep: ‘Is het al zover?’. Waarop hij de priester zijn rug toekeerde en zo bleef liggen. De vraag was: wat te doen? Frits wist niets beter te doen dan rustig zijn brevier gaan bidden. Na een kwartier draaide de jongen zich naar hem toe en liet zich rustig bedienen, waarna de kapelaan nog een tijdje zijn hand in de zijne hield. Dezelfde nacht overleed de jongen. ‘Zelf doe je eigenlijk niets dan je te laten gebruiken als een instrument’ was Frits’ gedachte. Hij merkte het ook in de aanloop naar de grote feesten, als de mensen kwamen biechten en soms geld teruggaven dat ze gestolen hadden. Dat de verstaanbaarheid in de liturgie beter kon, was ook een dagelijkse onderfinding. Het Latijn was voor veel mensen een onneembare barrière. Zo vroeg en kreeg hij van aartsbisschop De Jong als eerste in de r.k. kerk verlof om bij het doopritueel een Nederlandse, uit het Latijn vertaalde, tekst te gebruiken. Dat werd hem toegestaan onder twee voorwaarden: de vertaling moest van zijn eigen hand zijn en ze mocht niet worden opgelezen uit een boek maar uit het hoofd worden voorgedragen.

Zo deed Frits op den duur alle doopbedieningen in de parochie, en riep hij de dopeling voor iedereen verstaanbaar toe: ‘Ontvang het witte kleed en draag het onbesmet tot voor de rechterstoel.’ Dezelfde situatie deed zich voor bij begravingen, zeker als er geen koor bij was. Hij kreeg er dezelfde faculteit voor. Dus liet hij de aarde op de kist vallen met de woorden: ‘Uit aarde hebt Gij hem geboetseerd, Here, uit nerven en spieren te samen gevoegd, wek hem op ten jongste dage, door Christus onze Heer.’ Robuuste teksten, maar de mensen begrepen het; de mensen, vond Frits, begrepen veel meer dan je dacht, je moest ze niet onderschatten en met flauwiteiten afschepen. De gewone zielzorg was zijn passie, en voor kost en inwoning plus driehonderd gulden per jaar was hij 24/7 beschikbaar zoals het een parochiepriester betaamt. Toch werd er nu en dan ook een

beroep gedaan op zijn specifieke deskundigheid. Zo gaf hij eens in hotel Gooiland een geïmproviseerde voordracht over de geschiedenis van een denkbeeldige Franse kathedraal. Zijn gehoor was onder de indruk en uitgeverij Het Spectrum kwam bij hem aankloppen om er een boek van te maken. Het werd *De geschiedenis van een kathedraal* (1940), waarvoor hij bij wijze van uitzondering zelf de vignetten tekende. Een ander project, rechtstreeks voortkomend uit de dagelijkse praktijk, was zijn *Catechismus* (1941), later in vele talen vertaald. Het boek kwam voort uit de godsdienstlessen die hij gaf aan de hoogste klassen van de MULO van de fraters van Utrecht in de stad. Eén van die fraters, of misschien wel meer, stenografeerden die lessen terwijl ze gegeven werden, en suggereerden hem die teksten uit te geven. Die suggestie bereikte ook de aartsbisschop, die er zich achter schaarde. ‘Maar ik ben geen theoloog’, opperde Frits nog. ‘Beschouwt u het maar als een opdracht’, zei De Jong. Het boek, geheel ontleend aan de bronnen van de Schrift en de Vaders, zou de catechese in Nederland op een geheel nieuw spoor zetten.

Frits vond dat hij in de parochie een heerlijke tijd had gehad en de mensen daar bleven hem na ruim veertig jaar nog steeds Kerst- en Nieuwjaarskaarten sturen.

4

Zus Bertha wordt zuster Martina

Bolsward en Drachten 1906-1960

De echte roeping tot zuiver contemplatief leven komt niet zo veel voor. Die is even zeldzaam als die van een waarachtig kunstenaar. De kunstenaar wijdt zijn leven aan het schouwen van het schone. Wie schouwt wordt stil, hij analyseert of redeneert niet, hij schouwt.

(Martina van der Meer, 1985)

MARTINA, HET TWEDE KIND VAN HAAR OUDERS, werd geboren op 10 januari 1906, veertien maanden na haar broer Frits. Als peuter en kleuter kon ze stil in haar stoeltje zitten, naar buiten kijkend, de tuin in. In de kerk voelde ze zich beklemd door al die mensen om haar heen, moeder gaf haar een prentje in de hand zodat ze tot rust kon komen. De zwakke gezondheid van haar moeder was een belasting voor het kind, dat al als vijfjarige naar de bewaarschool werd gestuurd. Toen haar moeder dood ging, was ze bijna zeven. In de dagen dat ze in de voorkamer stond opgebaard met alle rouwersiering van een *chappelle ardente*, stond Bertha bij de voordeur en riep de voorbijgaande kinderen toe: ‘Willen jullie mijn moeder zien?’ Een tante, die moeder moest vervangen, trouwde al snel en zo deed ‘de Bous’ haar intrede, ‘de juffrouw’ genoemd, met wie Bertha, zoals ze op haar oude dag aan een vriendin vertelde, nooit iets van moederlijkheid heeft ervaren. Net als vader zeiden de kinderen juffrouw tegen haar. Bertha vond dat Frits haar favoriet was en ze voelde zich vaak door haar achtergesteld. Daarbij kwam dat ze, net als haar moeder, zwak van gezondheid was. Daardoor bezocht ze de lagere school maar ten dele en leerde ze lezen en schrijven van haar vader. Pas de tweede helft van de vijfde en heel de zesde klas volgde ze op school. Gevoelens van niet te zijn als andere kinderen, van eenzaamheid, waren haar deel,

thuis al, en eigenlijk heel haar leven lang. Wel lezend, soms boeken uitwisselend met Frits. De juffrouw bracht haar begin jaren twintig naar de Kweekschool Ter Eem van de zusters van O.L.V. van Amersfoort. Ook daar verliep de opleiding niet zonder problemen en met klachten van psychosomatische aard. Meer dan eens kwam ze op de ziekenafdeling terecht, vaak luidkeels huilend op haar kamer, een schreeuw om gezelschap en aandacht. De zusters besloten haar een jaar naar huis te sturen om te herstellen. Des te trotser waren vader en de juffrouw toen ze in 1925 na de examens van twee keer twee dagen haar Akte van Bekwaamheid als onderwijzeres behaalde. Al eerder had ze de akte voor Gymnastiek en het diploma Godsdienstkennis behaald. De vakantie die haar was beloofd na haar afstuderen aan de kweekschool verkoos ze alleen door te brengen, in Amsterdam. Frits ging naar Frankrijk, Bertha naar Amsterdam, allebei alleen. Een jaar later, augustus 1926, behaalde ze haar akte Frans, de taal die, net als voor Frits, haar tweede moedertaal werd. Thuis had ze ijverig doorgestudeerd, gestimuleerd door haar vader. Doorzetten moest ze van hem: 'geef je het op, dan hoef je niet meer op carrière te rekenen'.

Doorzetten, alleen zijn, alleen vakantie houden in Amsterdam, Bertha was hard voor zichzelf. Als twintigjarige stond ze voor de klas in Haarlem, ook daar blijft ze alleen. Later denkt ze aan die tijd terug: Aan mijn alleene wandeling in Bolsward. Het nooit genodigd worden en nooit 'ontvangen' in Haarlem. Orde houden in de klas, dat ging haar wel goed af. Bij een drukte die ze niet duldbaar achtte, hield ze zich quasi onverschillig op haar lessenaar, naar buiten kijkend tot de rust was weergekeerd, volgens haar een patente methode.

Na Haarlem heeft ze ook nog enkele jaren op een zusterschool in Amsterdam gestaan, waar ze een conflict met de plaatselijke pastoor beleefde, die tevens de voorzitter van het schoolbestuur was. Hij had plannen voor de nieuwbouw van een school, waar de zusters het niet mee eens waren. De pastoor drukte zijn wil door en de zusters vertrokken. Met het behalen van aktes ging ze gewoon door en ze bereidde zich voor op het staatsexamen gymnasium alpha, waar het overigens niet van gekomen is. En ze bleef onvermoeibaar voor zichzelf opkomen en onvervaard haar plannen uitvoeren. Zo logeerde ze ooit een paar dagen in een Belgische abdij, waarvan het gastenverblijf ver van het hoofdgebouw en diep in het bos lag. Andere gasten hadden het al laten afweten, opziende tegen de eenzaamheid. Zij ging er alleen naar toe, legde de tas met haar geld en papieren onder haar kussen en ging rustig slapen. In de zomer van 1933 schijnt zij gedacht te hebben aan een leven als benedictines in Frankrijk, maar tenslotte bleef ze dichterbij huis.

Hoe haar roeping tot het leven in de orde van de Karmel is ontstaan en gegroeid, is niet duidelijk, maar haar keus voor Drachten was mede ingegeven door haar zorg over de ontkerstening van Friesland, waaraan ze samen met haar medezusters door een leven van gebed en beschouwing een tegenwicht wilde geven. Op 7 november 1934 deed ze haar intrede in de karmel van Den Bosch, begeleid door haar vader en de Bous. Al direct bij de eerste ontvangst in de spreekkamer bracht de priorin de keus van haar kloosternaam ter sprake. Ze stelde voor: Martina, naar de stadspatroun van Bolsward. Met dat voorstel ging Bertha van harte akkoord. Bij haar binnenkomst als postulante moet ze er slecht hebben uitgezien, iedereen schrok van haar verschijning. Eén van de zusters zei: 'Meer een lijk dan een levend persoon'. Begin maart 1935 moest ze dan ook gaan rusten en haar gezondheid bijspijkeren in het huis van de zusters van JMJ in Ravenstein, waarmee de karmel van Den Bosch bevriend was. Na een herstelperiode van enkele maanden kon Martina op 11 juli 1935 opnieuw haar intrede doen, maar deze keer in de karmel van Drachten, die een half jaar eerder was gesticht door de zusters in Den Bosch. De gemeenschap woonde voorlopig in een rijtjeshuis aan de Stationsweg 63. De zes zusters die er de gemeenschap vormden lieten haar al op 1 augustus tot de inkleding toe. Ze was toen 29 en zou haar karmelietessenhabijt tot haar dood blijven dragen. Op 10 oktober 1935 deed ze er haar eerste professie, dus nog in de primitieve behuizing aan de Stationsweg. Op die dag is de foto gemaakt met vader en Frits, zij in een witte bruidsjurk met sluier en bruidsboeket en een heus bruidsmisje. Iedereen kijkt even ernstig. Frits, in soutane, houdt zijn brevier omklemd, er is de zweem van een glimlach bij Martine, vader tussen zijn zoon en zijn dochter. Rechts van de bruid de Bous met een modieuze hoed en achter het bruidsmisje pastoor Overmaat, een supporter van de karmel in Drachten. Ze kreeg al snel verantwoordelijke posities in het klooster, bijvoorbeeld de leiding van het koor, al was die niet erg ingewikkeld en werden de psalmen er gereciteerd.

De verhuizing van het woonhuis aan de Stationsweg naar het nieuwe klooster moest hals over kop gebeuren. Op 12 mei 1936 moest het pand leeg worden opgeleverd, terwijl het klooster nog niet klaar was. Voltooiing van de bouw en inrichting ervan liepen door elkaar heen. Maar na de inwijding en de bezichtiging door familie en belangstellenden ging het leven in het streng gehandhaafde slot – zelfs de telefoon was daarbuiten gehouden – zijn vaste gang volgens de in de Karmel gebruikelijke dagorde van bidden, werken en slapen. In de oorlogsjaren moest de Karmel van Egmond voor de Duitse bezetters worden ontruimd. De tien bewoonsters kregen onderdak in Drachten in een loods die tegen de achtermuur van het klooster was geplaatst. De beide gemeenschappen leefden slechts gedeelte-

lijk samen, maar het officie baden ze gezamenlijk, terwijl ook elke gemeenschap haar eigen priorin hield. Na de bevrijding keerden de Egmondse zusters naar hun klooster terug en hernam het leven in Drachten zijn gewone gang, stil en besloten als vanouds, terzijde van de grote weg en buiten de dorpskern. Hoogtepunten waren de intredens, aflegging van geloften en sluiersplechtigheden, die in de eerste naoorlogse jaren nog geregeld plaatsvonden. Zuster Martina ontdekte in deze jaren haar artistieke begaafdheid met allerlei tekenwerk en een afbeelding van O.L. Vrouw van de Zevenwouden, die als devotieprentje werd gedrukt en hier en daar ook voor geboortekaartjes werd gebruikt. Maar Martina kon ook schrijven en heeft zich in de eerste decennia na de oorlog vooral daarop toegelegd. Zo publiceerde ze in 1956 bij uitgeverij Het Spectrum een biografie van de Italiaanse karmelietes Anna-Maria Redi (1747-1770), die onder de kloosternaam van Teresa-Margeritha een kort maar intens contemplatief leven heeft geleid in de karmel van Florence. Ze begon aan de biografie, twintig jaar na de heiligverklaring van Redi, op aansporen van de provinciale overste Romaeus Leuven, en liet het, naar goed monastiek gebruik, anoniem verschijnen, al wisten ingewijden wel wie die 'moniale van Drachten' op het titelblad was. En duidelijke hint was het Woord Vooraf van 'F. van der Meer', die erop wijst dat in deze biografie 'een insider' aan het woord is, een schrijfster die laat zien hoe weinig de spiritualiteit van de Karmel gebonden is aan de stijl van een periode, en hoe een leven dat weinig spectaculair is toch kan boeien. De eerste zin van het boek luidt: 'In het leven, dat hier beschreven wordt, 'gebeurde' uiterlijk niets'. Wie erin leest ontdekt niet alleen de bronnen van waaruit Martina zelf leefde, hij herkent ook dezelfde stilistische kwaliteiten als in het werk van haar broer, die de verspreiding van dit werk met alle hem ten dienste staande middelen heeft bevorderd. Zo bijvoorbeeld door in zijn, in een boekje verzamelde radiocauserieën, *Uit het oude Europa* (Elsevier 1957), Florence en Teresa-Margherita ter sprake te brengen.

De Nederlandse Carmelites, die hetzelfde leven leidt als Teresa Margherita heeft gedaan, in dezelfde orde, onder dezelfde regel, en die derhalve als ingewijde alle details die ons ontgaan onmiddellijk verstaat, bekend in haar woord vooraf, bij dit leven gedacht te hebben aan één andere biografie, ene, die in de Schrift staat: de kortste welke de heilige boeken bevatten, die van de aartsvader Henoeh: Henoeh wandelde met God. Hij gewon zonen en dochteren. Toen zag men hem niet meer, want God nam hem weg.

5

Leerstoel. Lector en hoogleraar in Nijmegen

1939-1974

---

*Allen die onder zijn gehoor zijn geweest herinneren zich het
Pinkstervuur van zijn colleges, letterlijk ook in alle talen uitgedragen.
Hoe hij daarna haastig afscheid nam en ons uitgeput én opgewonden
achterliet. Wij gingen voor een emotionele en eufore nabespreking
naar een café; hij keerde terug naar Lent, waar een verdere werk-
week wachtte van studie, zielzorg en liturgie.*

(Kees Peeters 1998)

EIND 1938, 28 OKTOBER OM PRECIES TE ZIJN, kreeg kapelaan Van der Meer van zijn bisschop eervol ontslag in Hilversum wegens zijn benoeming per 1 januari 1939 tot lector in de archeologie en liturgiegeschiedenis aan de R.K. Universiteit van Nijmegen. Hij is dan 34 jaar en eindelijk op de plek van zijn wetenschappelijke bestemming. Zijn universitaire loopbaan is in enkele zinnen weer te geven. In 1946 wordt hij buitengewoon hoogleraar in de christelijke archeologie en liturgie, oudchristelijke kunst en de kunst der Middeleeuwen, een benoeming die in 1955 wordt omgezet in die van gewoon hoogleraar in schoonheidsleer en kunstgeschiedenis aan de Letterenfaculteit met daarbij een leeropdracht aan de Theologische Faculteit voor christelijke archeologie en liturgie. Al die jaren, en ook nog later tijdens zijn langdurige emeritaat (1974-1994), woonde hij in Huize St. Jozef, Schoolstraat 1 te Lent, een dorp van bloemenkwekers aan de Betuwekant van de Waal.

In dat huis was een pension gevestigd voor dames en heren uit de deftige burgerstand, geleid door zusters van de Goddelijke Voorzienigheid van Steyl, een van oorsprong Duitse congregatie die in Nederland verscheidene huizen had. Na hun vertrek in 1955 namen de franciscanessen van Onze Lieve Vrouw ter Engelen van Waltbreitbach (Rijnland/Palts) hun plaats in. Frits nam zijn intrek in een royale kamer aan het einde van de gang op de eerste verdieping. Later werd zijn leefruimte nog uitgebreid met twee andere vertrekken: een eet- (en examen-) kamer en een slaapkamer. Nog weer later, nadat ook de franciscanessen waren vertrokken, werd dat appartement weer gereduceerd tot de ene, oorspronkelijke kamer van het begin. Van der Meer werd aangesteld tot rector van het huis, wat inhield dat hij dagelijks de mis deed in de neogotische kapel en de zielzorg had voor de bewoners. In Lent, een overwegend katholiek land- en glastuinbouwdorp, woonde Frits nog juist in het aartsbisdom Utrecht, wat nauwelijks praktische, maar zeker wel emotionele betekenis voor hem had.

Hij maakte aan de universiteit zijn entree op 23 januari 1939 met een openbare les getiteld 'Iets over de oorspronkelijkheid der oud-christelijke kunst', een thema waarop hij in de loop der jaren dikwijls zou terugkomen. Tien jaar later kwam uit zijn intredeles het boek *Christus' oudste gewaad* voort, met als ondertitel de gerecyclede titel van 1939. Het was de eerste keer dat in Nederland de op zichzelf povere en schaarse resten van de oudchristelijke wereld systematisch aandacht kregen. Is dit nu werkelijk het spoor dat naar die ongehoord nieuwe boodschap van het christelijk geloof leidt? De schrijver komt in zijn boek (en de lector in zijn les) tot de conclusie dat de vroeg-christelijke kunst een laat-antieke aangelegenheid is. Die vormgeving is echter niet meer dan een 'gewaad' dat Christus en zijn heilsgeheimen wordt aangetrokken, het nieuwe is Hijzelf. En die hellenistisch-romeinse gedaante van de christelijke kunst draagt nog altijd de vorm van de vierde- en vijfde-eeuwse clichés. Zoals ook de woorden en gebaren uit die tijd nog altijd de woorden en gebaren (en gewaden) zijn van de christelijke liturgie. De vraag naar de oorspronkelijkheid van de christelijke kunst is dus behalve een (kunst)historische ook een actuele vraag. Het is een van de weinige wetenschappelijke inzichten die Van der Meer serieus heeft ontwikkeld. En hij had recht van spreken, want hij had alles waarover hij schreef met eigen ogen gezien. Hij toont aan dat in de oudchristelijk kunst alles op de zin gericht is en nauwelijks op de vorm. Die zin kon hij lezen, zodat hij ook als exegeet en iconoloog optreedt. Dit dankzij zijn kennis van de Schrift, de kerkvaders en de oudchristelijke poëzie. Zijn leerling Cees Peters citeert in zijn herdenking van Van der Meer in de Aca-

Klooster van de Zusters van Steyl, vanaf 1955 van de Franciscanessen van Waltbreitbach, in Lent (ansichtkaart, collectie KDC 2b1784).

demie de kernzin uit het boek: ‘De geschiedenis der christelijke monumenten wordt aldus minder een kunstgeschiedenis voor morphologen dan wel een geschiedenis van inhouden, van thema’s, van heilige voorstellingen: een geschiedenis der christelijke gedachte.’

De schrijver demonstreert het uitvoerig door die inhoud bloot te leggen in de bouwkunst (basilica en doopkerk), in de afbeeldingen van Christus en de Moeder Gods, die van de martelaren en de heilsgeschiedenis van het Oude en het Nieuwe Testament. De oorspronkelijkheid daarvan bestaat niet in nieuwe technieken, voorstellingsvormen of een andere stijl, maar in geloofsvisie. Wie de oorsprong van de oudchristelijke kunst wil vinden, moet de iconologie als sleutel hanteren, ‘de stijl is niet meer dan een eigentijds gewaad’. Een geheel nieuwe benadering, in het spoor van de Franse – geen toeval – kunsthistoricus Emile Male (1862-1954). Zo komt Van der Meer als veertigjarige met een voldragen en nieuwe stelling, die niet meer aangevochten wordt en veler ogen heeft geopend, ook die van niet-christenen.

Door de barre oorlogsomstandigheden in en rond Nijmegen, vooral in het najaar van 1944, laat hij zich nauwelijks storen. Hij blijft zolang het mogelijk is

lesgeven en werken op zijn strenge, fraai ingerichte kamer in Huize St. Joseph. Na het vergissingsbombardement op Nijmegen weigerde hij bij het overvliegen van de geallieerde vliegtuigen richting Duitsland naar de schuilkelder te gaan, omdat hij niet tegen 'dat hysterische rozenhoedje bidden' kon. Hij bleef op zijn werk-kamer, hij had geluk. En hij had tijd om door te werken, want al vanaf voorjaar 1943, toen de Radboudstichting had geweigerd de studenten de loyaliteitsverklaring met de Duitsers te laten tekenen, waren de colleges en alle verdere universiteitsactiviteiten gestaakt. Op hun onderduikadressen gingen veel studenten door met hun studie en ook de hoogleraren bleven in groepjes bij elkaar komen. Van der Meer hoorde bij zo'n groepje, dat bestond uit de professoren J.D.M. Cornelissen, Gerard Brom, Reinier Post, rector magnificus B.H.D. Hermesdorf en de franciscaan Pontianus Polman. Toen Frits aan de beurt was een inleiding te houden, sprak hij over de manier waarop Augustinus in zijn bisschopsstad Hippo Regius de liturgie celebreeerde. De toehoorders waren enthousiast: 'Daar weet geen mens iets van. Maak er een boek van, op onze verantwoording'. Thuis gekomen dacht hij: 'De heren hebben gelijk. Ik heb tenslotte de plekken in Noord-Afrika gezien waar Augustinus geleefd en gewerkt heeft'.

En zo ging hij aan het werk. Reizen kon hij niet, dus hij had hoofd en handen en zijn tijd vrij. Eerst lezen, alles van Augustinus en zoveel mogelijk over hem. Van de kerkleraar alles uit de dikke delen van de Mauristen uit de zeventiende eeuw, over hem het meeste recente en het beste waarop hij de hand kon leggen. En hij vatte zijn informele opdracht ruim op. Hij beperkte zich niet tot de liturgische praktijk van de bisschop, maar nam er zijn zielzorg bij. Tot dan toe was Augustinus vooral bestudeerd als bekeerling en als theoloog, de meest gelezene van de Middeleeuwen, belangrijk voor de reformatoren in de zestiende, en centraal voor de jansenisten in de zeventiende eeuw. Maar hoe hij het deed als zielzorger van zijn mensen – pastor zeggen we nu – meest zeer eenvoudige mensen, hoe hij preekte, de mis deed, administreerde, geschillen beslechtte, dat alles had nauwelijks aandacht gekregen. Zo beschrijft hij bijvoorbeeld uitvoerig de viering van de Paasnacht in de kerk van Hippo, een idee dat door de KRO werd opgepikt en door de radio werd uitgezonden, waarbij Frits zelf de preek van Augustinus uitsprak. Augustinus was al de man uit de oudheid die we het beste kennen. We hebben zijn brieven, zijn preken, zijn grote theologische werken, de verhandelingen tegen de ketterijen van zijn tijd, de *Belijdenissen*, zijn *Stad Gods*. Nu leren we hem van nog meer nabij kennen als man van de praktijk, als mens en als pastor. Te zeggen dat het boek *Augustinus de Zielzorger* bij zijn verschijnen in 1947 indruk maakte, is een understatement, het was een regelrechte sensatie. Dat

het nog steeds wordt gelezen en genoten staat wel vast. In 2008 verscheen er een heruitgave van, en paus Benedictus XVI Ratzinger citeerde het in zijn encycliek *Spe Salvi* uit 2007 (nr. 29, noot 22), wat hij al eerder had gedaan in zijn dissertatie *Volk und Haus Gottes in Augustins Lehre von der Kirche*. In tegenstelling tot Van der Meer bleef Ratzinger heel zijn leven met Augustinus bezig en nam overal, tot in het Palazzo Apostolico, de Duitse uitgave van Van der Meers boek mee. De Nijmeegse lector werd door dit ene boek direct een Augustinuskenner, en wat voor een. De geleerde augustijn Tars van Bavel (1923-2007) houdt vol dat *Augustinus de Zielzorger* het beste boek over de kerkleer is, althans de beste manier om met hem kennis te maken. Vertalingen volgden al spoedig: in het Duits, Frans, Engels, Spaans en Italiaans. Het paste ook helemaal in de periode direct na de Tweede Wereldoorlog, waarin, in de *Nouvelle Théologie*, vooral onder invloed van Franse theologen als De Lubac, Daniélou en Congar een nieuwe belangstelling was gewekt voor de bijbel en de kerkvaders. Van der Meers opus magnum speelde op die interesse helemaal in.

En hij vergat onder dit grote en inspannende werk zijn zuster niet. Het hoofdstuk over de maagden draagt Frits op aan 'zuster Martina van de Moeder Gods van de Ongeschoeide Carmelitessen te Drachten in Friesland'. Het boek als geheel droeg hij op aan Bernard Hallward, een Canadese vriend, die hij had leren kennen op een reis, ruim een half jaar lang, door Canada, de Verenigde Staten en Mexico (1945/46). Hij was in Canada om een congres bij te wonen van de Morele Herbewapening, een beweging van goed gesitueerde wereldverbeteraars, die ook in Nederland aanhangers kreeg en waar de bisschoppen het hunne van wilden weten. Hallward was in die beweging een belangrijk man en hij is zonder twijfel Frits' belangrijkste zegsman geweest. Het oordeel van de bisschoppen viel dan ook mild uit, Maar belangrijker was dat Van der Meer de reis, waarover hij slechts terloops spreekt in het gesprek met Leo Rijkens, kennis maakte met Amerika, waar hij nog nooit geweest was en waar hij na 1946 ook niet meer zou terugkeren.

In die eerste jaren verschijnt nog een ander groot werk, dat minstens evenveel indruk maakte en voor een veel breder publiek was bedoeld, de *Atlas van de Westerse beschaving* (Elsevier 1951), ook weer met vertalingen in het Frans, Duits en Engels. Zoiets was nog nooit vertoond: kaarten, afbeeldingen met bijschriften en een doorlopend en spannend geschiedverhaal. Een geheel nieuwe formule, helemaal door Van der Meer zelf bedacht en later, wegens enorm succes, meer dan eens gevarieerd. Het werk opent met een zin die staat als een huis (Van der Meers openingszinnen zijn altijd sterk): 'Deze Atlas is uiteraard bedoeld voor hen, die er niet tegenop zien lang en met wat fantasie op een kaart te turen.' Dat is precies

wat de schrijver van kindsbeen af gedaan had in de opeenvolgende atlasjes die hij zich door Sinterklaas had laten bezorgen. Deze, allemaal zelf getekend, vormen het uitgangspunt voor verdere studie en zijn bedoeld als 'sprekende voorbeelden'. Frits was, zoals gezegd, de uitvinder van het genre, en de uitgever, verrukt, betaalde er goed voor, zo laat hij Martina enthousiast weten. Tekst, illustraties, kaarten, alles is geconcentreerd op het geestelijke. Frits noemt het een humanistisch boek. De politiek en de oorlogvoering laat hij er zoveel mogelijk buiten, net als de sociale en economische geschiedenis en – zoals de titel al aangeeft – de niet-westerse beschavingen. Chronologisch loopt het 'van Homerus tot de dagen van de Verenigde Naties'. Vele jaren later, in 1964, verschijnt ook een *Kleine Atlas van de Westerse beschaving*, die veel meer het karakter heeft van een leesboek en samen met zijn hoofdassistent Gerard Lemmens in korte tijd gemaakt is. Wel tekende hijzelf negentien nieuwe kaartjes voor die 'Kleine' atlas, juist het onderdeel dat hem de meeste moeite had gekost: 'Ik kan u verzekeren dat de cartografie een monnikenwerk is, ik geloof dat er niets ergers bestaat. Nu is er natuurlijk veel meer op de markt, maar toen ik ermee begon bestond er niks. Een voordeel van dat kaarttekenen is wel dat je alles goed weet te liggen.' (Interview 1973).

Succesvolle boeken schrijven en pastorale bezigheden waren niet het enige werk van de professor in deze naoorlogse jaren. Zijn opdracht was een leeropdracht, hij moest dus lesgeven. Dankzij de mededeelzaamheid van enkele leerlingen, die er ook onder elkaar niet over uitgepraat raakten, hebben we ook daarvan een goede indruk. Het meest uitvoerig is Kees Peeters erover in een boek met *Nijmeegse Gezichten* uit 1998. Een citaat eruit leidde dit hoofdstuk in. Zijn colleges stonden ingeroosterd op maandagmiddag van twee tot zes uur, en werden gegeven in het kleine kunsthistorisch instituut bovenin het toenmalige Universiteitsgebouw Stella Maris (Sterre der Zee = Maria) aan de Van Schaeck Mathonsingel, van oorsprong een pensionaat voor in Nijmegen studerende meisjes. De hoogleraar kwam opgewekt de collegezaal binnen – hij had zijn spulletjes goed voorbereid – en plaatste direct een bon mot: 'Wat een prachtige blauwe lucht vandaag: Bellini!'. Hij opent naar goed katholiek gebruik met kruisteken en gebed, waarbij hij een interessante observatie doet: 'Ik ben de enige hoogleraar die nog bidt voor een college. Het duurt een hele tijd eer de katholieke studenten althans een kruis maken. De protestanten herken je onmiddellijk: van de eerste dag af buigen die het hoofd.' (Interview 1975).

Dan posteert hij zich voor de tafel. Hij zag er zo weinig klerikaal uit als maar mogelijk was: corduroy colbertjasje, gesloten zwart hemd zonder de Romeinse

boord, de doctorsring met turkoois aan de vinger en de map met foto's onder de arm. Die werden in de loop van het college toegelicht, over de tafels verspreid en door iedereen bekeken. De professor was direct op dreef, het ene verhaal soepel afwisselend met het andere, zoals hij ook de ene taal sprak na de andere of iets zong, soms gregoriaans een andere keer weer iets Russisch-orthodox. Alle registers gingen open, het waren geen dorre lessen maar one man shows, Frits was een acteertalent van de eerste rang. Zijn *performance* gaf de studenten het gevoel te behoren tot een kleine uitverkoren kudde, temeer omdat hun hoogleraar termen op hen losliet die ze nergens anders hoorden: 'drastiek', 'somatick', 'superbe', 'ordinair', 'kenosis'. Dat laatste woord, een term van Paulus, betekent 'ontleding' (Filip. 2,7). 'U weet toch wat dat is? O, weet u het niet? Wat doet u dan hier?' Korte typering, invectieven, daar was hij goed in. En in het plagen van zijn studenten, wat destijds nog in het Latijn kon. Twee paters kapucijnen, naast elkaar gezeten en een paar woorden met elkaar wisselend, kregen te horen: 'Ait latro ad latronem' (De ene moordenaar zei tegen de andere) uit de Goede Vrijdagliturgie. En na het gelach rondde hij af, quasi-verbaasd: 'Hic autem quid fecit?' (Maar wat heeft deze gedaan?), de zinsnede die daar in het evangelie op volgt. In 1956 had hij de grote Rembrandttentoonstelling in het Rijksmuseum bezocht. Op college deed hij verslag van zijn bevindingen en provoocerde de studenten met laatdunkende opmerkingen: de schilderijen van Rembrandt deden hem niets. *Diana badend met haar nimfen* noemde hij een bak garnalen. Zo houd je je gehoor wel wakker. Lesgeven deed hij met inzet van zijn hele persoon, voor het afnemen van mondelinge tentamens bij hem thuis nam hij alle tijd en alle schriftelijke werkstukken kregen de aandacht die ze verdienden. Maar het academisch bedrijf, vooral vergaderen, meed hij zoveel hij kon. 'Inspraak' was een woord waarmee hij spotte: je besliste zelf of iemand anders deed het. Diners en partijen sloeg hij over: tijdverlies. Andere universiteiten bezoeken deed hij niet, wel ging hij naar musea en monumenten. Vaktijdschriften hoefden niet op zijn bijdragen te rekenen, andere media, inclusief de radio en later de televisie, was hij graag van dienst. De ster-hoogleraar met wereldfaam was wars van elke academische eerzucht en alle academische plichtplegingen.

De organisatie en de positie van zijn kunsthistorisch instituut is deze afzijdigheid zeker niet ten goede gekomen, hij moest het wat dat betreft in toenemende mate van zijn prestige hebben. Geleerde wedijver kende hij niet en van polemieken was hij afkerig, wel zag hij zijn leerlingen graag op een goede plek terechtkomen. De studenten van de jaren zeventig vond hij even aardig als die van vlak na de oorlog, individueel. Maar als groep waren ze slechtgemanierd, wat hij weet

aan de opvoeding en het onderwijs. Hij dacht en zei wel eens dat zijn lessen een verkapte catechese waren, wat hem voldoening gaf. Hij was tenslotte een 'aktenaspriester', die dingen deed die hij niet moest doen. Onderscheidingen kreeg hij intussen genoeg. Zo werd hij in 1950 – het jongste – lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, ontving hij in 1963 de staatsprijs voor literatuur, de P.C. Hooftprijs, en kreeg op zijn vijfenzestigste de Nederlandse Leeuw. In 1963/64 schreef hij de tekst voor de zesdelige televisieserie 'Reise in die frühchristliche Welt', die in Duitstalig Europa, Vlaanderen en Nederland door de televisie werd uitgezonden, wat hem een nog bredere bekendheid gaf. Over die onderscheidingen en die beroemdheid hoorde je hem nooit. Ook erelinten interesseerden hem niet. Wat telde was dat hij in 1970, vier jaar voordat hij met emeritaat ging, op aandringen van Martina, weer begon te schilderen na veertig jaar geen potlood of penseel te hebben aangeraakt.

6

Intussen in Drachten

Zuster Martina na 1960

In de jaren zestig leek het erop dat alles tegen de vlakte zou gaan. Aan de jeugd werd alles toegegeven, ook hier in het klooster. Vanaf het begin heb ik gezegd: niet doen. Straks zijn ze uitgeëxperimenteerd en leeg, en hebben ze niets van ons meegekregen. Ze krijgen dan groot gelijk als ze ons verwijten dat wij hen niets te bieden hebben.

(Martina in 1985)

IN 1960 WAS MARTINA VAN DER MEER niet langer de onbekende ‘Moniale van Drachten’, die in deze semi-anonimiteit in 1956 de biografie van de heilige Teresa Margeritha Redi van Florence had gepubliceerd. Om te beginnen kreeg zij binnen de orde, inclusief die van de mannen, de vermaardheid van een geleerde vrouw. Zo liet ze een selectie verschijnen van door haarzelf vertaalde teksten uit de mystieke werken van de stichteres Teresa van Avila onder de titel *Verborgten Rijk*. Een echt monnikenwerk ondernam ze daarna met het samenstellen van het register van een nieuwe vertaling van de *Opera Omnia* van Jan van het Kruis, een vertaling die was gemaakt door haar medebroeder Romaeus van Leuven. Ze speelde daarna met de gedachte een biografie te schrijven van de zalige Anna van Sint Bartholomaeus, de secretaresse en vertrouweling van Teresa van Avila en degene die de Karmel van Antwerpen had gesticht (1612), van waaruit de eerste karmel op Nederlandse bodem, die van Oirschot, was gesticht (1642). Daar zat dus een Nederlandse component in, waarop ze werd gewezen door professor Christine Mohrmann, een collega van Frits, die haar was komen bezoeken, en zeker ook door haar broer zelf.

Maar in deze periode, tegen het einde van de jaren 1950, komen ook – en misschien wel mede door al die bronnenpublicaties – de eerste bescheiden vernieu-

wingsgedachten naar boven. Hoewel, bescheiden. Een brief uit 1960 vanuit het klooster Gods Werkhof in het Utrechtse Werkhoven (monialen-augustinessen), gericht aan alle slotkloosters in Nederland, stelt al direct het slot en de tralies ter discussie. Vanuit Drachten reageert men met scepsis op die gedachte. ‘Wat hebben we daaraan? Allemaal onnodig gepraat, buiten slot gaan en dingen doen die anderen ook doen’ schrijft priorin Jozefa Bensdorp. Die reactie is zeker geformuleerd door Martina, die een paar jaar later in het Interne *Kontaktblad Tegenwoordig* een historisch overzicht geeft van oorsprong en ontwikkeling van slot en tralies, met als conclusie: ‘Zo is het doel van slot en tralies een zich onttrekken aan de wereld om zich geheel met God alleen te kunnen bezighouden.’ Ze is bang dat door het strikt kerkrechtelijke aspect van die beslotenheid het slot niet meer wordt gezien en beleefd als een vrije keuze om beter een ideaal na te streven.

Intussen kwam in 1965 overleg tot stand tussen de priorinnen van de Karmels in Nederland, wat natuurlijk voorbereid moest worden door gesprekken in huis. De priorin van Drachten verzucht – en Martina met haar – ‘Praten en de Karmel horen niet bij elkaar’. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), dat herbronning van alle religieuze leefregels vraagt, brengt opnieuw onrust, bijvoorbeeld in de vorm van verzoeken om uitzonderingen te maken op de slotregels. De spanning openheid – geslotenheid liep in de tweede helft van de jaren zestig ook in de dagelijkse gang van zaken voelbaar op. Op 1 maart 1969 werden de tralies tussen de kapel en het zusterkoor weggehaald en een maand later die tussen de buiten- en de binnensprekkamer. Sommige zusters wilden hun karmelitaanse leven gaan combineren met werken buitenshuis, een idee dat opnieuw discussies ontketende, maar tenslotte door de gemeenschap bij meerderheid werd afgestemd. Het gevolg was dat enkele zusters de Karmel van Drachten verlieten. Van de weeromstuit klonk nu opeens ook een ander geluid: dat van een karmel-kluizenarij van vrouwen, de oorspronkelijke levensvorm van de eerste broeders op de berg Karmel. Bij Martina leefde dat idee al langer en ze verklaarde zich bereid haar voelhorens uit te steken om te zien of er ook bij medezusters uit andere karmels in het land animo voor was. Ze nam ook contact op met andere instanties die haar van dienst zouden kunnen zijn. Zo bijvoorbeeld met de abt van de Trappistenabdij in Zundert, Jeroen Witkam (juni 1969). Van hem krijgt ze een bevestiging van haar idee: wat zij in de Karmel signaleert, signaleert hij bij de trappisten: echte contemplatieven zijn er maar weinig. Komt u hier eens kijken, stelt hij voor. Maar Frits waarschuwt: Laat men naar jou toe komen, ik betaal wel. Zou ze vier of vijf zusters meekrijgen om te gaan kluizen in Zundert? Samen met de priorin bezoekt Martina abt Jeroen en de Karmel van Den Bosch, waar zuster

Zuster Martina (© Hans Sibbelee, Centrum voor Kunst-historische Documentatie, Radboud Universiteit).

Veronica de Groot een medestander en een mogelijke participant is. Na een week is ze weer op de thuisbasis en volgen er nog intensievere besprekingen. Zo is het huis van Frits in Lent vergaderplaats op 8 september 1969. Daar legt Martina aan de provinciaal-overste verantwoording af over de stappen die ze tot nu toe genomen heeft. Veel meer dan de principiële instemming van de abt van Zundert heeft ze niet te bieden. Als ook zuster Veronica afhaakt, komt haar plan in een nieuwe fase. Martina laat zich nu adviseren over een individueel kluizenaarschap. Bisschop P.A. Nierman van Groningen ziet daar wel wat in, en komt tenslotte met een suggestie die de oplossing zou blijken te zijn: zou zo'n levensvorm niet te realiseren zijn in haar eigen Karmel? Op 29 december 1969 schrijft hij haar: 'Dat zou niet alleen Uw ideaal tot werkelijkheid brengen, maar ook een versterking zijn van uw karmel en haar contemplatie. In eigen karmel een kluizenaarsbestaan werkelijkheid maken, zou ik ideaal vinden.' Wel geeft hij haar nog twee adressen die interessant zouden kunnen zijn: dat van de Trappistinnen van Koningsoord bij Tilburg en dat van de Brigitinessen in Uden (N.Br.). Martina vindt de eerste indrukwekkend observant, Uden alleen geschikt voor een kluis voor haar alleen, maar de instemming van de gemeenschap blijft uit. Nu komt ze tot de slotsom dat de suggestie van emeritus-bisschop Nierman nog de meest realistische is. De vaste gespreksleider van de gemeenschap, pater Silverius Sangers, meldt in een brief van 27 april 1970: 'Nadat zij verschillende mogelijkheden tot een meer afgezonderd kluizenaarsleven heeft bekeken en besproken, is zij besloten om in onze

gemeenschap te blijven. Dit is haar mogelijk gemaakt door het inrichten van 'n afgelegen vertrek op zolder. Het al of niet deelnemen aan de oefeningen van de gemeenschap wordt dan aan haar eigen keuze overgelaten.'

Zo installeerde Martina zich in een Drachter kluis, drie kamertjes op zolder, de ruimte waar vroeger de was te drogen werd gehangen. Haar broer deed haar een keurig bureautje cadeau, ze kreeg een typemachine en een bureaustoel, er werd een bed neergezet en dat was het. Ze nam deel aan de maaltijden in de refter en aan de eucharistie in de kapel, maar de getijden bad ze in haar cel en in de recreatie bleef ze weg. 'Dat heeft ze niet nodig', heb ik Frits horen zeggen. Of de medezusters haar misschien nodig hadden, was een vraag die niet bij haar opkwam. Evenmin als het bij Frits opkwam of zijn aanwezigheid bij vergaderingen of een andere universitaire gelegenheid misschien gewenst was. Zo bevond Martina zich in de marge van de gemeenschap, leefde ze met alles mee maar hoefde ze niet overal bij te zijn. Ze zou die levensvorm, eremitisme met een vleugje cenobitisme, 23 jaar lang volhouden. In 1993 werd de Karmel van Drachten opgeheven.

Zuster Martina was niet alleen maar bezig met de karmel en haar plaats binnen de orde. Vanaf het midden van de jaren vijftig schilderde ze talloze ikonen, die een belangrijke bron van inkomsten vormden voor haar klooster. Voor het schilderen had ze een apart atelier, een kamer beneden op de gang, waar de andere zusters hun cel hadden. Ze maakte van haar werk nauwkeurig aantekeningen, maar de opdrachten leverden haar ook vele contacten op buiten het klooster. Ze ontwikkelde een eigen stijl van schilderen, maar hield zoveel mogelijk vast aan de Russische traditie, die ze intensief had bestudeerd en waarvoor ze een Russische bijbel onder handbereik had. Er ontstond een klantenkring die van jaar tot jaar groeide. Met degenen die in de spreekkamer hun bestelling kwamen plaatsen en toelichten had ze dikwijls intensieve gesprekken aan de hand van de toonalbums van haar werk. Dat werden ook geloofsgesprekken met de afnemers, onder wie protestanten en jongeren met een afstand tot de kerk. Zo werden haar ikonen, net als de lessen van haar broer, een verkapte catechese, waarmee ze ondanks haar kluizenaarsbestaan toch een vorm van pastoraat beoefende. Dat deed ze ook in haar brieven, zoals die aan haar nicht Tineke van der Meer, dochter van haar oom Petrus en Antje Hoogma. De vroeg gestorven theoloog dr. Jan Hofstra (1945-2015) heeft zich in haar correspondentie verdiept. De brieven zijn boeiend omdat ze daar haar energie niet stopt in tegenactie en protesten, maar in het meeleven met anderen en het bevredigen van hun nieuwsgierigheid. En het zijn niet de geringsten die ze aanschrijft en met wie ze dikwijls jarenlang in

contact blijft. Met Willem Grossouw, tot aan zijn huwelijk (1969) een vriend van Frits, nog uit Rome, correspondeert ze over het geestelijk leven, vermoedelijk om zijn meditatieboek *Innerlijk Leven*. Met hoogleraar Spaans Henk Oostendorp in Groningen gaat het over de positie van de vrouw in de kerk, met J. van der Ploeg o.p. – een echte reactionair en Confrontatie-man van het eerste uur – over de situatie in de Nederlandse kerkprovincie. Het lijkt erop dat met de inkluizing in haar eigen klooster haar actieradius naar de buitenwacht groter is geworden. Zo voert ze ook in de jaren 1970/80 een correspondentie – in haar favoriete taal: het Frans – met de theoloog en kardinaal Henri de Lubac s.j., die integraal – althans voor zover het de brieven van hem aan haar betreft – bewaard is gebleven. Een schoenendoos met aantekeningenboekjes en agenda's over een reeks van jaren bleek ook een goudmijn te zijn. Daarin nemen haar vroomheid (die uiteindelijk zeer nuchter bleek te zijn) en uitingen van een periodieke neerslachtigheid ongeveer een even grote plaats in. Ook de naam van Joseph Ratzinger, de latere paus Benedictus XVI, figureert onder haar correspondenten. Een Friese journaliste, Tineke Mulder, nam een aparte plaats in in haar latere leven, met haar was ze vertrouwelijk.

Maar de meest intensieve en openhartige contacten had ze toch met Frits, hoewel beiden spaarzaam waren in het tonen van emoties, zelfs waar het ging over het ouderlijk huis. Eén briefje vormt een uitzondering. Frits is ziek en antwoordt met een kattedelletje, haast onleesbaar geschreven. In haar agenda schrijft Martina: 'Maar diep ontroert mij dat F. toch een briefje schreef, maar zijn handschrift, zo onzeker, ontstelde mij. Aan het einde lees ik: 'Ik denk altijd aan je. Altijd'. Het is dus wederzijds. Dear brother'.

Natuurlijk straalde de naam van Frits af op Martina. Zij glorieerde met hem in haar klooster, hij met haar in de wereld. Martina was een genie *in her own right*. Lastig, hard soms, afstotend zelfs, maar toch de roem van de gemeenschap, al was die wel zo wijs haar nooit in een leidinggevende positie te kiezen. Ze was eigenwijs, onmisbaar ook, malicieus bij tijden, dan onverwacht eens lief, waardoor iedereen dan weer vertederd was en al haar zonden waren vergeven. Ze leek als twee druppels water op haar geadooreerde broer.

Toen ze oud was en meer verzorging nodig had dan in Drachten geboden kon worden verhuisde ze op 17 februari 1993 naar de Karmel van Oirschot, waar een kloosterbejaardenoord was aangebouwd met plaats voor veertien bewoners. Zuster Angela Coenen – een Brabantse – was er haar onmisbare engelbewaarder. Martina verkondigde te pas en te onpas dat Friezen en Brabanders nooit, nooit samen konden accorderen. Angela stond achter haar rolstoel haar lachen in te

houden met de hand voor haar mond: O, daar gaat ze weer! Martina had het in Oirschot niettemin goed naar haar zin. Zuster Angela schrijft: 'Men hoort haar vaak zeggen: het is hier verrukkelijk. Wat hebben we het toch goed getroffen. Je kunt nergens beter zijn. – Maar ze blijft: Martina van der Meer!'

7

Een gevestigde naam

Frits als criticus van het postconciliaire katholicisme

De typisch katholieke leek weet in de regel weinig van zijn geloof, nog minder van de Schrift; hij hoort wat in de kerk, hij leest wat uit de derde hand, en laat de zaak verder over aan zijn priester, juist zoals een brave koopman uit de vorige eeuw. Hij beleeft zijn geloof, hij is een 'doener'; kortom, hij is zeer onwetend. Dat is niet ineens veranderd.

(1973)

VAN SOMMIGE INZICHTEN IN ZIJN VAKGEBIED maakte Frits als eerste zijn zuster deelgenoot. Zo bijvoorbeeld van zijn vondst, opgekomen als een intuïtie op reis in het najaar van 1946, dat de kathedraal van Sens het beeld is van 'de gotische toekomst'. De grote vernieuwingen in de bouwkunst zijn hier door een onbekende meester gerealiseerd en wel om en nabij 1130. Dat was het jaar waarin paus Innocentius II de grote abdijkerk Cluny III had geconsacreerd. Sens betekende niet alleen een breuk met de romaanse architectuur, het betekende ook het einde van de besloten monastieke cultuur die plaats maakte voor een open gotische stadswereld, de eerste grote Renaissance na de Oudheid. Tegelijk met de revolutie in de bouwkunst is er ook een verandering in de taal van de wetenschap, het Latijn, in de theologie, in de beeldhouwkunst, in de poëzie, in de spiritualiteit en de beleving van het christendom, zo anders dan die van de kerkvaders en de oudchristelijke periode. Opdrachtgever van de nieuwe kathedraal van Sens was de aartsbisschop Hendrik het Everzwijn, een energiek heer, door Bernardus van Clairvaux bekeerd tot de toenmalige kerkelijke hervormingspartij. Bernardus

invloed in de twaalfde eeuw was overal speurbaar, ook daarmee ziet Van der Meer een verband. Bijna overal beheerst de ‘honingvloeiende leraar’ het toneel van zijn dagen. Hij was een strenge asceet die Cluny bespote en bittere verwijten maakte, de kruistocht preekte, de geleerde Abélard bestreed en de mooiste preken en verhandelingen van zijn tijd heeft nagelaten. Van der Meer had de stelling van ‘de lente van de twaalfde eeuw’ al eerder kort weergegeven in de bundel *Tien eeuwen Egmond* uit 1950 en herhaalde haar in zijn *Atlas van de Westerse beschaving*. De Renaissance was niet die van Jacob Burckhardt – die de geboorte van de moderne mens situeert in de vijftiende eeuw in Italië – maar die van de twaalfde eeuw in Frankrijk. Deze these, neergelegd in het kleine boek *Tussen Cluny en Sens* (1950), is de enige echt wetenschappelijke ontdekking van Van der Meer geweest. Als zodanig is ze nauwelijks opgemerkt, laat staan in wetenschappelijke polemieken door hemzelf verdedigd, want van het bedrijf van de vakgenoten-kunsthistorici heeft hij zich altijd verre gehouden. De musea interesseerden hem meer dan de universiteiten, de mensen die belangstelling hadden voor wat hij te vertellen had meer dan de congressen van de professionals, zoals hij ook boeken en artikelen schreef tot lering van velen in plaats van in wetenschappelijke tijdschriften. Hij stichtte ook geen school in de academische zin van het woord, al kwam er ook een Van der Meer-leerstoel in Nijmegen. Maar Kees Peeters, een van zijn meest getalenteerde leerlingen, noemt zijn boeken en artikelen, inclusief de populariserende, in bijvoorbeeld de katholieke kwaliteitskrant *De Tijd*, ‘slechts’ de schriftelijke nalatenschap van een welsprekende leermeester die overal – en lang niet alleen op zijn kathedraal – geesten wakker schudde, kritische zin wekte en bewondering teweeg bracht. Waar en hoe hij dat deed was hem eigenlijk onverschillig. Hij deed het in de kleine kring van zijn vrienden, op reis met studenten kunstgeschiedenis en ook in de kapel voor de zusters en de pensionbewoners. Soms nam hij na de hoogmis op zondag een ikoon ter hand, hield hem tegen de borst en legde de mensen uit wat erop te zien was. Dat vonden ze mooier dan de preek. Een andere keer was het juist de liturgie van de dag die de aanleiding was om een verhaal op te schrijven, want verhalen vertellen was zijn fort.

Zo gebeurde het dat hij op Pasen 1958 tijdens het gezongen Credo de stoutmoedige (en verstrooide) gedachte had hoe de Verrezene, die later aan de apostelen verscheen, zich het eerste toonde aan zijn Moeder, zoals te zien is op het beroemde schilderij van Rogier van der Weijden. En tegelijk hoe de Heer, naar Oosterse trant, ‘nederdaalt ter helle’ en daar de onverloste gestorvenen, vanaf de eerste Adam, dan Homerus en Herodotus tot en met Johannes de Doper vrijlaat uit de onderwereld. Met die stoet van vrijgelatenen betreedt de Heer vervolgens

de hemel van Van der Weijden, waarbij een engel als ceremoniemeester van de immense processie nog even de vetes, misverstand en lotgevallen van de heiligen en zaligen uit de doeken doet. Na de hoogmis trekt de celebrant zijn toog uit, neemt plaats achter de typemachine en heeft 's avonds zijn verhaal op papier staan. Een *comoedia caelestis* noemt hij het, een hemelse komedie, een christelijk sprookje kun je ook zeggen. 'Het toneel is in de hemel, maar het gebeuren is buiten de tijd', on-Nederlands van apocalyptiek, in onze literatuur nooit eerder vertoond en nooit meer herhaald. *Paasmorgen* uit 1959.

Frits is een visionair en een verteller, niet alleen als schrijver, ook als docent, als causeur en als predikant/catecheet, zeg maar rustig als voordrachtskunstenaar. Ook van zijn colleges maakte hij nu en dan cabaret. Zo was er de pantomime bij de voorstelling van de Doop in de Jordaan, waarbij de professor ging staan als Jezus in de rivier, de handen zedig gekruist voor de schaamstreek. En hoe hij de Heer op laatmiddeleeuwse schilderijen uit het graf zag stappen: overwinningsvaantje in de hand, rechterbeen uit de zerk, knie geheven. En hoe de Grieken, zeer beschaafd, en de Rijnlanders, plastischer, bij de opwekking van Lazarus lieten zien hoe de vierdaagse dode 'reeds rikt': de omstanders hebben de hand voor de mond van verbazing of ze houden met duim en wijsvinger hun neus dicht. Frits liet het zien, tot vermaak van de studenten, die deze iconografische bijzonderheden nooit meer zouden vergeten.

Het duurde niet lang of de leeropdracht van Van der Meer werd gesplitst in oude en latere kunst. De Limburger Jozef Timmers deed het nieuwe gedeelte, hijzelf behield de oudchristelijke kunst. Toen Timmers in 1946 werd benoemd tot directeur van het Bonnefantenmuseum in Maastricht stond hij er weer alleen voor. Op dat moment werd Van der Meer gewoon hoogleraar en enkele jaren later, in 1962, kreeg hij Evert van der Grinten naast zich als collega in de nieuwere kunstgeschiedenis. Verder werkte hij geregeld samen met Christine Mohrmann, de grote kenner van het oud-christelijk latijn, en met C.A. Bouman, de specialist in de liturgiegeschiedenis. 'Als je die iets vraagt (hij bedoelde beide collega's) wéten ze het altijd.'

Zo exuberant en theatraal hij was in de collegezaal en in het vriendenverkeer, zo devoot en ingetogen was hij als celebrant in de kapel van Lent, zijn belangrijkste werk vond hij zelf. Celebreren was de kern van zijn leven, de grote feesten van de verlossing vieren, de heiligen gedenken. De vernieuwing die het Tweede Vaticaans Concilie bracht met zijn Constitutie over de Liturgie vond in hem een warme supporter, zoals haast iedereen blij was met de ontubbelingen en vereenvoudigingen die in de mis werden aangebracht, de grotere toegankelijkheid tot de inhoud van de Schrift en de invoering van de volkstaal. Maar al direct vanaf de eerste zondag

van de Advent, 29 november 1964, brak er in Nederland een ware revolutie uit. Na een paar maanden maakte Frits in *De Tijd* (13 februari 1965) de balans op. Hij stelt vast: wat de gelovigen is ontnomen is de oude Latijnse hoogmis. Dat is niet omdat zij dat gewild zouden hebben, maar omdat de goedgelovige en van niets wetende zielzorgers zijn bezweken voor de mode van de dag. Ze zijn ten prooi gevallen aan drie illusies, zo luidt zijn diagnose. De eerste is dat de liturgie in haar geheel van onze tijd moet zijn. Fout, zegt de schrijver, de liturgie transcendeert de tijd. Priester willen vooral 'eigentijds' overkomen, daarom onthouden zij aan hun onwetende mensen alles wat 'moeilijk' is. Illusie nummer twee: om de gewone mensen te boeien moet je gewoon doen. Een dwaling, meent Van der Meer: het triviale verveelt meteen. Augustinus preekte voor zijn ongeletterde mensen over de verhevenste dingen, recht uit de Schrift. Met gemoedelijkheid en een hoogpolig tapijt op het priesterkoor zoals in de huiskamer kom je nergens. Een voorname aporie is de onwetendheid van de katholieken over hun geloof. De protestanten zijn een elite, de katholieken een massa. Ze vermoeden veel maar weten weinig. De 'plechtigheid' van de liturgische tekenen zegt hen meer dan gepraat. Want dat is de laatste vergissing: de overschatting van het didactische. De uitleg die de priester geeft moet sober zijn en plaatsvinden in de homilie. 'Het heeft geen zin om een satire te schrijven op de chaos die na die luttele proefmaanden is ontstaan', maar hij doet het toch en zal er later nog uitvoeriger en met meer eruditie op terugkomen. Maar men hoort zijn kritiek in Nederland wel, en hem wordt gevraagd een vertaling te maken van wat later Eucharistisch Gebed II zal heten, het kortste van alle. Samen met Christine Mohrmann gaat hij aan de slag. De Nationale Raad voor Liturgie stelt er een paar wijzigingen in voor, Frits herkent zijn tekst niet meer en trekt hem terug. Later komt hij daar weer op terug, zodat hij tenslotte, hier en daar gewijzigd, toch belandt in het Altaarmissaal van 1979, zij het helemaal achterin als EG II versie A, waarin de Heer 'bronwel' van alle heiligheid wordt genoemd. Hij is vermoedelijk de minst gebruikte tekst van alle, het zij eerlijkheidshalve gezegd. Van de kerkelijke progressiviteit in Nederland is hij geen fan. Na de dood van bisschop Bekkers, die in het hele land een immense populariteit genoot en aan een hersentumor stierf, ging al snel het malicieuze oordeel van Van der Meer rond, dat het nu duidelijk was waarop heel die katholieke vooruitstrevendheid steunde: op een hersentumor. En een andere vlaggendrager van de 'progressieven', de godsdienstpsycholoog Han Fortmann, die in *de Volkskrant* de christelijke feesten toegankelijk maakte tegen afbraakprijzen, noemde hij 'een kwee'.

In 1973 kwam Frits op zijn artikel van 1965 terug. Hij deed dat op verzoek van de uitgever Lannoo, die hem als titel voorstelde: Open brief aan de beeldenstor-

mers. Maar daar had hij bezwaar tegen, want hij richtte zich niet tegen mensen, niet eens tegen beeldenstormers. Hij haatte niet de beeldenstormers, hij haatte de beeldenstorm. ‘En aan een cycloon van domheid schrijf je geen brief.’ Het werd dus een *Open brief over geloof en eredienst* (Tielt/Utrecht 1973). Maar dit alles gezegd zijnde, was er voor de beeldenstormers reden genoeg het schaamrood op de kaken te krijgen. Het was een *J'accuse* van welhaast apocalyptische allure, als het niet met zoveel concrete historische voorbeelden was onderbouwd. En met kracht van bijbelse, patristische, kerkhistorische en culturele argumenten. Op grond van heel de traditie werd met de *mess* in katholiek Nederland de vloer aangeveegd. Het was tevens een verantwoording van zijn eigen positie. De reden van zijn afzijdigheid was dat je in een cycloon niet staande kunt blijven. En wat een pijnlijke aanklacht was het, overigens zonder dat ook maar één naam wordt genoemd, al is het voor de goede verstaander wel duidelijk dat hij met Priamos, die het paard van Troje binnenliet, kardinaal Alfrink bedoelde, met zekere renegaat Huub Oosterhuis, en met de felle dame die de afschaffing van het priestercelebaat bepleitte, mijn briljante Utrechtse jaargenoot Ineke Meester. Over priesters die trouwen had hij Julien Green bij de hand (p. 120), zonder ook maar een woord commentaar: ‘Gedacht aan de renegaten van tegenwoordig. Verre van mij de gedachte, ze te veroordelen. Maar het is altijd triest te zien, dat zij die hun leven omgooien om puur fysiologische redenen, het maar al te vaak doen op een excessief vulgaire manier. Want het vlees kent geen fijngevoeligheid.’

Hier zal hij zeker hebben gedacht aan zijn vriend Willem Grossouw, de biblist en vriend vanaf de Romeinse jaren, die het priesterschap had opgegeven om te kunnen trouwen met een veel jongere medewerkster van de theologische faculteit. Het echtpaar vestigde zich in Lent op maar geringe afstand van het huis van Frits. De enige keer dat ze elkaar tegen dreigden te komen was bij het priesterjubiläum van de plaatselijke pastoor, die recipieerde in hotel Het Witte Huis. Ze konden elkaar nog net ontwijken.

De opmerking van Frits over *Humanae Vitae*, de pil-encycliek van Paulus VI (1968), schiet schromelijk tekort en inderdaad, er staan ook een paar vrouwonvriendelijke opmerkingen in het erudiete schotschrift, hij heeft het over sufragettes en petroleuses en over touristen ‘met het eeuwige wijfje aan de arm’. De mooiste paragraaf is de Brief van een vrome moslim uit Izmir die een doorsnee zondagsmis bijwoont in een kerk in Nederland. Over satire gesproken. Frits heeft er vast velen pijn mee gedaan, maar er ook weer velen mee laten lachen. En allen aan het denken gezet.

8

Epiloog

OP 22 JULI 1978 VIERDE VAN DER MEER met een klein Nederlands gezelschap van goede vrienden zijn gouden priesterfeest in de kathedraal van Laon, die even leeg was als toen hij er zijn eerste mis opdroeg in 1928. Hij wist hoe hij zijn feesten wilde vieren en deed er in de brieven aan Martina soms gedetailleerd verslag van. In 1974 was hij met pensioen gegaan, wat maar gedeeltelijk een breuk betekende omdat hij als emeritus-hoogleraar bleef schrijven en doen wat zijn plichten waren in huis. En hij had een nieuwe bezigheid gevonden in het schilderen van ikonen, waarmee hij op aandringen van Martina begonnen was: 'Straks ben je gepensioneerd en heb je niets te doen'. Ook bleven uitgevers hem uitnodigen om te publiceren. In 1978 verscheen het fraai uitgevoerde *Apocalypse*, met een schat aan afbeeldingen, meest reeksen, van het bijbelboek dat hem heel zijn leven al had geboeid. Twee jaar later kwam *Imago Christi* op de markt, afbeeldingen van Christus met foto's van zijn vaste fotograaf Hans Sibbelee. De kring van bezoekers werd kleiner maar tussen zijn vrienden, allemaal mannen, onder wie de criticus en latere hoogleraar Kees Fens, bleef hij schitteren tot het laatste toe. En dat duurde lang, want hij werd bijna negentig. Als visueel ingesteld man keek hij wat vaker televisie, zijn toestel opgeborgen in een esthetisch kastje waarvan de deurtjes dicht konden. We kunnen hem in deze jaren van schrijven, liturgie vieren en kleine reizen aan de hand van zijn brieven aan Martina gemakkelijk volgen. Hij regelde dat hij zou worden begraven in het dubbelgraf van de Bous, die in Lent was overleden en wie door Frits waardig uitgeleide was gedaan. Hij beschrijft haar sterven aangrijpend in een brief aan zijn zuster. Een van de laatste werken van belang was een verzameling teksten uit zijn bureaulade, die hij publiceerde onder de titel *Phoenix* (1979), gedichten, essays, vertalingen (ook uit het Russisch, van Pasternak), enkele foto's, allemaal dingen waarvan zijn vrienden wisten dat ze er waren, en die werden ingeleid – in het Nederlands en het Frans – door zijn vriend, de romanist dr. Wouter Kusters, ook aan de Nijmeegse universiteit verbonden. Verveling had hij nooit gekend, maar nu viel ook de onrust

om het wereldgebeuren en om wat zich afspeelde in de Nederlandse kerk van hem af, omdat hij vrijwel tot het laatst toe bleef 'toetasten'. Zijn vriend Willem Grossouw, weduwnaar geworden en dementerend, zocht hij op in het Berchmanianum, het verzorgingshuis voor invalide priesters en religieuzen in Nijmegen. Hij had dan fotoboeken bij zich uit de Romeinse periode en nam die geduldig en verklarend met hem door: 'Kijk Willem, dat is Eras, daar zie je dom Adelbert, dat is moeder Berthilie. Weet je nog?' Willem wist het allemaal niet meer, bedankte hem voor de belangstelling, bracht hem naar de deur en vroeg toen opeens, als uit het niets, naar Martina. Een zware dag was het voor hem toen de Duitse zusters, bejaard en nog weinig in getal, terugkeerden naar hun moederhuis. 'Dit is een werelds huis geworden' zei hij. Ook zijn persoonlijke ruimte werd kleiner: eetkamer en slaapkamer moest hij inleveren, alleen de grote zitkamer restte hem nog.

Op zijn laatste verjaardag, november 1993, 'sneuvelde nog menige reputatie' want zijn scherpe tong behield hij tot het einde. Nu moesten zijn vrienden doen wat hij zijn hele leven had gedaan: 'Vertel eens een leuk verhaal'. Een verteller, dat was misschien wat hij het meest was geweest. Een verteller van goede verhalen, dat wel, hij was geen priester geworden voor futiliteiten. Hij stierf op 19 juli 1994 in het huis waarin hij ruim vijftig jaar had gewoond. Bij zijn uitvaart, gecelebreerd door zijn vriend en promotus Gerard Wellen, was de parochiekerk van Lent stampvol. Natuurlijk werd er gelezen uit het Boek van de Openbaring van Johannes. Tijdens de begrafenisplechtigheid op het dorpskerkhof merkte een toeschouwer plotseling duidelijk hoorbaar op dat de kist verkeerd was neergelaten: de dode moet gericht zijn op het Oosten, waar de zon opkomt en vanwaar de Heer op het laatste der dagen zal wederkomen. De heren dragers takelden de kist omhoog, draaiden hem en lieten hem vervolgens opnieuw neer in de kuil. Het was de laatste keer dat Frits temidden van een brede kring van getrouwen van zich deed spreken.

Wie niet bij de uitvaart aanwezig was, maar zich wel achteraf nadrukkelijk als afwezig meldde, was Martina. Ondanks de versoepeling van de regels bij een gelegenheid als deze, had ze besloten thuis te blijven en zich te laten vertegenwoordigen door twee medezusters.

Gedurende de jaren tachtig had de dreiging van sluiting boven de gemeenschap van Drachten gehangen, de vergrijzing en het uitblijven van fris bloed waren er de oorzaak van. Martina had in die jaren haar positie van recluse elementen van gemeenschapsleven verstevigd en die met overtuiging beleefd. Ze bleef ikonen schilderen en daarmee de gemeenschap economisch voor de ondergang behoe-

Portret van zuster Martina, geschilderd door Pieter Pander (uit: *De hemeldeur op een kier*, p. 59).

den. Haar medezusters bejegenden haar met respect, maar liefst een beetje op afstand. Wie eenmaal met haar scherpe tong was geconfronteerd vergat dat niet zomaar. De enige die ze altijd en onvoorwaardelijk bleef toegedaan was ‘dear brother’, zoals ze soms hem in het Engels, dus toch nog met enige distantie, noemde. Telefoontjes, brieven, bezoeken van Frits waren de motor waarop ze draaide. En als hij in de karmel celebreerde, wat een enkele keer gebeurde, was haar vreugde volkomen. Zoals we in de brieven kunnen lezen was de genegenheid en zelfs de afhankelijkheid wederzijds. Ook is Frits nergens zo openhartig als in zijn brieven aan Martina. Hoewel ook tussen hen beiden de sluiers nooit helemaal vallen en hij haar nu en dan duidelijk bevoogdend toespreekt. Na een

bezoek aan haar noteert Martina: ‘Zal toch eens reageren op Frits’ vraag... en mij ook vertellen wat ik steeds zorgvuldig vermeed te laten merken de psychische afwijking en Pa’s vrees toen ik klaar was...’. Psychische afwijking van haarzelf? Van haar vader? De lezer blijft met vraagtekens achter maar realiseert zich dat tussen broer en zus toch niet alles uitgesproken werd.

Een half jaar voordat de Karmel in Drachten definitief werd opgeheven (juni 1993) kwam ze naar de verzorgingsafdeling Bleijendaal van de Karmel van de H. Jozef in Oirschot. Daar leefde ze in grote opgewektheid nog acht jaar, zich makkelijk aanpassend aan de nieuwe omstandigheden. Ze hield haar ferme meningen, haar schooljuffrouwenmanieren en haar karakteristieke gebaren, maar ze werd milder en eenvoudiger. Ze bleef lezen, werd in haar rolstoel naar de kapel gereden, was het nieuwe habijt zonder de hul gaan dragen, verloor zo nu en dan het korte termijn-geheugen, werd steeds dover en bereidde zich voor op de dood.

Maar eerst moest ze nog geportretteerd worden. De nieuwe eigenaar van de Karmel in Drachten had besloten dat van alle van daar vertrokken zusters door Friese schilders een portret zou worden gemaakt. Een plan dat door de zusters werd verwelkomd en waaraan begin 2001 uitvoering werd gegeven. De schilder Pieter Pander (Drachten 1962) zou Martina van der Meer voor zijn rekening nemen en een paar schetsen maken. Hij werd met hoon op haar kamer ontvangen. Neen, daar kon geen sprake van zijn. Dat was ijdelheid en geheel en al ongepast voor een karmelietes. Wanneer zei U? Nee, mij niet gezien, wat de anderen doen moeten zij weten, ik doe niet mee. Toen de dag van de mislukte afspraak was aangebroken, zei Martina opeens: ‘Mij dunkt, dit is toch de datum dat de portretschilder zich zou melden? Waar blijft hij?’ Het was 11 januari 2001. En Pieter Pander, die zo resoluut buiten de deur was gezet, kwam beschroomd bij haar binnen. Hij schilderde een hoogbejaarde non – 40 x 40, olieverf op paneel – die met haar opgeheven hoofd alleen maar Martina kon zijn, een van de meest sprekende portretten van een kloostervrouw uit de geschiedenis van de Nederlandse schilderkunst.

Een maand later, 13 februari 2001, overleed ze, 96 jaar oud. Ze was niet bang voor de dood, had ze gezegd, ze verlangde er ook niet naar. Zo stond het op haar overlijdensaankondiging: ‘Het is onnatuurlijk om naar de dood te verlangen omdat het leven, elk ogenblik in de tijd, een genade is van God’.

Na bijna honderd jaar was ‘dat verwaand gezin’ dan uitgestorven.

9

Broer aan zus

DE VERZAMELING BRIEVEN VAN FRITS VAN DER MEER aan zijn zuster Martina die hierna volgt, omvat een periode van veertig jaar, van 1947 tot 1987.³ Ze is tot ons gekomen omdat ze is aangelegd en zorgvuldig bewaard, eerst door Martina zelf en na haar door de archivaris van de Karmelgemeenschap waarin zij was gestorven. Die laatste heeft goddank de wens van Martina genegeerd de hele collectie te vernietigen. De brieven van Frits bevatten ware pareltjes, stilistisch en inhoudelijk. Ze gaan over de liturgie van de feestdagen en de dingen en bezigheden van door de week. Maar er zijn ook beschrijvingen van reizen door Frankrijk, Turkije en Ierland en van tochtjes naar het dierbare Friesland en zijn geboortestad Bolsward. Ze illustreren vanuit een eigen invalshoek heel zijn leven, vanaf het hoogtepunt van zijn werkzaamheid als schrijver en hoogleraar tot aan zijn oude dag, als de briefjes korter worden en de aansporingen om op tijd uit te rusten talrijker. ‘Doe ik zelf ook’, schrijft hij, al blijft hij actief en verschijnt er na zijn emeritaat nog veel werk van zijn hand dat furore maakt, zoals bijvoorbeeld zijn rijke en schitterend uitgegeven *Apocalypse* uit 1978. De brieven worden talrijker in de jaren 1970 en 1980, hij heeft meer tijd ter beschikking en Martina maakt door haar zoektocht naar een kluis meer mee.

Tegenover niemand is Frits openhartiger geweest dan tegenover zijn zuster. Hij schrijft haar – deels als antwoord op haar vragen – over de belevenissen in het ouderlijk huis aan de Dijklakker, zoals hij ze zich herinnert. Hij roept het beeld op van hun strenge en stille vader, dat van hun te vroeg gestorven moeder, van de Bous, van familieleden en kennissen, heel het spitsburgerlijke milieu in ‘de kleine

³ Waarom de collectie pas in 1947 begint en in 1987 ophoudt was niet te achterhalen. Voorts: in zijn brief van 12 november 1974 bedankt Frits Martina voor de toezending van een bloemlezing uit de brieven die hij haar in de voorgaande jaren gestuurd heeft. Hij zal ze, zo schrijft hij haar, in de ‘familiemap’ bewaren. Voor zover valt na te gaan is deze ‘familiemap’ niet bewaard gebleven – Frits bewaarde niets. Ook deze brieven (of delen van brieven) ontbreken dus in deze uitgave.

stad'. Verder schrijft hij natuurlijk over literatuur en beeldende kunst, een enkele keer ook over muziek. Het meest gaat het over Frits' favoriete boeken – de grote Franse literatuur, Dostojewski, Thomas Mann – en natuurlijk over de ikonen, en welke rol ze spelen in de liturgie en zijn persoonlijke vroomheid. Zowel hijzelf als Martina was een begaafd ikonenschilder, zij nog meer dan hij.

En natuurlijk gaat het over de kerkelijke situatie in Nederland en daarbuiten, over wat er na het concilie allemaal de verkeerde kant is uitgegaan en hoe je daar iets aan zou kunnen doen in positieve zin. De Van der Meers waren niet alleen maar mopperaars, critici en spotters langs de zijlijn, ze hadden hun tijdgenoten ook iets te bieden, al wisten ze allebei dat er weinig vraag naar was en dat die er in afzienbare tijd ook niet zou komen. Zo realistisch waren ze wel.

Een enkele keer brengt Frits zijn eigen emoties ter sprake, al is hij geen man van de zelfontleding. Tussen de regels door blijkt dat hij mannelijke schoonheid stelde boven vrouwelijke, nu en dan is hij er tamelijk expliciet over en koketteert hij er zelfs mee. Vriendschappen onderhield hij alleen met mannen, Christine Mohrmann en Martina uitgezonderd. Ook uit de keuze van vroege tekeningen die hem bij zijn tachtigste verjaardag werd aangeboden blijkt zijn fascinatie voor het mannelijk lichaam. En op college maakt hij er provocerende opmerkingen over, ze meer dan eens aanlengend met vrouwonvriendelijkheden waarin hij ruim gesorteerd was en die de dames onder zijn gehoor tegen heug en meug moesten aanhoren. Hij kon er frank en vrij en zelfs uitdagend over spreken en schrijven omdat hij zijn eigen seksualiteit in alle opzichten had gesublimeerd in een intens geestelijk leven en een ontembare werklust. 'Hebben die kerels niet geleerd wat werken is?' roept hij als hij hoort van medebroeders die het ambt verlaten hebben om te gaan trouwen. Het staat vast dat Frits van der Meer zelf als een onberispelijk celibetair heeft geleefd, trouw aan de belofte die hij in 1927 als jonge man van drieëntwintig bij de wijding tot subdiaken ten overstaan van zijn bisschop had afgelegd.

Hoe vrijmoedig hij in zijn werk als kunsthistoricus de gelijkgeslachtelijke erotiek ook aanduidt, en hoe inclusief hij vriendenparen in zijn eigen kring ook bejegt, dat neemt niet weg dat hij een homoseksueel koppel dat hem als priester kwam raadplegen ongezoeten de wacht aanzegde. 'U bent de kwade genius' zei hij tegen de een, 'en u de meeloper' tegen de ander. En dat wat zij deden tegen de wet Gods en die van de natuur en die van de kerk was. En dat het niet kon en dat het afgelopen en uit moest zijn. Een 'pastorale' benadering die in lijn is met de nog altijd bestaande tweeslachtigheid van katholieke gezagsdragers en zielenherders, die bij anderen streng veroordelen wat ze bij zichzelf onderdrukken, en die het moeten doen met een document van de Romeinse Congregatie

van de Geloofsleer dat *Homosexualitatis problema* (1986) heet en is ondertekend door kardinaal Joseph Ratzinger. Zoals gezegd, die onderdrukking geldt niet voor Frits, maar als men hem ernaar vroeg verkondigde hij ‘de leer van de kerk’, als het moest in harde bewoordingen.

Maar Frits kon ook hartelijk en meelevend zijn. Hij schrijft Martina geregeld over de negentien mannen van zijn wijdingsklas 1928. Hij is trots op hen, het zijn stuk voor stuk rechtgelovige en hardwerkende zielzorgers. Nu en dan trakteert hij hen, en hij verschijnt trouw op de jaarlijkse reünie, die telkens bij een ander gehouden wordt. Frits zorgt er dan voor dat hij een uur voor de anderen arriveert om met de gastheer rond te kijken in zijn kerk en daar zijn zegje over te doen. Na afloop schrijft hij Martina erover, onderwijl ieder van hen beschrijvend in ontroerende mini-portretjes.

Hetzelfde doet hij voor de zusters franciscanessen van Breitenbach die in zijn huize St. Jozef de zorg hebben voor de daar wonende bejaarden. Hier geen spoor van vrouwonvriendelijkheid, integendeel: elke zuster heeft haar eigen charisma, hij tekent ze stuk voor stuk, allemaal met echte genegenheid. Hij was trouwens in het algemeen vriendelijk voor mensen, ook voor studenten en zeker voor de medebewoners aan de Schoolstraat 1. Wie hij niet kan verdragen zijn degenen die reclame (laten) maken voor zichzelf maar weinig kwaliteit in huis hebben. Tegenover zulke lieden kan hij kort en sarcastisch zijn en ze neerzetten als roomse mandarijnen op zwavelzuur. Geruchtmakend voorbeeld is Huub Oosterhuis, wiens naam hij niet kon horen zonder in een fel paulinisch ‘nec nominetur’ te ontbranden. Renegaten mochten zelfs niet genoemd worden. Frits was behalve een groot geleerde ook een man van heftige emoties.

Van Martina zijn de brieven aan haar broer niet bewaard. De geadresseerde las ze, beantwoordde ze en verscheurde ze daarna. Dat deed hij trouwens met al zijn post, zodat een biograaf het zal moeten hebben van degenen onder Frits’ correspondenten die kopie hielden. Brieven die Martina aan anderen schreef zijn er natuurlijk wel, er is zelfs een aparte uitgave aan haar en haar werk gewijd onder de titel *De Hemeldeur op een kier. Zuster Martina ocd, kluizenares – kunstenaar* (Karmel Drachten 2010). Daarin komt niet alleen haar werk als iconenschilder aan de orde, maar er is ook veel aandacht voor haar zoektocht rond 1969/70 naar een geschikte plek voor het door haar nagestreefde kluizenaarsideaal.

Ze komt daarbij tenslotte thuis, in Drachten, uit, het is hierboven uitvoerig beschreven. Ze belandt al zoekende ook in Lent, maar daar steekt Frits snel een stokje voor. Hij bewonderde haar kluisproject, maar *not in his backyard*.

De positie die Frits in de katholieke buitenwereld bekleedde, nam Martina in haar gemeenschap in, al was die wel zo verstandig haar nooit in een leidinggevende functie te kiezen. Ze was er het waakzame intellect, de kritische instantie, het monastieke geweten en boven alles een zuil van gebed. Gevreesd om haar scherpe tong, maar gerespecteerd om haar geleerdheid en onmisbaar als bron van inkomsten door haar schilderwerk van iconen en andere religieuze afbeeldingen zoals kruiswegen, canonborden met misteksten en devotieprentjes. Haar biografie van de Florentijnse karmelietes Teresia Redi bewees dat ze ook kon schrijven. ‘Eigenlijk ben ik schrijfster’ zei ze ooit, alsof ze haar echte roeping was misgelopen. Een nadere studie van haar correspondentie zou het kunnen aantonen. Voor het overige steunde ze bij alles op het advies van haar broer. De vele wenken die in de brieven van Frits te vinden zijn tonen het helder aan. En Frits laat zich die rol met elan welgevallen, adviserend inderdaad, soms patroniserend, nu en dan zelfs neerbuigend. Martina liet het zich welgevallen, hij was tenslotte de priester, maar ook de academicus en de professor. Die positie bracht het doceren mee, en zijn karakter had alles om die rol ook buiten de collegezaal te blijven spelen, zelfs tegenover zijn zuster die zich altijd de mindere wist.

Zij overleefde hem tenslotte zeven jaar: hij stierf in 1994, zij in 2001. ‘Is u een collega van Frits?’, vroeg ze mij bij een laatste bezoek aan het kloosterbejaardenhuis in Oirschot. Ik ontkende het de eerste keer, en ook nog in de herhaling, daarna was er geen beginnen meer aan en knikte ik maar van ja. Mijn vrouw moest haar stoel een kwartslag draaien, zodat Martina haar gezicht beter kon zien. Ze bleef net als haar broer belang stellen in mensen en hoe ze er uit zagen. Ook zelf had ze een boeiend gezicht, vanaf het moment dat ze in 1935 als mooie jonge vrouw intrad, tot het jaar dat Frits haar in 1971 tekende als non, en tenslotte toen Pieter Pander haar portret schilderde een paar dagen voor ze stierf.

De brieven die Frits haar schreef vertellen ook over haar levensweg, waarvan ze zelf op haar zesenzestigste verjaardag dichtte: ‘De jaren wijken achter ons, alleen zij staan in ’t Boek. Ik reis maar verder, moe soms, maar sereen, naar wat ik zoek.’⁴

4 In deze tekstitgave zijn spelling en soms merkwaardige interpunctie van Van der Meer grotendeels gehandhaafd. Zo begin hij elke brief consequent met een kleine letter (de aanhef eindigt immers met een komma) en maakt hij overvloedig gebruik van gedachtestreepjes.

Brieven

*Sliden
voor
Tacois*

vrouw; en haar mán was éénig, dat was hij, werkelijk, dat wás hij, er was niet één zoo aardig, alleen Oom Piet, o dat zal me nooit vergeten, toen O.P. een keer op de vloer lei om iets te maken en zei: er is geur noch smaak aan Jufvrouw, ik wil niet zeggen wie hij bedoelde, nee beslist niet, maar je begrijpt me wel, maar alth O. Menardus was alle raardiést, en tante Ida ging ook wel, neen, was buitengewoon. - Hou jázze heeft natuurlijk nooit geweten hoe zexx aan freedrikus kam, zou ze dat wel ooit weten hebben? O ik geloof het niet, ik geloof het niet! maar ja hoor, ze heeft het verder gebracht dan wij allemaal en zij heeft haar vagevuur op aarde gehad, en ik heb de aardigste herinneringen aan haar, het was een uits ekend gastvrouw-tje--
ita necroloog van de Bous.

En had madre Teresa werkelijk fleschjes aan haar gordel bengelen, net als Louis XI tinnen heiligenbeeldjes aan zijn hoed? dan was ze daar niets beter om. Ik heb trouwens ook allerlei middeleeuwsche incunabelprentjes op de muur van de slaapkamer geplakt: de fcleringen van S. Erasmus het derm-windeken (9 soorten), De Gregoriusmis, het L. Avondmaal, een kruisiginh, de twaalf apostelen met de 12 artikelen, en de "Neuf creux" te paard, namelijk Josue, Jmdas de Makkabeer, David, Alexander, Hector, Caesar; le roy Artus, Charlemagne, en Godfried van Bouillon: het is net een almanak die om je heen hangt, het zal mij beniuwen hoe lang. Goed effect, goor papier, krachtige houtseelijnen, met de hand brutaal gekleurd. Ik stuur je hier ook een exemplaar. - Prachtig verhaal over P. Groothuizen ofm, wist het al van P. Halvard.

Salve

ms

Ik stuur mijzelf ook wel foto's

Achterzijde van de brief van 29 januari 1947.

Lent, S. Franciscus van Sales⁵ mcmxlvii

Chère Martine,

Saint François heeft zóóveel brieven geschreven aan Sainte Chantal die nog niet eens zijn voormalige zuster naar het vleesch in de wereld was, dat ik het ook wel mag als ik een idee heb. Ziehier dat idee, het is voor je 3e canonbord, dat van het Laatste Evangelie:⁶ ik heb het gevonden in een boek verlicht door de benedictijnsche abdis Uta van Regensburg, Niedermünster, een geniale vrouw in haar soort: ik kan alleen het boek niet sturen want het is veel te groot (12e eeuw). Er zijn 5 voorstellingen [in de marge: z.o.z.]:⁷ middenin de 100-jarige grijsaard S. Jan, die, in extase, al schrijvende, naar iets luistert omhoog, waar de adelaar klapwiekt. – Bij de woorden: OMNIA PER IPSUM FACTA SUNT medaljon met de Logos (Christus preexistentieel) onder die-riem-op-hemelboog, tusschen Zee, Aarde en Hemel, die alles schept. – Bij de Woorden: FUIT HOMO MISSUS CUI NOMEN ERAT JOHANNES. NON ERAT ILLE LUX de roeping van Johannes onder Hand Gods uit Wolk in woestijn tusschen sprinkhanen en bijenkorven, opzij drom boetelingen, Jan in kameelpij. – Bij de woorden: ET VERBUM CARO onaanzienlijk wikkeld-kind in kribbe waarover ezels en os eenzaam buigen en ster staat. – Bij ET VIDIMUS GLORIAM EJUS de Gedaanteverandering op Tabor, met Johannes zeer goed kijkende en de andere twee gezicht ter aarde! Is het niet h e m e l s c h ?

Je moet dat formaat veranderen. 30 is te laag, moet minstens 45 of zoo zijn. Alleen, dan moet je zeker zijn dat Pastoor de Jonge geen vaste lijsten van zilver of brons heeft, wat natuurlijk mogelijk is, dan moet je je aanpassen. – Zorg voor duidelijke letter – unciaal, carol, minuskel of desnoods een moderne, maar zonder krullen en duidelijk! – Verdeeling van randen moet je zelf maar uitzoeken, dat kan ik zoo niet zeggen!

5 29 januari 1947, de feestdag van de H. Franciscus van Sales (1567-1522). Deze onderhield een drukke briefwisseling met zijn geestelijke vriendin Johanna Frémiot de Chantal (1572-1641).

6 Tijdens de mis stonden drie borden op het altaar met enige vaste teksten van de misviering. Links stond die met het zogenaamde 'Laatste Evangelie', Joh. 1, 1-14. Daaruit worden hier drie zinsneden geciteerd: 1) Omnia per Ipsum facta sunt: alles is door Hem geworden; 2) Fuit homo ...: Er kwam een man door God gezonden; Johannes was zijn naam. Hij zelf was niet het licht; 3) Et vidimus gloriam Ejus: en wij hebben Zijn heerlijkheid aanschouwd.

7 Nl. de tekeningen aan de achterzijde.

Je hebt gelijk, Cassianus is mooier, maar de goede Cassianus heeft ook niet alles van de Woestijnvaders, die heeft ook veel neoplatonisme opgedaan bij Evagrius Ponticus, een bewonderaar van Origenes;⁸ dat werd altijd doodgezwegen maar men heeft het toch ontdekt. Het is dus niet louter woestijnheiligheid wat er blinkt. Maar het is prachtig. – Ik had gister te Utrecht met dr. v. d. Pol, Willem Grossouw, de oriëntalist Kees Bouman en P. Pauwels OP nog een uitgebreid gesprek over het boek van Bruno en S. Jan's opvatting over liturgie, contemplatie en actie.⁹ Onze groep gaat – chut!secret – met vele gelijkgezinde medewerkers een geestelijk tijdschrift opzetten voor ontwikkelde christenen, leken en geestelijken, het eerste nummer zal wel tegen de herfst verschijnen en gaat over 'Christus de HEER'. Maar je mag dit niet vertellen of voorlezen, het is nog maar een plan.

En nu die lap, o kleingeloovige bezorgd over lorren!¹⁰ Ben je soms bang dat dit corpus delicti een spaak in het wiel van je a.s. zaligverklaring zal steken? Wat een tyran: direct dreigen en chantage als ze haar zin niet krijgt. Wel, ik zorg beter voor jullie eer dan je denkt, geen mensch weet dat het van jou is en geen mensch krijgt het te zien, goed, ik zal het wel wegdoen en zorgen dat de Tako's het niet weer krijgen. Dacht je werkelijk dat OLH. per bliksem wat jou irriteert uit den weg ruimt? Ik heb toch lekker gelachen (jij ook hoop ik). En niet zoo ongeduldig naar A. het is bij den binder, ik heb gister den band nog gezien.¹¹

Verder heb ik alles in je brief goed gelezen en begrepen. Het is waar, de Blauwhuister nonnen¹² zijn nogal amstelveen-ouderkerk-aandenAmstel-achtig, ze praten ook zoo; de schuldige was bovendien een frikje, overigens nogal bits-

8 Cassianus (ca. 360-ca. 435), monnik uit het oosten die kloosters stichtte in Marseille, vatte de monnikenspiritualiteit van de woestijnvaders samen voor het Westen. Evagrius van Pontus (346-399) en Origenes (185-253) zijn zijn voornaamste inspiratoren. Zij vatten het contemplatieve leven op als een gnosis: het kennen en schouwen van God in de geest van Plato en het platonisme.

9 Van de Pol, Grossouw en Bouman waren collega's aan de Nijmeegse universiteit. C.F. Pauwels o.p. doceerde theologie bij de dominicanen. Onduidelijk is wie met 'Bruno' wordt bedoeld. Van dat plan voor een geestelijk tijdschrift is niets gekomen.

10 De 'lap' in kwestie is de voorstelling van de beide 'verkenners' Josue en Kaleb, door Martina vervaardigd, waarop twee clerici – van wie één kardinaal – als varkens zijn weergegeven. Afdrukt in *De Hemeldeur op een kier*, p. 35. Martina wilde het uit de weg geruimd. Daar is ze niet in geslaagd.

11 Het boek *Augustinus de zielzorger*, dat in 1947 verscheen.

12 Blauwhuister nonnen: een convent van Zusters van het Goddelijk Kind. Ze leken op nonnen van de karmels die hier worden opgesomd. Vader Van der Meer bracht daar zijn laatste jaren door.

'Die lap' (uit: *De hemeldeer op een kier*, p. 35).

er-uitziend, maar laat ze toch, tout le monde a ses petites idées, wij ook. Nu en dan heb ik zin liedje te zingen: Jidde is dood! Jidde is dood! En op de dijk etc. de centen houdt Freedrikus. Wie drijft deze spotduivel uit? Zelfs Pa moest lachen om het doode vogeltje, hij kan het niet laten. Bous verontwaardigd:¹³ nou hoor 't was tóch altijd een gastvrije vrouw; en haar man was éénig, dat was hij, werkelijk, dat was hij, er was niet één zó aardig, alleen Oom Piet, o dat zal me nooit vergeten, toen O.P. een keer op de vloer lei om iets te maken en zei: er is geur noch smaak aan Jufvrouw, ik wil niet zeggen wie hij bedoelde [in de marge: *Leida uxor Taconis*], nee beslist niet, maar je begrijpt me wel, maar allà O. Menardus was alleraardigst, en tante Ida ging ook wel, neen, was buitengewoon.¹⁴ – Nou ja, ze heeft natuurlijk nooit geweten hoe ze aan Freedrikus kwam, zou ze dat wel ooit geweten hebben? O ik geloof het niet, ik geloof het niet! maar ja hoor, ze heeft het verder gebracht dan wij allemaal en zij heeft

¹³ Over de Bous (Wilhelmina Laagland) zie hiervoor: 'Verweven levens', paragraaf 2.

¹⁴ Ida was een zuster van Frits' moeder, getrouwd met Meinardus Wartna. Hun zoon, 'heerneef', was Fredericus Gerben Wartna (1886-1961), pastoor te Bakhuizen (Fr.).

haar vagevuur op aarde gehad, en ik heb de aardigste herinneringen aan haar, het was een uitstekend gastvrouwje – Ita necroloog van de Bous.

En had Madre Teresa werkelijk fleschjes aan haar gordel bengelen, net als Louis XI tinnen heiligenbeeldjes aan zijn hoed?¹⁵ dan was ze daar niets beter om. Ik heb trouwens ook allerlei middeleeuwse incunabelprentjes op de muur van de slaapkamer geplakt: de folteringen van S. Erasmus het derm-winderken (9 soorten), De Gregoriusmis, het L. Avondmaal, een kruisiging, de twaalf apostelen met de 12 artikelen, en de ‘Neuf Preux’ te paard, namelijk Josue, Judas de Makkabeeer, David; Alexander, Hector, Caesar; le roy Artur, Charlemagne, en Godfried van Bouillon:¹⁶ het is net een almanak die om je heen hangt, het zal mij benieuwen hoe lang. Goed effect. Goor papier, krachtige houtsneelijnen, met de hand brutaal gekleurd. Ik stuur je hier ook een exemplaar. – Prachtig verhaal over P. Groothuizen ofm, wist het al van p. Halvard.¹⁷

Salve

Frits

*

Lent, 15 II 1949

Chère Martine,

dát vind ik aardig; een brief sans phrases pieuses, vol plezierige dingen (de metten! de metten!) en vooral die souvenirs van huis en tuin: die zijn zoo mooi dat ik ze eerst even houd en dan pas terugstuur voor het bijkleuren. – Brief van Anton Vis retourneer ik, aardig brief, die van Lena is nog aardiger; ik zal probeeren eens aan dat jochie te denken, ik hoop dat het in mijn adresboekje staat, ja, het staat er; dezer dagen prefect opbellen. – Al is het pas de 15e, ik antwoord meteen, omdat het zóo Advent is. Dus zakelijk.

1. Ik heb gauw gezien in lief briefje voor B. dat bouw zoo mooi wordt. Prachtig; Als ik dood ga krijgen jullie het kostbare rijnsche Kruis, mits het heel alleen boven

15 Madre Teresa: Teresa van Avila (1515-1582), Spaanse stichteres van de Ongeschoeide Karmelietessen, ook wel ‘de grote Theresia’ genoemd.

16 Les Neuf Preux: de ‘Negen Besten’, die in de Middeleeuwen als voorbeeld voor de mensheid golden: drie heidenen, drie goden en drie christenen.

17 Het verhaal van p. Groothuizen, verteld door p. Halvard, is niet meer te achterhalen.

het altaar kan. Moet heeten ‘Le Christ oublié de la Foi.’ Maar dit is nog niet definitief. (Eergisteravond waren hier twee vrienden van mij, een spanjaard uit Huesca en een parijzenaar; van Pa’s foto’s zeiden ze, de één: mais c’est bouleversant, c’est l’image même de la dignité humaine; de andere: formidable; hombre de fe.¹⁸ Ik dacht direct: dat is het, God wil geen religion, en geen piété, maar geloof)

2. OLV. van Sevenwouden. – Ik stel je dit voor. Maak gewoon kleurzatte (zátte kleuren, rood, donker, bijna zwartblauw etc. met gouden ophoogingen,) gestalte in frontale zithouding. Maak kronen calligrafisch peuterig kostbaar; houd fond goud, desnoods tot halve of driekwart hoogte soort bovenkaargetorende architectuur net als op dat portretje van jou met die gletscherwatertorens maar e r g styleeren, en absoluut zonder perspectief, dus geen enkele daklijn die zoo loopt; en dit alles weer zoo dat het er uitziet als een moderne cubistische bloktekening maar met fijne ronde echte details.¹⁹

Dat het geheel niet meer op een bleekhouten statue lijkt doet er niets toe; de exacte-vorm is genoeg. NB. vooral boomen russisch of m.eeuwsch styleeren. Maar ik geloof dat je het vanzelf wel goed doet. Geen letters tenzij onopvallend. Heb je iets noodig, vraag de goede Taco.²⁰

3. Spanjaard heeft mij prachtig kort verhaal verteld; misschien maak ik er wel wat van. – Heb deze 14 dagen gemaakt prachtig artikel, er zit geloof ik een heel boek in, het heet CLUNY EN SENS. Een historische caesuur; het gaat over de ‘waterscheiding’ tussen oudchristelijk-monastiek en modern-gotisch, en die leg ik in 1130 –, jaar dat Innocentius II Cluny wijdt, en wschl. zelfde jaar dat onbekend genie de gothiek vindt (these van mij) namelijk de kathedraal teekent van Sens die alles al heeft, en werkelijk eerste is; heele filosofie zit erachter (ook in de iconografie: verdwijnen van majestas met kalot van absis etc.). Ik zal er nog wel tijd mee bezig blijven. Espèce d’essai over de Kerk op een tournant d’histoire. – Monasticisme is dan ‘schuilkelder van traditie’ tusschen oudchr. gemeenteKerk en latere m.esche rommelvolkskerk die nu weer afloopt. –

18 De Parijzenaar: ‘Ongelofelijk. Een beeld van de menselijke waardigheid zelf’. De Spanjaard: ‘Formidabel. Een man van geloof’. Blijkbaar is er in Drachten bouwactiviteit. Toen Frits doodging in 1994 was de Karmel in Friesland opgeheven. Frits komt er in zijn volgende (Franse) brief op terug.

19 Onze Lieve Vrouw van Sevenwouden, een tronende Maria als Zetel der Wijsheid, sinds de vroege elfde eeuw vereerd in Bolsward. Het beeld staat nog steeds in de Franciscuskerk aldaar.

20 Taco is Taco van der Meer, een neef van Frits, was schilder en tekenaar, getrouwd met Aleida (Leida) Scholten. Zie hieronder punt 4.

4. Tiny was op bruiloft, was erg duur en goed gekleed, was aardig; vertelde mij gelukkig dat ze niet naar Indië ging, en was boos dat Taco omwille van de altijd dwarse Leida niet op diner bleef, maar wat gaat mij dat ook, let them go to hell, het boterde toch niet tussen O. en T. en de ouderen, en dat is natuurlijk en ze vergeten het wel.

5. Ik meen mij een briefje van Tante Zielschat te herinneren, maar ik weet het niet; haar adres heb ik in elk geval niet, ik kan mij dus vergissen.

6. Erger je niet aan reclamekranten: de boekhandel heeft het lastig, ons roomse publiek is niet erg kooperig; dank de hemel dat er goede uitgevers zijn.

7. Wat je gezondheid betreft. Je weet dat iedereen dokters inclusief hoe langer hoe meer ontdekken: alle kwalen hebben psychische grond. Dus, tenzij OLHeer zelf iets wil, hebben wij zelf veel in hand.²¹

Ziezo, nu ga ik een beetje uitrusten en Dostojewski lezen.

Saluti Frits

*

Lent, le 22 juillet 1950

Ma chère Martine,

je te dois une longue missive, ne fût-ce qu'afin de te remercier de ta gentille lettre, et d'essayer à répondre à toutes les questions que t'y a touchées: et celles-là touchent de si près mes propres pensées, surtout aujourd'hui, que je compte écrire un peu à la bonne fortune ce qui me vient à la tête.

Tu sais bien que je ne connais ni les 'brouillards' ni les 'nuages' que tu as si bien analysés; et dont je comprends parfaitement l'immense portée. En relisant ce que tu écris, je me suis dit: c'est peut-être la forme particulière de souffrance destinée à cette âme: eh bien, qu'elle s'en arrange: ce que ne veut pas dire que cela cesse d'être une souffrance et même une misère. Mais l'amour divin n'implique-t-il pas une souffrance quasi transcendante? S'il en fût autrement. J'aurais des doutes graves sur son authenticité. Tu n'es pas dans le cloître afin de passer une vie paisible et dévote, pénitente oui mais relativement agréable; tu y as été mise afin d'être holocauste: et tout ce que tu éprouves dans l'ordre de l'amour, je crois qu'il faut bien, par vocation, comme le disait admirablement votre sœur Ste Thérèse de Lisieux 'donner en échange pour

²¹ Blijkbaar was Martina rond 1949 niet gezond. Frits wijst haar op de psychosomatische aard van haar klachten.

des âmes d'enfants'. Les enfants, mon Dieu, ce sont des humbles chrétiens comme les enfants Maas, HF,²² ou bien ton frère, et peut-être des multitudes, hoi polloi (peut-être aussi une seule âme, qui sait?). Si les contemplatives cloîtrées ne vivent plus ça, il faut détruire leurs repaires qui, humainement parlant, sont des horreurs. Je ne m'étonne donc pas trop de ce que tu écris. Ce que je comprends mal, c'est que tu en parles. Mais que veux-je, toutes les souffrances ont leur cri; parfois des cris camouflés dans des traités psychologiques ou des passages de lettres introspectives.

Tu t'étonnes peut-être de me trouver si pertinent: qu'en sais-je, de ces choses? Oh, peu ou rien. Mais je raisonne par analogie. Même dans l'ordre de l'affection humaine, il n'y a pas d'amour sans déchirement; et, comme tu le dis à propos d'un ordre plus élevé, les indispositions psychiques correspondent régulièrement aux jouissances physiques, et vice-versa. Ce matin, pendant la messe, en lisant les admirables morceaux choisis pour la fête de la Madeleine – quel épître! et quel évangile! cette prostituée sauvée non par ses parfums ni par des larmes peut-être hystériques, mais à cause de sa foi – je pensais avec une certaine résignation à la nullité relative de ces 22 ans; à l'insignifiance relative de la cléricature à mes yeux (nous ne sommes qu'un peu pire que les laïcs; un des maux de l'Eglise est la surestimation artificielle et théorique des gens passés au fil du sacrement de l'Ordre) et de la valeur infinie des verres d'eau, des aumônes spirituelles, et des dons d'affection; puis je me suis oublié (heureusement; je pense peu à mes 'états', je m'en fous, je préfère penser aux autres) et j'eus ce sentiment très précis de la dernière certitude: celle de savoir au moins où est le Salut. C'est le sentiment dont tu parles comme d'une espèce de quiétude très profonde et cachée qu'on ne saurait perdre, au milieu des pires misères. – Oublions nous; pensons aux-autres, en attendant de pouvoir penser à Dieu. Peut-être que tu penses déjà à Dieu. Moi je ne fais qu'entrevoir sa majesté à travers 'les autres'.

Et voici que j'arrive naturellement à répondre à quelques-unes de tes autres questions. – Prenons le chapitre 'plaisirs, vacances'. Croyez-moi, il n'y a que des pauses, il n'y a pas des 'vacances' et des 'plaisirs'. J'ai travaillé beaucoup ces derniers mois: avec ce que j'ai gagné, j'ai pu régler mes finances, et tu sais bien que tout cela a été fait pour autrui; et ainsi de suite --- De cela au moins, on peut être content. C'est au-dessus de tous les plaisirs. Il m'est indifférent de ne plus rouler en voiture, de ne plus lire cent livres par mois, de travailler

22 HF is een gemeenschappelijke kennis of familielid. Niet meer te identificeren.

régulièrement et parfois sur des matières assez ingrates. Tout cela a un sens. Si la souffrance manque? Oh, là, nous sommes dans un ordre différent; mais je crois que c'est naturel d'être un peu déchiré, ou même de l'être fondamentalement; mais Sa Majesté saura bien choisir son temps; et chemin faisant j'ai toutes les occasions de goûter les profondeurs de l'humilité, de l'allégresse, et de la confiance – bien que souvent sous le masque des habitudes cyniques. Et ceci est sans doute le passage introspectique le plus long que j'aie jamais écrit, et je dois en rire un peu: ce n'est pas mon genre: en cela je ressemble peu à ma sœur. Et Sa Majesté me gâte comme un petit garçon préféré.

Maintenant courrier des nouvelles.- OMKEER TE SENS est chez l'éditeur dès 10 jours: 200 pp., 32 full-page illustrations; joli texte fourmillant d'idées.²³ – Je travaille maintenant pour l'atlas de Elsevier:²⁴ je donne des idées et des fiches, et cela paie bien; je ne sors pas: pas de voyages, pas de sorties, pas de luxe: c'est juste ce que j'aime. – Mme Maas a été heureuse avec ta lettre; HF m'a dit qu'il t'avait écrit, que tu avais répondu, et que, lui, il avait fourré cette réponse dans sa cassette d'argent, 'puisque cette lettre me vaut son poids en or'. Je te dis ça pour te stimuler: de bons sentiments trouvent toujours quelque échos, même à travers le véhicule des lettres, comme tu vois. Si jamais tu réponds à HF, glissez-y une allusion lui affirmant combien je l'aime et combien je lui suis reconnaissant, et que tu le sais bien (puisque je suis sûr que tu le devines). Mme Maas est une mère courageuse et intelligente, et son aîné l'aide admirablement; elle a de bons amis; mais je crois qu'il faut continuer à prier pour elle. Mais pour qui faut-il cesser de prier? – J'ai tant d'amis et d'amies que je ne sais quel cas te recommander; je donne la première place non au petit Willy mais à l'état spirituel de HF, qui est une magnifique et fragile possibilité.

CHEMIN DE CROIX: staande formaat is veel mooier; met lange ikoonfiguren kan het altijd wel; maar die dingen moet je zelf oplossen.

²³ Keerpunt der Middeleeuwen. *Tussen Cluny en Sens*. Utrecht Brussel (Het Spectrum) 1950. Van der Meer legt dit 'keerpunt', de overgang van romaans naar gotiek, bij de bouwtekening van de kathedraal van Sens, de eerste gotische kathedraal, uit 1130. In dat jaar werd ook de derde abdijkerk van Cluny door paus Innocentius II geconsacreerd. Van der Meer brengt deze cesuur in verband met het optreden van Bernardus van Clairvaux, die een nieuwe vroomheid introduceerde voor een ander soort mensen, de stedelingen. De eerste helft van de twaalfde eeuw kende twee soorten mensen: voor- en tegenstanders van Bernardus. Dit boek is het enige van Van der Meer dat in wetenschappelijk opzicht grensverleggend is geweest.

²⁴ Het gaat hier om de *Atlas van de Westerse beschaving*, die verscheen bij Elsevier in 1951. Het werk maakte furore en er volgden achtereenvolgens ook edities in het Frans, het Engels en het Duits.

Je retourne à mes cartes géographiques; dans une heure, un de mes meilleurs amis, un paysan aisé du village, père d'un de nos enfants de coeur, et un homme extrêmement instruit et très pieux, viendra passer la soirée avec moi: ce sont là les douceurs d'une existence humaine; ce qui est curieux dans ces relations faciles et douces, c'est que la souffrance y manque. Et à cause de cela nous n'y sommes pas touchés jusqu'à la moelle des os. – Ce qu'il nous faut, c'est le Désert; d'abord vide; puis rempli d'une Présence, et, plus tard, peut-être, d'un feu ou d'une Voix.

Au revoir, que la Martine oublie bien la demoiselle Berthe

Frits

Bous²⁵ te salue chaleureusement: elle est heureuse; je la vois peu; elle voit toutes les messieurs et dames de la maison; elle lit, elle s'écrie, elle prie, elle mange, mange ...

[Ik ben je een lange brief schuldig, al was het alleen maar om je voor je vriendelijke brief te bedanken en te proberen alle vragen te beantwoorden die je aansnijdt: en die raken zo dicht aan mijn eigen gedachten, vooral vandaag, dat ik een beetje op goed geluk schrijf wat me in gedachten komt.

Je weet wel dat ik noch ervaring heb met de 'mist', noch met de 'wolken', die je zo goed hebt beschreven; en waarvan ik de enorme reikwijdte heel goed begrijp. Herlezend wat je hebt geschreven, zei ik tegen mezelf: Dat is misschien de speciale vorm van lijden, waartoe deze ziel bestemd is: wel, zij moet ermee leven: wat niet wil zeggen dat het daarmee geen lijden meer is of zelfs misère. Maar impliceert de liefde van God niet een quasi transcendentiaal lijden? Wat zou het anders zijn. Ik zou ernstige twijfels hebben over de authenticiteit ervan. Je bent niet in het klooster om een vredig en devoot leven te leiden, boetvaardig, ja, maar relatief aangenaam; je bent er in geplaatst om offers te brengen: en alles wat je ervaart in de orde van de liefde is, geloof ik, vanuit je roeping welgedaan, zoals je zuster Sint Theresia van Lisieux zo bewonderenswaardig zegt, 'geven in ruil voor de zielen van de kinderen'. De kinderen, mijn God, zijn de nederige christenen als de kinderen Maas, HF, of ook je broer, en

²⁵ Hier blijkt dat de Bous ook in St. Jozef te Lent is komen wonen. Zij zal er tot haar dood verblijven en Frits zal in haar graf op het parochiekerkhof van het dorp worden begraven.

misschien de velen, hoi polloi (misschien ook een enkele ziel, wie weet?). Als de contemplatieve kloosters dat niet meer leven, moeten hun hollen worden vernietigd, omdat zij menselijk gesproken verschrikkelijk zijn. Ik ben dus niet erg verbaasd over wat je schrijft. Wat ik niet begrijp is dat je erover spreekt. Maar wat wil je, alle lijden heeft zijn smartekreet; soms smartekreten in de camouflage van psychologische verhandelingen of van passages in introspectieve brieven.

Je bent misschien verbaasd dat ik zo ter zake ben: wat weet ik van zulke dingen? Oh, weinig of niets. Maar ik redeneer door analogie. Zelfs in de orde van de menselijke affectie bestaat er geen liefde zonder tranen, en, waar jij spreekt over een veel verhevener orde, corresponderen de psychische ongemakken regelmatig met fysieke genietingen, en omgekeerd. Terwijl ik vanochtend, tijdens de mis, de prachtige teksten las voor het feest van Maria Magdalena – wat een epistel! en wat een evangelie! deze prostituee, niet gered door haar parfums, noch door haar wellicht hysterische tranen, maar om haar geloof – ik dacht met een zekere berusting aan de relatieve nietigheid van deze 22 jaar; aan de in mijn ogen relatieve onbeduidendheid van de klerikale staat (wij zijn maar een beetje slechter dan leken; één van de fouten van de Kerk is de kunstmatige en theoretische overschatting van mensen die de grens van het sacrament van de Priesterwijding hebben overschreden) en de waarde van glazen water, van spirituele aalmoezen, en van gaven van liefde; vervolgens ben ik mijzelf vergeten (gelukkig maar; ik denk weinig aan mijn ‘staat’, het maakt mij niets uit, ik denk liever aan anderen) en ik had dat hele precieze gevoel van de laatste zekerheid: die van minstens te weten waar het Heil is. Het is het gevoel waar jij het over hebt als een soort hele diepe en verborgen rust die men niet kan verliezen, te midden van de ergste misères. – Laten wij onszelf vergeten, laten wij aan anderen denken, terwijl wij wachten om over God te kunnen denken. Misschien denk je al aan God. Ik kan slechts een glimp zien van zijn majesteit via ‘de anderen’.

En daarmee kom ik natuurlijk tot een antwoord op een paar van je andere vragen. Nemen wij het hoofdstuk ‘genoegens, vacaties’. Geloof mij, er bestaan alleen maar pauzes, er bestaan geen ‘vacaties’ en ‘genoegens’. Ik heb de laatste maanden hard gewerkt: met wat ik ermee heb verdiend heb ik mijn financiën kunnen regelen, en je weet natuurlijk dat ik dat voor anderen heb gedaan, en onmiddellijk – daarover kan ik tenminste tevreden zijn. Dat gaat boven alle genoegens. Het kan mij niet schelen dat ik geen auto meer kan rijden, geen honderd boeken per maand meer kan lezen, regelmatig te werken, soms aan

tamelijk ondankbare zaken. Dat alles heeft betekenis. En als daar geen lijden bij komt kijken? Oh, daar bevinden wij ons in een andere orde; het is natuurlijk om een beetje verscheurd te zijn, of het zelf fundamenteel te zijn; maar Zijne Majesteit zal zijn tijd wel goed weten te kiezen, en al doende heb ik genoeg gelegenheden om de diepten te proeven van de nederigheid, de vreugde, en het vertrouwen – vaak genoeg achter het masker van cynische gewoontes. Dit was zonder twijfel de langste introspectieve passage die ik ooit heb geschreven, en ik moet er een beetje om lachen: het is mijn genre niet: en daarin lijk ik een béetje op mijn zus. En Zijne Majesteit verwent mij als een kleine lievelingsjongen.

Wilhelmina Laagland – De Bous (uit: *De hemeldeur op een kier*, p.100).

Nu de nieuwtjesrubriek. OMKEER TE SENS ligt sinds 10 dagen bij de uitgever. 200 pp., 32 full page illustraties ; leuke tekst die barst van de ideeën – ik werk nu aan de atlas van Elsevier: ik geef ze ideeën en notities, en dat betaalt goed; ik ga niet uit: geen reizen, geen uitjes, geen luxe: precies waar ik van houd. – Mw. Maas was gelukkig met jouw brief. HF vertelde mij dat hij je had geschreven, dat jij hebt geantwoord, en dat hij dat antwoord in zijn geldkistje heeft gestopt, ‘omdat deze brief mij zijn gewicht in goud waard is’. Ik vertel je dat om je te stimuleren: goede gevoelens veroorzaken altijd enige echo’s, zelfs door middel van brieven, zoals je ziet. Als je HF ooit antwoordt, verstop daar dan een toespeling in die bevestigt hoe aardig ik hem vind en hoe erkentelijk ik hem ben, en dat jij dat ook weet (omdat ik zeker weet dat jij dat door hebt). Mw. Maas is een moedige en intelligente moeder, en haar oudste helpt haar bewonderenswaardig, zij heeft goede vrienden, maar ik geloof dat we door moeten gaan voor haar te bidden. Maar voor wie zouden we ook moeten ophouden te bidden? – Ik heb zoveel vrienden en vriendinnen dat ik niet weet welk geval ik je moet aanbevelen; ik zet niet kleine Willy op de eerste plaats, maar de geestelijke situatie van HF, die een magnifieke en fragiele mogelijkheid biedt.

CHEMIN DE CROIX: staande formaat is veel mooier; met lange ikoonfiguren kan het altijd wel; maar die dingen moet je zelf oplossen.

Ik ga weer terug naar mijn geografische kaarten; over een uur komt een van mijn beste vrienden, een eenvoudige boer uit het dorp, vader van een van onze misdienaars, en een buitengewoon geschoold en zeer vrome man, de avond met mij doorbrengen: dat zijn de genoegens van het menselijk bestaan; wat bijzonder is in zulke gemakkelijke en gezellige relaties, is dat elk lijden er aan ontbreekt. En daarom zijn wij niet tot in het merg geraakt. – Wat hij ons doet, is de Woestijn; eerst leeg; vervolgens vervuld van een Aanwezigheid, en nog later, misschien, van een vuur of een Stem.

Tot ziens, dat Martina juffrouw Bertha moge vergeten.

Frits

Bous groet je hartelijk: zij is gelukkig ; ik zie haar weinig; zij bezoekt alle heren en dames van het huis, zij leest, zij schrijft, zij eet, eet ...]

*

Lent, Kerstmisvigilie '53

Chère Martine,

omdat je nu en dan toch denkt aan de Alverna en S. Francesco naar wiens heiligdommen toch ook je Santa Teresa Margarita di Arezzo als jong maagdelijn pelgrimeerde,²⁶ denk ik vanavond aan de kerstnacht van Greccio toen S. Francesco voor het eerst een Kind-beeldje (net als jullie Carmelitessen nog doen) in een echte kribbe lei naast het hoogaltaar van de kerk, terwijl de chorales aan de lutrijn de graduale zongen.²⁷ Wie aan S. Francesco denkt, denkt aan het 'ezeltje' en het corpusculum;²⁸ en omdat ik juist (ter recensie) een boek zit te lezen mij toegestuurd door de schrijver prof. Mönnich van Amsterdam, predikant en theoloog, schrijf ik het vers over van Chesterton dat hij citeert op p. 91, naar aanleiding van het ezeltje dat hij bewonderde op een kapiteel van de Vlucht naar Egypte in de kathedraal van Autun: – het ezeltje zelf mijmert:

²⁶ De hoofdpersoon van de door Martina (een moniale van Drachten) geschreven biografie *Verborgene heiligheid* (Utrecht/Antwerpen 1956).

²⁷ Lutrijn: lezenaar, gebruikt om liturgische teksten staande te zingen of voor te lezen.

²⁸ Corpusculum: het kleine lichaam, namelijk van het Kind Jezus.

When fishes flew and forests walked
 and figs grew upon thorn
 some moment when the moon was blood
 then surely I was born
 with monstrous head and sickening cry
 and ears like errant wings –
 the devil's walking parody
 on all four-footed things.
 The tattered outlaw of the earth
 of ancient crooked will – :
 starve, scourge, deride me: I am dumb
 I keep my secret still.
 Fools! For I also had my hour:
 one far fierce hour and sweet:
 there was a shout about my ears
 and palms before my feet.

G.K. Chesterton, THE DONKEY

Verder nieuws is het schone verhaal dat Mme Mohrmann mij gaf over de 8e december in de stad Rome. Je hebt de *Osservatore* zeker wel gezien en gelezen, die had ze meegebracht. Het was overweldigend –: Rome was weer even echt zichzelf.²⁹ Er lagen zoveel bloemen op de weg van de stoet, alle op de auto gegooid van de Paus, dat je later zo de weg terug kon vinden, als een lange guirlande. Bijna anderhalf miljoen Romeinen stonden langs de weg – de auto was van binnen verlicht, de Santità was kennelijk overgelukkig zijn eigen geboortestad zó te zien. Er was geen enkel raam, noch in winkel noch in woning noch in krot noch in kantoor waar geen Madonna versierd en tussen licht voor de glazen stond. In Santa Maria Maggiore kon de kerk de hele nacht niet dicht, de mensen bleven stromen en zingen voor de grote ikoon uit de 13e eeuw, de *Salus populi romani*:³⁰ – niet dringen, mensen, de Madonna ziet jullie

²⁹ Prof. Christine Mohrmann woonde in Rome de opening bij van het Mariajaar 1953-1954 op 8 december 1953. Het jaar was het eeuwfeest van de dogmaverklaring van Maria Onbevleete Ontvangenis.

³⁰ *Salus Populi Romani* (heil van het Romeinse volk) is de Romeinse Maria-ikoon bij uitstek. Ze wordt bewaard in de Santa Maria Maggiore en is volgens de overlevering geschilderd door de evangelist Lukas.

verder af ook wel! riep de oude priester die bovenop het ingangshek zat. De hele stad gonsde van het woord 'la Madonna' en 'il nostro caro Pacelli', en de hele regering was er bij, plus de gemeenteraad, plus het leger, plus iedereen, er waren geen partijen meer, iedereen was hetzelfde.³¹ Mme M. is niet gauw verrukt van iets, maar dat 'grote volksfeest' had haar echt gepakt, en ik die de stad goed ken kon het hele verhaal straat voor straat volgen, si capisce. – Clementia brengt zojuist een glazen bolletje met helfrisse lijsterbestakken uit onze nog steeds mild herfstachtige tuin binnen, en in de kapel halen ze de adventskrans weg – de laatste antifoon is enkele uren geleden plechtig gezongen, het is nu na 12, de vigilie is begonnen.³² De Bous leest, in een kamer vol groen, rood en kaarsen.

Frits

*

Lent, Cana, 3a Epiphania '59³³

Chère Martine,

tu m'as écrit une bien belle lettre, et j'en ai communiqué le contenu, partiellement, à Mme Mohrmann, toujours attentive à tout à ce qui se rapporte à toi, ou – à Dostoïevski.³⁴ – C'est vrai: la terrible parabole est plus impressionnante que claire. Que nous veut ce Christ 'russe', idyllique, anti-système? On peut bien nier que son Église implique un système, mais un chrétien orthodoxe ne saurait nier que c'est Lui qui a créé l'Église, c'est-à-dire le système, dont une, ici-bas, son Esprit.

Ce que Dostoïevski a bien vu, c'est le caractère diabolique de tout système totalitaire. Et pour lui, l'Église papale, hélas, n'était point autre chose: il faut donc dire qu'en tant qu'il parle d'une chimère de son imagination libéralo-orthodoxe de l'époque (– imagination en surplus très surchauffée par le

31 Pacelli is de familienaam van paus Pius XII (paus van 1939-1958).

32 De O-antifonen worden gelezen/gezongen in de Vespers van 17-23 december en drukken het verlangen uit naar de komst van de Verlosser.

33 Tweede zondag na Driekoningen, 18 januari 1959. Het eerste wonder van Jezus tijdens de bruiloft van Cana wordt de derde epifanie genoemd (1 = driekoningen, 2 = Jezus' doop).

34 F.M. Dostojevski (1821-1881) was een Russische romanschrijver. Zijn bekendste boeken zijn *De Gebroeders Karamazov* en *Misdaad en Straf (Schuld en Boete)*. Kerngedachten zijn vergevingsgezindheid en de liefde voor de medemens, wie hij ook is. Zijn inspiratie vond hij in de Russisch-orthodoxe geloofsovertuiging.

panslavisme³⁵ –) il a eu raison. – La parabole du Grand Inquisiteur, bien que irréaliste et fort loin de la véritable seizième siècle espagnol, constitue l'argument invincible contre toute tentative de créer une humanité 'heureuse' en lui ôtant la liberté au moyen d'un système totalitaire. – En tant que l'Église romaine, par certaines de ses institutions, frise le danger de ressembler à tel système, elle s'expose à capituler devant la troisième tentation de Satan, celle de la puissance mondiale au moyen d'un système d'Antichrist. Je crois que la parabole dostoïevskienne se retourne surtout contre le marxisme scientifique tel qu'il s'enseigne dans les universités et dans les écoles russes d'aujourd'hui: elle est, à cet égard, incroyablement actuelle, parce que irréfutable.

J'ai légué mon grand tableau (aquarelle de J. Sleper³⁶) des Dolomites à mon institut nouvellement installé, et je l'ai remplacé, à ma gauche, au-dessus de mon fichier et de mon radio, par trois superbes reproductions d'icônes russes que j'ai fait monter sur des planchettes, aux bords un peu peints et dorés, bien laquées; elles forment une espèce de triptyque, 85 large, 40 haute. L'ensemble est consacré à la Vierge: – au milieu, la Znamenî (Signe du prophète Isaïe: Vierge orante avec Emmanuel dans une auréole devant la poitrine) de Jaroslavl,³⁷ 1200; – à gauche, la Dormition, novgorodienne,³⁸ 1380, de Feofan Grek,³⁹ – à droite, la Vierge-Église dans l'Assomption, icône du monastère Donskoi, de Moscou, de 1450 environ.⁴⁰ – Une veilleuse brûle devant cette Ouspinié-Znamenî-Waznessenié,⁴¹ plantée dans cette admirable cuvette d'argent ciselé qui nous est venue de l'héritage de la tante Fokje (melkkannetje)

35 Panslavisme is een negentiendede eeuwse stroming die de politieke en culturele eenheid beoogde van alle Slavische volken. Aanvankelijk was de beweging sterk gericht op Rusland, dat met zijn omvang en invloed het meeste gewicht in de schaal legde, om de germanisering tegen te gaan.

36 J.B. Sleper (1919-2000) was een Nederlandse beeldhouwer, schilder en graficus. Hij doceerde aan de Bredase Academie voor beeldende kunsten St. Joost.

37 Jaroslavl is een stad in het midden van Europees Rusland, gelegen aan de Wolga, ten N.O. van Moskou.

38 Novgorodienne: afkomstig van Novgorod, in de late Middeleeuwen hoofdstad van de gelijknamige staat in Noord-Rusland.

39 Feofan Grek (Theofanes de Griek), 1340-1410, was een van de belangrijkste Russische ikonenschilders en leermeester van Andrej Roeblov.

40 Donskoi is een groot mannenklooster in Moskou, gesticht in 1591. Met zijn imposante ommuring, torens etc. een van de belangrijkste religieuze en culturele monumenten van Rusland.

41 Ouspinié, Znamenî en Waznessenié zijn drie Maria-voorstellingen op één ikoon, nl. het Ontslapen van Maria, de Moeder Gods van het teken (met een Jezusmedaillon op haar lichaam) en Maria Boodschap (moet zijn Woznessenié).

et qui est une pièce d'argenterie frisonne du XVIIIe siècle. – Tout cela a coûté peu d'argent en m'a fourni, enfin, une digne imagerie de la Ste-Vierge.⁴² Tu en seras, à distance, aussi content que moi.

La Borith est en paradis parce que chez elle.⁴³ Peu de douleurs, beaucoup de patience, et une infinité de demandes et d'ukazes, que tout le monde exécute en riant. Elle est au lit: elle ne peut pas faire un seul pas. – Taco s'informa par téléphoné, il m'a dit en même temps qu'il avait le projet de te voir prochainement.

Tanti saluti
Il fratelluccio.
Frits.

Gérard Wellen m'écrit hier, de Rome: Jean XXIII continue à voler des cœurs.

[Je hebt mij een hele mooie brief geschreven, en ik heb de inhoud, gedeeltelijk, aan mw. Mohrmann geschreven, steeds lettend op alles wat op jou betrekking heeft, of – op Dostojevski. – inderdaad : de verschrikkelijke parabel is meer indrukwekkend dan duidelijk. Wat wil deze 'russische', idyllische en anti-systeem-Christus van ons? Men kan wel ontkennen dat zijn Kerk een systeem impliceert, maar een orthodoxe christen kan niet ontkennen dat Hij het is die de Kerk heeft gesticht, dat wil zeggen het systeem, waaronder, hier beneden, zijn Geest.

Wat Dostojevski goed heeft gezien is het duivelse karakter van elk totalitair systeem. En wat hem betreft is de Kerk van de paus, helaas, niets anders: we moeten dus zeggen dat, voor zover hij spreekt vanuit een hersenschim van zijn liberaal-orthodoxe verbeelding van die tijd (– een verbeelding die nog oververhit is door het panslavisme –), hij gelijk heeft. – De parabel van de Groot-Inquisiteur, hoewel irreëel en behoorlijk ver van de echte Spaanse zestiende eeuw, vormt een sluitend argument tegen elke poging om een 'gelukkige' mensheid te scheppen door hem de vrijheid te ontnemen door middel van een totalitair systeem. – Voor zover de roomse Kerk, door sommige van zijn instituties, bijna het gevaar loopt op een dergelijk systeem te lijken, riskeert zij te ca-

42 Tante Fokje was een tante van de Van der Meers van vaderskant. Haar kostbare zilveren melkkannetje was omgesmeed tot standaard voor de hiervoor genoemde drieledige ikoon.

43 Borith is een hebreeuwse term voor alles wat schoonmaakt, zeep. Hier wordt de Bous mee aangeduid. Was ze een schoonmaakfanaat?

pituleren voor de derde verleiding van Satan, namelijk die van de wereldmacht door middel van een systeem van de Antichrist. Ik denk dat de parabel van Dostojevski zich vooral keert tegen het wetenschappelijk marxisme zoals dat tegenwoordig op de hedendaagse universiteiten en in de Russische scholen wordt onderwezen: zij is, zo gezien, ongelofelijk actueel, omdat zij onweerlegbaar is.

Ik heb mijn grote schilderij (een aquarel van J. Sleper) van de Dolomieten geschonken aan mijn pas opgerichte instituut, en ik heb hem vervangen, aan mijn linkerkant, naast mijn kaartenbak en mijn radio, door drie schitterende reproducties van Russische iconen, die ik op plankjes heb laten monteren, die aan de randen een beetje beschilderd en verguld zijn, mooi gelakt; zij vormen een soort triptiek, 85 breed, 40 hoog. Het geheel is gewijd aan de Maagd: in het midden de Znamenié (teken van de profeet Jesaja: de Maagd biddend met Emmanuel in een aureool voor de borst) van Jaroslavl, 1200; – links Maria's tenhemelopneming, novgorodisch, 1380, door Feofan Grek; – rechts De Kerkmaagd die ten hemel vaart, icoon uit het klooster Donskoi, in Moskou, uit ongeveer 1450. – Voor deze Ouspienié Znamenié Waznessenié brand een nachtlampje, geplaatst in die prachtige geciseleerde zilveren schaal die wij uit de erfenis van tante Fokje (melkkannetje) hebben gekregen, een stuk Fries zilverwerk uit de XVIIIe eeuw. – Het heeft weinig geld gekost en heeft mij uiteindelijk een waardig beeld opgeleverd van de Heilige Maagd. Jij zou er, op een afstand, even tevreden over zijn als ik.

Borith is in het paradijs omdat zij zich thuis voelt. Weinig klachten, veel geduld, en eindeloze eisen en oekazes, die iedereen lachend uitvoert. Zij ligt op bed: zij kan geen stap meer zetten. – Taco informeerde telefonisch naar haar, hij zei mij tegelijk dat hij van plan was je binnenkort op te zoeken.

Gerard Wellen schreef mij gisteren uit Rome: Joannes XXIII blijft de harten stelen.]

*

Lent, 18 Mei 1959

Chère Martine,

over de nieuwe weg ging ik naar Sneek, keek naar de oude kast van het gymnasium; ging naar Bolsward, 'Doede, ma'k dr even in? – Altiten meneer! – en wij gedrieën in de lege schone heldere dom.⁴⁴ Doede is een soort dom-

⁴⁴ Doede de Waay was de koster van de Grote Kerk te Bolsward.

enthousiast geworden; ik he jou voor de radio hoort, zei ik, het was best, je hebt heerlijk opgeschept, over je Grote Kerk. – Schriiv wat int boek, meneer, zei Doede. Ik nam een pen en schreef tussen de koorbanken, achter de avondmaalstafel; (een kostbaar handgeborduurd linnen lag er over: kin jou dat niet beter int midden legge? zei ik) in het grote gastenboek waar alle talen in staan (tienduizenden bezoekers komen er): hic delectatus sum in exercitatione mea, variant natuurlijk op ps. 54, je kunt het zeer ondeugend vertalen, bijvoorbeeld: a ‘hier verlustig ik mij in wat mij hindert’ of ‘in wat mij in mijn jeugd heeft voorgeoefend’ etcetera. – Ik zat tien minuten aan tafel van Hark met nieuwe en lieve en flinke vrouw, huis veel vrolijker, Hark beetje ouder, ze gaan met reisvereniging naar Rome, vijf dagen, net genoeg, zei Hark, je kinne toch niet alles sien. – Tako’s jaloezieën waren neer, die zijn uit, dacht ik. Toen naar Bakhui-zen, daar was --- nieuws. Neef gaat bedanken.⁴⁵ Na tijd van ellende (aarzeling! natuurlijk) heeft hij de stap gezet, hij kan immers niets meer, nog net lezen op zijaltaar. Oude idee van ‘op veld van eer vallen’ opgegeven. Allerliefste en gedistingueerde brief van Nierman. Nu is hij opgelucht, en berust. Is weer veel rustiger, volgens Christien. Bouwt klein bungalowtje bij kerk, op kerkgrond, trekt er eind dit jaar (als bouw goed gaat) in met Stien en Jehanne; ja, neef, en dan wat suniger an, zei hij. Hij is oud, gebogen, grijs, schutterig, maar nog gochem. K Fien t f i j n dat je komme, hoe kin t su treffe, zei hij. Ik bood aan, jou het nieuws te schrijven. Ja, zei hij, doen dat, dan hoeft ik het niet, al dee k t liever sels. – Toen klonk de stem van kardinaal Urbani door de radio, uit de San Marco, daarna een korte krachtige homilie van papa Giovanni, over trinitarisch karakter van ons geloof. Wat een man! – Intussen zat Christian de chauffeur, die immense zwijgende jongen, van alles te vertellen. – Half een waren wij thuis, tegen half twee sloot ik de Completen, en vanochtend heb ik tegen de beminnelijk Adelinde iets gezegd over de charme die ons ‘geloof’ op Christus uitoefent, omdat Hij dat zelf niet kent.⁴⁶ Ik vind het zoo’n lief mens, dat ik ongeveer begon: ‘U is veel te verstandig om U zelfs vandaag in Uw aanschijn te laten prijzen, bijvoorbeeld omwille van uw beminnelijk en fee-achtige persoon, dus...’ Zo kun je toch zeggen. De knappe en heerszuchtige Overste zag star van ontzetting en jaloezie, dunkt mij zo. Enfin, dat heeft ze wel verdiend,

45 ‘Neef’ is pastoor Fredericus Gerben Wartna (1886-1961), pastoor te Bakhuizen tot 1959. Hij was een zoon van Frits’ tante Ida, een zuster van zijn moeder.

46 Adelinde was één van de zusters van het bejaardenhuis in Lent, waarvan Van der Meer rector was.

in haar kapel vol versgelakte gipsoppen, de goede ziel. Negentig procent van het goud zit nog, de rest vormt mooie slordige plekken. In de donkere hoek waar de ikoon hangt doet de nimbe het goed. Wil je die lieve goede Priorin nog eens e x t r a danken voor de uitzondering des bezoeks, en alle medezusters zalige Pinkstertijd wensen. Zaterdag expliciet tempus Paschale,⁴⁷ en keren we weer in een soort stiller water der blijdschap. Wat een pràchtig takje! riep de Bous uit, tien minuten na de ziekencommunie, nu, je kunt tevreden zijn,

il fratelluccio
f

*

24 September 1959

Chère Martine,

ziehier tochtje naar de beide Charentes, aan de westkust van Frankrijk, plus de Vendée. Overal hoogtepunten: zoals het intacte en grootse kasteel van Châteaudun, waar de bâtard Jean Dunois, de beschermer van Jeanne d'Arc, de prachtige kapel inrichtte, met de vijftien levensgrote statuen die er nu nog staan – een intact kasteel, beeldschoon, leeg, alleen hebben zij er dozijnen enorme oude wandtapijten in opgehangen. In de Charente, om Saintes heen, liggen meer dan honderd romaanse dorpskerken met verfijnd beeldhouwwerk: wij hebben er een stuk of wat nauwkeurig van gezien. In La Rochelle, waar vandaag nog de chique families protestant zijn, ging ik een tempel binnen: austere eikenbetimmerde lege zaal met één open boek, en een kansel; op het raadhuis de herinneringen aan het heroïsche beleg van 1628, en burgemeester Jean Guitton; prachtige haven; alles bijeen ontroerend en groots.⁴⁸

Luçon – , eens het bisdom van Richelieu, die een goede bisschop was, voor hij een cynisch politicus werd, dat zal hem nog net in het paradijs geslept hebben.⁴⁹

Nantes, vol kerken, haven, schepen, reusachtige boulevards –

Périgueux met de koepelkerk, Limoges met de eikenwouden waaruit het

47 Hier eindigt de Paastijd.

48 La Rochelle: Franse handelsstad en centrum van de hugenoten, werd belegerd door de koninklijke troepen en moest zich in 1628 overgeven.

49 Kardinaal de Richelieu (1585-1642): eerste minister onder Lodewijk XIII. Hij maakte van Frankrijk een sterk gecentraliseerde staat.

hout stamt voor de vaten van de cognac die in de beide Charentes wordt gewonnen: – in Barbezieux heb ik de woning en de tuin en het pakhuis en de rest gezien van mijn lievelingsschrijver Jacques Chardonne:⁵⁰ – ineens wordt zeer veel duidelijk.

In Chartres gingen wij tegen half elf nog ter communie: het is er even druk als op de grootste bedevaartplaatsen, en na de communie pak je bij wijze van verrukte dankzegging de verreijkker en tuurt naar de gestalten in de hoge ramen. --- Tegenover de kerk is een grote openbare school: de hoofdonderwijzer vertelde mij dat het geboortecijfer zo is opgelopen na de oorlog dat ze geen raad weten met de ruimte: en het is waar, Frankrijk krioelt van de kinderen.

Het Zuiden begint eigenlijk al onder de Loire: plotseling worden de mensen sierlijk en mooi, de gesprekken geestig, de manieren vlot, de gezichten een en al vriendelijkheid te worden.

Ik begrijp zo goed, dat dit soort mensen zich nergens thuis voelen. Hun land is te goed, te menselijk, te oud, te beschaafd. De rest is barbaars of just new rich.

Dat is de derde keer, dit jaar, Frankrijk.

Ik ga weer aan het werk, in mijn heerlijke kamer,

tanti saluti

il fratelluccio

*

Lent, 21 Augustus 1960

Chère Martine,

boven de deur van de bungalow van Heerneef was een cartouche verschenen waarop een knap dorpschilder in cursief, wit, geschilderd had: HET HOEKJE; na het afscheid van de taximan uit Lemmer (hij speelt met vader, zuster en twee broers ook in een band op feesten, en zijn meisje wordt gelukkig rooms) deed ik het hekje open, de deur stond al wagenwijd, en Johanna en Stien keken over het natte gras.⁵¹ Neef zat vrolijk en opgeknapt, hoewel ‘suk-

⁵⁰ Jacques Chardonne, schrijversnaam van Jacques Bouttelau (1884-1968). Werd bekend door zijn trilogie *Les Destinées Sentimentales*. Collaboreerde met de nazi's.

⁵¹ Johanna en Stien zijn de niet nader te identificeren huishoudsters van heerneef.

De teken- en eetkamer van Frits van der Meer (© Hans Sibbelee, Centrum voor Kunsthistorische Documentatie, Radboud Universiteit).

kelig', voor een zachtbrandende kachel met de bonnet op de zilveren haren, boven een mager maar geestig gezichtje, kennelijk ingenomen met de visite. Ik zag dadelijk dat er in twee van de twintig vaasjes en vazen voor de grote ruit geen water was, en dat er kunstorchideeën in stonden, zonder een stofje overigens. De pendule van tante Ida sloeg half zeven; het rook lekker naar koffie en sucadekoek en sigaren en, helaas, naar een dikke hond.

Keerzijde. Je hebt geen idee van de vroomheid waarmee onze Neef des morgens, gezeten in een leunstoel voor een onmetelijke tafel-met-altaardwahlen, de Mis leest. Een klein kortgeknipt kereltje dat Flip Veltman heet, oud elf jaar, ligt naast de stoel op een kussen geknield en slaat precies op de seconde de bladen van het missaal om, ook van de canon; het middelste canonbord heeft zijn rechterhelft verloren, want dat houdt hij neef voor bij de offerande, en dan moet neef het zelf even vasthouden bij de handwassing, want Flip heeft ook maar twee handen. Geen diaken kan het dat kereltje verbeteren; hij doet niets liever; hij kan goed leren en 'wut meester; k gaan na de kweek'; het is werkelijk touchant, die vrome oude man en dat jochie; twee scheve kaarsen branden, en om je heen staan de lelijke meubels van de pastorie, en de bibelots van tante

Ida, en een infinité van begonia's, geraniums, asters en gladiolen; Neef gaat zo nu en dan staan, als hij iets op moet tillen of de consecratiewoorden zeggen: het kazuifel, gloednieuw en heel licht, hangt dan over de kantoorstoel, en het Flipje ziet toe dat 'pastoor m niet vertiist inne albe'.⁵² Flipje zegt verder niets, en verdwijnt naar school.

Johanna heeft na de dood van haar gebrekkige moeder haar huisje ook maar verhuurd en is bij Heerneef ingetrokken; de meisjes hebben achter de keuken een eigen zitkamer; en met zijn drieën hebben ze 'o sa 'n wille'; er is aanloop genoeg, de gewone bij haar, en de deftige bij Neef en het geheel is zeer bevredigend. Ik móest zelf mijn menu kiezen: iets wat ik 'in dat dútse hús' nooit kreeg; ik zei: grauwe erwten met mosterd dat was op zich een gebeurtenis, maar iedereen houdt daar blijkbaar van. Neef laat maar met zich doen: hij wordt door die verzorgsters verwend als een soort stokoude prins, maar zijn ogen schitteren vol ironie, en, ook, vol tevredenheid. Enfin, ze houden hem in het leven, en slagen er in, hem tenminste iets te laten eten, een hele toer. Duidelijk is het celebreren het enigste wat hem helemaal in beslag neemt. Zij duwden een pakje 'fryske dúumkes' in mijn tas; de dokter, die een dag was gaan zeilen, haalde mij na een etmaal weer op: vandaar dit kleine verslag. Je ziet, Neef heeft zijn laatste vorm gevonden: hij laat je groeten, evenals de Bous, hij is, voor zover dat gaat, gelukkig, en de Bous ook, et moi je trouve plaisir à les retrouver tels.⁵³

il fratelluccio,
f

*

Lent, 29 April 1961

Chère Martine,

juist tijdens de rebellie in Algérie reisde ik door Frankrijk (met architect Reuser⁵⁴): eens te meer een gelegenheid om de perfecte bon sens, de zelfbeheersing en de levenskunst van het franse volk in al zijn lagen te bewonderen. Geen enkele éclat, geen opwinding, geen gepraat. Zwijgend en snel luisteren

⁵² Pastoor niet verward raakt in de albe.

⁵³ En ik heb er plezier aan hen zo weer aan te treffen.

⁵⁴ Reuser was een bevriende katholieke architect uit Lent.

naar de berichten, niets zeggen. Iedereen vóór de Gaulle. Alleen al die indrukwekkende proteststaking van een uur, in het hele land: magnifiek. Die uiterst rechtse generaalsputsch getuigde van weinig realisme: en dat neemt het franse volk niet.⁵⁵ Wel spanning: op alle wegen naar de grenzen politie met stenguns (die ons vriendelijk toewuifde door te rijden, en ons vreemden natuurlijk niet aanhield of fouilleerde).

Zelden heb ik in één week zoveel gezien. Wij bleven vier nachten in een hotel in Cluny, bij Monsieur et Madame Jean-Claude Gosse, vurige jonge katholieken, met de kleine Olivier, Patrice, Alain en Sylvie, die ons voor het naar school gaan een handje gaven; in dat hotel kwamen ook de tallozen die het protestants-oecumenische klooster in Taizé, vlakbij, opzoeken:⁵⁶ en dat loopt van Jr. de Casembroot, commissaris der koningin in Zeeland (die een zoon in Taizé heeft, die al geloften heeft gedaan) tot kardinaal Gerlier, de ordinarius, de bisschop van Autun, een Schotse dominee uit Melbourne, de anglikaanse bisschop van Sheffield, ingenieurs uit Zwitserland, etcetera. – Je hebt nog nooit zo iets merkwaardigs gezien: deze kloosterlingen houden driemaal daags koor (metten, noon en vespers, complete), op Woensdag, Vrijdag en Zondag plechtige Eucharistie, ze biechten, ze vasten (met mate), en, vooral, ze werken: het zijn uitsluitend vakmensen: dokters, ingenieurs, landbouwers, schilders, een dominee, leraren. Stichter en leider is een hoogkerkelijke calvinistische Zwitser, Robert Schutz, die ook de kleine Regel heeft geschreven, en alles bestuurt:⁵⁷ reeds spelen ze een rol in de economische opleving van het departement Saône-et-Loire: en ze zijn grote vrienden met de benedictijnen van Fleury en La-Pierre-qui-Vire, en met de bisschop (van Autun) en met de Eglise Réformée van Frankrijk natuurlijk --- en vóór ze de eeuwige geloften doen houden ze retraite bij de Trappisten in het aloude Citeaux --- hoe is het mogelijk. Hun kerkbegrip is natuurlijk zwak, en ze weten het: ‘wij roepen de H. Geest aan en wij vragen, en vragen, en doen wat wij kunnen’ zei de gastenfrère, frère Jan, een gedistingeerde Hollander die zijn naam uiteraard niet noemde. Er komen zeer veel priesters in hun huis en bij hun diensten, en alles is pais en christelijke

55 Op 22 april 1961 pleegden vier generaals in Algerije een coup met de bedoeling de Franse soevereiniteit daar te handhaven. Het grootste deel van het leger bleef trouw aan president Charles de Gaulle. Na vier dagen werd de muiterij beëindigd.

56 Taizé is een oecumenisch klooster in de omgeving van Cluny, gesticht door Roger Schutz (broeder Roger) in 1940. Het trekt vooral veel jongeren.

57 Roger Schutz (niet: Robert), geboren in een protestants gezin, leefde van 1915-2005. Hij werd het gezicht van de oecumenische beweging na de Tweede wereldoorlog.

vrede. Wel, deo gratias. At any rate they provoke the Spirit, zei de alleraardigste jonge Schot tegen mij die zelf tot de community van het kloostereiland Jona (van St. Columbanus) gaat behoren, dat is een soort christelijke kolonie van gehuwde en toch kloosterlijk levende calvinisten op het eilandje ten Westen van Schotland. – Behalve Taizé hebben wij ook het betonklooster van de Dominicanen van Eveux (N.D. de la Tourette) bezocht: een ultramodern, nu al wereldberoemd, maar licht en blij complex van Le Corbusier.⁵⁸ Verder vanuit Cluny stersgewijs de bijna honderd romaanse kerkjes van die streek: de helft heeft geen priester, iedere pastoor bedient er twee of drie, maar de mensen zijn vriendelijk en niet ongelovig, en ze willen niets liever dan een curé in het dorp. En wat een beschaafde, eenvoudige, levendige en door en door wereldkundige lieden. – Een duitse broeder in Taizé (uit Hamburg, landbouwingenieur, 26 jaar) die ik vroeg of de adaptatie niet lastig was, zei: Frankreich ist in vielerlei Hinsicht, auch geistig und menschlich, ein überschönes Land, und ich bin hier ganz zu Hause. Hun liturgie is een mengsel van oudchristelijk en byzantijns, er zijn ikonen en lampen in de kapel, en verder gaat het er net als in een klooster bij ons, en zoals Reuser opmerkte, de lekebroeders doen precies zoals mijn zangers in de Lentse kapel in de Goede Week. Ze zingen de psalmen naar de tekst van de Dominicaanse Bible de Jérusalem en op de wijze van Pere Gélinau's psalter, met forse orgelbegeleiding. Mediteren doen ze niet zoals jullie, op de knieën, maar zittend gehurkt. Alles is fris en onproblematisch, het is 'authentiek'. – Natuurlijk heb ik ook weer vele steden onderweg aangedaan, musea bezocht, honderden foto's voor het instituut gekocht, en overal iets moois in gastenboeken geschreven: ook de reis van mijn studenten voorbereid, die half Mei begint en in Juni ophoudt: – dan zul je wel eens een kaart krijgen.

Intussen heb ik de beide kamers tegenover mij er bij gehoord, en gister ingericht: een is examen-, teken- en eetkamer, de ander slaapkamer. Hare Majesteit de Bous, met stok, haarnetje, broche, en haar liefste glimlach, liet zich naar de eetkamer slepen en dronk daar statig een kopje thee, dargereicht von meinem Assistenten, Gerard Lemmens, ze vindt alles prachtig.

58 Notre Dame de la Tourette is een studiehuis en ontmoetingscentrum van de dominicanen, werd gebouwd in de tweede helft van de jaren vijftig en werd voltooid in 1960. Le Corbusier liet zich daarbij inspireren door de cisterziënzer abdij Le Thoronet in de Provence.

Vlak voor Pinksteren (ik denk Vrijdags) kom ik even met de dokter naar Friesland, en dan zoek ik je op.

tanti saluti
[handtekening]⁵⁹ gewoonte!

*

Lent, 8 November 1961

Chère Martine,

gisterochtend dacht ik, hoe kan het anders, aan het anniversarium van onze moeder;⁶⁰ en toen het dag was geworden, bezag ik het ingelijste geschilderde portret, dat op de kamer van de Bous hangt: een zoetjes-geschilderd, uitdrukingsloos portret, waar nu al aardig wat witte plekjes op zitten: de verf is niet goed geweest. In de tuin ontmoette ik notaris Antoon Huyghens, nu mijn huisgenoot (hij was tien dagen lang bij de kinderen geweest).⁶¹ Hij kan het niet laten, een praatje te maken, en vanmiddag zat hij op mijn kamer, met zijn mooie sneeuwwitte haren, en zijn eeuwig donkere pak en donkere das, en zijn 'heilig' gezicht, opgewekt als altijd, mijn foto's te bezien van jou, van mijn vader, en van onze moeder. En hij vertelde van alles, en zo genoeglijk, dat ik het hier doorgeef:

– Uw moeder, professor, nu, die heb ik n o o i t anders gezien dan lachend. Zij had een bijzonder lieve lach, o, tante Ida was veel kittiger, die kon zuur en zuinig kijken, uw moeder nooit. Zij was ook véél groter dan Ida, bijna net zo groot als Fokje, ze liep altijd mooi rechtop, en gaf haar man altijd een arm; het best herinner ik mij een lichtbruine japon met bruinfluwelen stroken en gorge-inzet, dat stond haar prachtig, dat vond de hele stad, het kleurde bij haar haar, dat altijd o zo keurig zat, en zacht glansde. Zij kleepte zich trouwens altijd erg goed, zij had ook altijd een bont en een mof en mooie handschoenen, erg dure, dacht ik. – Weet u, als u aan het praten is en U lacht, dan lijkt u precies op uw moeder; maar als U stroef kijkt onder de preek of wanneer uw gesprekspartner u niet interesseert, dan is u net uw vader. Maar U is net zo

⁵⁹ Hier zette Frits niet zijn paraaf, maar zijn handtekening voluit, en schrijft erbij: gewoonte!

⁶⁰ Anniversarium: jaargetijde. Moeder Van der Meer overleed op 7 november 1913.

⁶¹ Antoon Huyghens was in de eerste helft van de twintigste eeuw notaris te Bolsward. Frits spelt zijn naam meestal foutief als Huygens of Huigens.

levendig als uw moeder, en net zo gesteld op mensen. Zij was werkelijk een van de vriendelijkste vrouwen van de stad, ja, dat was ze. Zij had een mooie heldere stem, niet sterk, maar helder, en ze zong graag in zichzelf; uw vader was meestal ernstig, echt een heer, geen gewone man, iemand van veel stijl, hij viel overal op, liet zich nooit gaan, was altijd waardig, en wat hij zei was altijd weloverwogen, hij 'kletste' nooit, dat kon hij geloof ik niet (dit laatste lijkt mij zeer juist).

Nu ken je de notaris meteen ook, ten voeten uit. Hij doet niets liever dan de oude tijd ophalen, en hij citeert mij honderden namen, de voorouders en afkomst van tante Maay, van de Oosterbaans van de Bruinsma's, van de Van den Oevers – ik ken er geen twee op de twintig. – Hij keek minstens vijf volle minuten op Richard's foto van jou, 'een beduidende vrouw, een beduidende vrouw!' zei hij. Ik vind dat zo aardig, dat ik het schrijf, al was het maar ter ere van ons beider moeder, die al dit aardigs niet heeft gekend.

Dan gaat hij met zijn trippelstapje de trappen weer af, de sigaar heeft hij eerst keurig uitgedaan, ik doe hem uitgeleide; beneden zet zijn vrouw – Lohuis – de stoelen en lekkernijen alweer klaar voor de schare kinderen die 's avonds steevast komt. Comme c'est joli.

il fratelluccio,
f

*

Lent, SS. Cosmae et Damiani 1962⁶²

Chère Martine,

Santiago de Compostela rijst met vele barokke torens op uit een okerkleurig, bijna boomloos middelgebergte, de stad zelf heeft nog geen tien bomen (in een tuintje), de kathedraal staat steil op een eindeloos plein zonder één vlekje groen, vierkant omringd door paleizen met horizontale daklijsten: aan de éne kant een reusachtige staatsietrap met twee platformen, die klim je op, je gaat door de churrigueresco⁶³ barokgevel heen en staat in een romaanse voorhal, hoog als een kerk, met drie portalen vol romaanse sculptuur, uitbun-

⁶² 26 september 1962.

⁶³ Churrigueresco: overladen Spaanse barokstijl uit het begin van de achttiende eeuw, genoemd naar een architectenfamilie die haar praktiseerde.

diger dan in Chartres, Santiago zelf tegen de middelpijler, de majestas met de Vierentwintig Oudsten boven zijn hoofd. Dan ga je een soort Cluny binnen, vijfbeukig, kaal, hoog, donker en toch licht; in de viering hangt het toestel waaraan het reusachtige wierookvat – il butafuego – heen en weer wordt gezwaaid van het ene transept in het andere. Het koor staat vol met een al te rijke, niet fraaie opbouw, die het altaar en de camarín⁶⁴ met het beeld van de apostel bevat, met trappen klim er achter langs, kust het beeld, bekruis je, en daalt weer af. De schatten liggen achter hekken in kapellen. Spaanse boeren stromen langs de hoge trappen, wij ertussen, het was tegen elf uur, de mis was bijna voorbij. Het plein was kaal. De winkels liggen verstoken in kleine straatjes achter het strenge plein. Ik heb natuurlijk een zilveren schelp gekocht, die hangt nu aan de boekenkast tegenover mij. – Millioenen mensen hebben van 900 tot vandaag die kerk gezien, vooral die oude, achter de barokke torenfaçade. – Trouwens, wij hebben een groot gedeelte van de camino de Santiago⁶⁵ (in het huidige Spanje prachtig met grote wegtekens aangegeven) van monument tot monument gevolgd, bijna alles romaans, en van grote schoonheid. De Cluniacensers en de koningen van Asturië, León en Castilië hebben dat samen georganiseerd. Je ziet, ik geef P. Joannes gelijk: Santiago is een soort bars visioen van trekkers naar het uiteinde der westerse wereld. – Wat een tegenstelling, als je, zoals wij, van Chartres komt.

De hele oogst is op het Instituut nu geteld en opgeborgen: meer dan tweehonderd grote foto's en afbeeldingen, en meer dan duizend kleinere, en tegen de vijftig boeken en monographiën. Meer dan dertig cisterciënserabdijen zijn bezocht. Derhalve: goede tocht.⁶⁶

*

Lent, 30 oktober 1962

Chère Martine,

je kunt niet merken, dat het uit het Frans is vertaald, voilà. Dat is een groot compliment, en je hebt het ten volle verdiend; kleine feiltjes (ik heb er een paar verbeterd: bv. germanisme als 'restloos'; lelijke woorden als 'heel precies' en 'helemaal', die in zoo'n serieuze stof niet gebruikt mogen worden)

⁶⁴ Camarin: schrijn boven het hoofdaltaar.

⁶⁵ Camino: de pelgrimsweg naar Santiago de Compostella.

⁶⁶ De rest van de brief is er af gescheurd.

betekenen niets. Ik heb ongeveer twee-derde gelezen, juist een voormiddag: het is al ingepakt, aangetekend, voor Rev. P. Joannes.

Nu het geschrift. M. Marie-Gabrielle is een edelmoedige en echt karmelitaanse vrouw geweest, en zij heeft gedaan wat er in een leven maar gedaan kan worden, en daar heb ik bewondering voor; zij spreekt ook nergens over haar voorkeur, hobbies, smaak of menselijke banden, dat is bewonderenswaardig: zij spreekt over haar verhouding tot God. Bien. Maar wat zij ook verloochend en vergeten heeft, zichzelf niet. Wat zij noteert, zijn de ups and downs van haar innerlijke situatie: des états d'âme à n'en plus finir,⁶⁷ en je weet dat ik daar niet van houd. Wat heb je je verstorven met dat allemaal te vertalen, santo Dio! Als dát de dienst Gods is, dat registreren van stemmingen omtrent iets, wat wij alleen door het geloof begrijpen, nu, dan heb ik daar geen gevoel en nog minder sympathie voor. Wat een naar gedoe: 'vandaag was mijn communie een beetje meer zus of zo---'. Weet je wat ik dacht? 'Je bent een flink wijf, zonder twijfel, maar houd op met dat genoteer, waar dient het voor? Wil je ook een histoire d'une âme schrijven?'⁶⁸ Nu, je hebt wel een âme, maar die is niet zo, dat ze iemand anders kan interesseren of stichten, en een histoire is er helemaal niet; ik dacht ook: in het hele boek komt bijvoorbeeld het feest van Pasen niet voor! Hoe is het mogelijk! Als ik van een 'overste' zoiets moest maken, dan zou ik telkens op Pasen, op Pinksteren, desnoods op Kerstmis of Allerheiligen een spits aphorisme of een lange ode schrijven, en wat er niet in dat boek zou staan, dat ben ik zelf! Waarom zijn deze sacrés introverten altijd over zichzelf aan het zaniken? En dan komt de biechtvader weer een injectie geven, en het stemminkje erna wordt weer geregistreerd, etcetera --- Je ziet, de gal stijgt: als ik zoiets zie, verafschuw ik dat zielegeleidende gebiecht uit de grond van mijn hart. Ga je zó om met de majesteit Gods? Is dat de verlore wereld? Is dat de navolging des Heren (de Heer liet nooit iets merken van religieuze états d'âme, tenzij op kritische momenten, ter ere van de twaalf die Hem moesten onthouden, en dan in de Hof)?

Je ziet (lach er maar om, dat doe ik nu ook), dit ligt mij niet. Voor het aanschijn Gods besta ik nauwelijks, maar over de mysteriën zou ik odes kunnen opschrijven, zómaar. (Satires erover bijvoorbeeld zou ik niet kunnen schrijven, wel sceptische en geresigneerde narigheden, en die zou ik meteen

67 'Al die eindeloze toestanden van de ziel'. Het gaat om een door Martina vertaald *In memoriam* van een pas overleden karmelitaanse priorin.

68 *Geschiedenis van een ziel*, verwijzing naar het gelijknamige geschrift van Theresia van Lisieux ('de kleine Theresia').

weer verscheuren, omdat ze onwerkelijk zijn, en niets anders dan een spel met woorden en betrekkelijkheden, een mens eigen).

Oe, wat naar, te leven van recollectie naar pater en van retraite naar ‘offer-akt’, en altijd maar weer die molen van voornemens, en gesublimeerd erotische situaties (al dat ontmoeten en rusten en verlangen en hunkeren, ik geloof trouwens dat ze zo weinig fantasie heeft dat ze deze versleten beelden hanteert als souvenirs van haar lectuur) --- Kortom, het is iemand, die niet kan schrijven, tenzij in versleten clichés.

Waarom publiceren ze deze armoede?

Een compte-rendu van haar feitelijke praktische werken en van haar positieve kanten (want als ze niet flink en populair was geweest, hadden al die vrouwen haar niet voortdurend herkozen) ware veel beter.

Ik veronderstel, dat jij het met me eens bent, – min of meer. Bij gelegenheid mag je dit gerust aan R.P. Joannes vertellen. Zou die er nu zo opgetogen over zijn?

En finissant je recommence a sourire, mais enfin, il y a des fautes contre le goût qui me font tourner le sang; et je suppose même que tu es bien atténué des nuances qui seraient par trop exagérées.⁶⁹

Nog iets: is die inleiding van jou? Die is voortreffelijk, voortreffelijk! (ik doe net als Konstantin Sienko, met zijn ‘horrib’ rib’ rib’ -altijd woorden herhalend!).

Nu, vol bewondering voor je religieuze geduld, en moge de gelukzalige dagboekschrijfster mij verder maar vergeven,

il fratelluccio

f

De Ieren stuurden mij een pak prachtige foto’s van hun cisterciënseruïnes, – voor niets nota bene. – De collectie wast, de kaarten zijn, in het net, zo goed als af (ik kritzel er nu kleine bijgeeventjes in) en deo gratias.

*

69 Nu ik ga eindigen begin ik weer te lachen, maar enfin, er zijn fouten tegen de goede smaak die mij het bloed naar het hoofd doen stijgen; en ik veronderstel dat jij de nuances kunt afzwakken die al te overdreven zouden zijn.

Lent, 29 Januari 1963

Chère Martine,

als de dikke soort enveloppe binnenkomt, denk ik altijd: oejoei, huiswerk –, wat moet ik nu weer opknappen?– maar nee, loos alarm, de rendieren huppelden voor het venster en verder niets dan de fourberies⁷⁰ de la soeur Marthe (is dat die mijn schoenen zo chic vond?) en ‘in-blik ofte verrassing des inkijcks in een Karmels binnen-huysjen’, nu, dat is wel te harden. – Weet je wat ik altijd doe met het dik soort epistels van jou? – Lezen, lachen, wenkbrauwen fronsen, tafel opruimen, lichte muziek aanzetten, rood potlood nemen, alle trefwoorden onderstrepen voor de beantwoording, en dat zijn er dit maal heel wat, kijk maar.

1. Voorlezen aan de Bous! Maar weet je dan niet, dat ze absoluut niets meer hoort? Ik moet zinnnetjes op rand van krant schrijven, ze vangt n i e t s meer op. En je klein schrift lezen kan ze ook niet meer.

2. Klontje. Als ik stervende was, zou ik er doodsbang voor zijn, want ze zijn zó hard, en je bent bang dat ze in de keel blijven steken.

3. Ware legenden:⁷¹ na de recensie van Kees Fens in De Tijd vloog de verkoop natuurlijk meteen omhoog, nu, dat gaat wel weer over. Verder weet ik ook niets, bij de afrekening in April misschien meer. Iedereen vindt ze mooi, tenminste dat hoor ik zo hier en daar.

4. Kleine preekjes. Zondags commentarieer ik epistel en evangelie impromptu, opportune; valt het mij in, dan zeg ik er spontaan iets bij; na de vespers leg ik de antifonen, kapittel, etc. van het feest uit (zing ze ook voor), op gewone groene zondagen alleen antifoön en oratie, rest is toch hetzelfde; soms komt daar een uitleg bij over de alma redemptoris, het gloria patri, een of andere psalm: maar dat is meer declamatie dan iets wat opgeschreven dient te worden. Door de week lees ik de ‘opmerkelijke’ lessen en evangeliën direct vanuit het missaal aan de cancelli in het nederlands voor, plus graduale en offertorium, met een enkel woord, zo nodig, van uitleg, maar dat hoeft eigenlijk nooit (ik doe het dan niet in het latijn): maar bij een gewoon justus of in medio, doe ik niets, dat hebben ze al zo vaak gehoord. Ik zie dus niet in, wat voor optekening in aanmerking komt.

⁷⁰ Valsheid, streken.

⁷¹ *Zeven ware legenden*, Utrecht/Antwerpen 1962.

5. ‘Comme par le feu’ heb ik gelezen. Ja, het is wat erg doenerig en een tikje zuur maar er komen ‘goede franse toestanden’ in voor, en de hekeling van de bedilligerige kerkse bourgeoisie tegenover de radicale evangelische deken is onderhoudend. Er komen ook wel goede dialogen in, echte pastorie-gesprekken tussen ideologisch gekwelde, altijd raisonnerende fransen die niet uit de bovenlaag komen. Maar een meesterwerk is het niet, en het ‘pakte’ mij eigenlijk ook niet. Het boek was van Mme Mohrmann.

6. Kleine Vis. Hoogst amusant. Waarom schrijft hij mij niet? Laat hij maar hier komen, ik zal hem heus niet vragen of hij negen voor vlijt heeft. Maar wat wil die jongen toch? Wég studie? Maar wat dan?

7. Richard Fricker heeft mij ook een affectueuze Christmas-card gestuurd: hij is getrouwd, en ‘zufrieden’ (niet: glücklich, let wel). Verder geen details, wel liefdevolle woorden: die heeft hij natuurlijk ook teruggekregen want je wordt nooit boos op zo iemand. – Ik vermoed dat hij met een rijke amerikaanse, die in Garmisch-Partenkirchen aansluiting zocht (of vond) naar een gemakkelijk leven is overgegaan. Maar hoe kan iemand die op de Zugspitze leefde tussen herten en dennen, in de steenwoestijn van New York aarden? Pourvu que la femme ne soit pas sexagénaire, vampyre, ou, ce qui est pire, perverse.⁷² Beste hopen. Hij is au fond een honnête kerel. – Antoon Maas is ook getrouwd met een amerikaanse, hij is specialist in een groot ziekenhuis in Albany, NY., en is ‘gelukkig’, op zijn wijze althans. Al die zwervers eindigen onder een dak, met iemand die zorgt. All right. Zo zijn mannen.

8. Vergissingen. – Dat jij vergissingen begaat met brieven, is een grote vergissing. Mme M. was enchantée van de lange brief, ze vond het enig; en Grossouw spreekt altijd in superlatieven over je, wat helemaal niet goed voor je is te horen. Maar het is zo, helaas en all right. Dus geen nonsens meer. Mijn hemel! als ik eens ging nadenken over de honderdduizend brieven die ik schrijf, dan werd ik vanavond nog neurasthenisch (en dat worden wij, de kiendes van Minke en Antoon, nooit, wees daar maar zeker van): een brief is nooit beter maar ook nooit minder dan het ogenblik dat hem heeft ingegeven. Dus dat is uit, un point c’est tout.

9. Roeping. Toevallig had ik voor enkele dagen, des avonds van tien uur tot half twee, een lang en verrukkelijk gesprek met een voortreffelijk echtpaar: Hr. Wim Ravels, een klare kop, adviseur aan een groot concern, en Antoinette, zijn vrouw, die vroeger bij mij candidaats gedaan heeft en nu zeven kindertjes

72 Als de vrouw tenminste geen zestig is, vampier, of wat nog erger is: pervers.

behoedt: een echt magnifiek stel, mensen die ‘de liturgie verstaan en de Schrift lezen’. Ze komen iedere kerstvacantie, op het eind, naar familie in Nijmegen en brengen dan de avond door bij mij, en ik vind het heerlijk. Het gesprek ging over het kiezen van een beroep en over ‘roeping’. Iedereen trachtte zo scherp mogelijk zich te herinneren hoé het gegaan was. Willem R. had lang en veel aan het priesterschap gedacht; Antoinette alleen aan studie en huwelijk. – En ik? Ik geloof dat de onafwendbare belangstelling voor kathedralen, Rogier-groepen,⁷³ heilige voorstellingen, kerkelijk jaar, echte missaals, kerkgeschiedenis (ook al tégen die schimpscheuten en onnadenkendheden van de Sneekse vriendjes en leraren, die dadelijk in het tegendeel omsloeg moet ik zeggen en tenslotte het inzicht brachten, dat díe dingen mij meer interesseerden dan de rest). Misschien heeft ook de omgang met Feite en Sietse, die rotsvast op de bediening des Woords aanstuurden, aan de beslissing schuld, al wist ik dat toen niet.⁷⁴ – Maar ook de wil, om iets stevigs en consequents te doen, en de esthetische fascinatie van het heiligdom, speelden een rol. De ‘echte vroomheid’ heeft maar een tijdje geduurd, dat lag in de jaren tussen tien en dertien, geloof ik: scrupulositeitspraktijken, bed uitkomen in de kou om avondgebeden over te doen, etc.; dat was meteen uit. – Gedachte om ‘volmaakt’ te worden, nooit; ‘heilig’, uitgesloten. Veeleer: ik zit in die boot, ik verander niet, je moet überhaupt niet veranderen. Dat was het. – Van emoties of geluksgevoelens bij de wijdingen was natuurlijk geen sprake, dat was iets voor de weinig slimme zielen om mij heen; wél van euphorie, waarschijnlijk om wat ik hield voor het objectieve. – Merci voor schone teksten. Alles is beantwoord, zie ik.

Tanti Saluti, merci voor nice letter, Frits.

*

Lent, 26 Maart 1963

Chère Martine

wat een genoeglijke (hoewel niet altijd gemakkelijke) brief, net goed voor Laetare,⁷⁵ wat ik altijd een verrukkelijke dag vind, want die vreugde om de kerk

73 Rogier is Rogier van der Weiden, de laatmiddeleeuwse schilder.

74 De beslissing van Frits, genomen op het gymnasium te Sneek, om priester te worden. Feite en Sietse waren daar zijn medeleerlingen.

75 Zondag Laetare (Verheug u!) in het midden van de Vastentijd.

voel ik met alle vezels van lichaam, ziel en geest (wat een slecht beeld: vezels van de noûs of de spiritus!). – Ik antwoord maar weer puntsgewijs:

1. Eerst het kleine traumaatje wegnemen: wel nee, what a nice fool you are: ik heb al het voor de foto's uitgegeven geld, ettelijke milles, al weer terug van Elsevier, en binnenkort als ik de maquette lever, verdien ik er nog enorm op ook, en er is zelfs al een aandeel voor mijn onvermoeibare assistent afgeval- len! Ik heb nog nooit schuld gemaakt. Alles wordt direct per giro betaald, vijf minuten na binnenkomen van rekening. Stel je voor. Zijn wij geen kinderen van Antoon van der Meer? Had die ooit schuld? – Alleen, ik doe het in het groot: ik bestel maar raak, en ik verdien er tenslotte nog op ook. Ik heb een flink pak op mijn giro, en ik ga in Mei met fotograaf Sibbelee nog een flink aantal foto's maken in franse abdijresten, Elsevier betaalt.⁷⁶ Elsevier is trouwens verrukt: want op hun gesmeek heb ik 'tussendoor' een 'Kleine atlas der westerse beschaving' aangenomen, wéer alles nieuw materiaal, tweehonderd en zoveel pp. zestien kaarten, tweehonderd en zoveel prachtfoto's; ik doe het samen met mijn hoofdassistent Lemmens: hij verzorgt foto's, maquette, register, correspondentie, uitrekenen etc., ik maak boek, tekst en kaarten, de kaarten zijn waarachtig al zo goed als af! Ich schöpfe aus der Fülle,⁷⁷ en wij hebben samen gewed dat het na de paasvakantie af is – ik zie nu al dat wij vóór Pasen zowat al klaar zijn! En dat is een opslag van 20.000 exemplaren, en je zult zien dat het weer in alle talen vertaald wordt en een goudmijn wordt. Ik vul de kaarten uit mijn hoofd in! Zojuist klaar de kaart 'El camino de Santiago', uit het hoofd! – Nee hoor, de zaak bloeit. – Maar het is wel waar, dat die OCist.-onderneming groot en duur is (voor Elsevier dan): maar ze zijn enorm royaal, ze weten wel wat ze doen.⁷⁸ Ziezo, traumaatje voorbij.

2. Merleau-Ponty⁷⁹ is een eerlijke en bescheiden zoeker, die de 'beperkt- heid' van onze ervaringszekerheid goed heeft gezien. Het 'geloof' raakt hij niet aan, wilde hij ook niet, hij had er respect voor, maar kon het wijsgerig niet benaderen. Hij heeft gelijk: wij kennen maar 'zeer ten dele', en zien als in de

⁷⁶ Hans Sibbelee (1915-2003), fotograaf, was een overtuigd communist, die in de jaren vijftig fotoreportages maakte in Rusland en China om de positieve resultaten van het communisme in beeld te brengen. Daarna was hij onder meer de vaste fotograaf van Frits van der Meer, met wie hij door Europa reisde om kerkgebouwen en kerkelijke kunst te fotograferen voor diens boeken.

⁷⁷ Ik schep uit de volheid.

⁷⁸ *Atlas de l'Ordre cistercien*, Amsterdam/Brussel 1965.

⁷⁹ Maurice Merleau-Ponty (1908-1961), Frans fenomenologisch filosoof (beïnvloed door Husserl), bij wie het lichaam in de waarneming een voorname rol speelt.

bekende vage spiegel in raadselen. Metaphysische zekerheid ligt ons vandaag niet, tenzij in de dingen des geloofs. Maar nog eens, ik ben zijn reusachtig groot en moeilijk boek (zo dik als een bijbel) dat in mijn kast staat, alweer zo goed als vergeten.

3. Ja, die Nelly. Wat een goed soort leven. Echt de Hettema die bij haar winkel blijft; dat is ook levenswijsheid. Wie weet hoeveel kinderen ze voor het leven helpt, door haar nuchtere volhouden.

4. En wat een heerlijke serene oude man is die pater Postma!⁸⁰ In categorieën werkt hij zijn concentrische liefdeskringen af: eerst voor de Postma's-in-vagevuur, dan voor de orde, etcetera: ik vind het prachtig, die lui die geïntegreerd zijn in hun sociëteit en hun milieu, dat is natuurlijk, dat doen de bomen en de aartsvaders ook, en de Kerk ook ('eerst de huisgenoten'). Zelf wil ik het natuurlijk niet, daarvoor ben ik innerlijk te vrij: c'est le sort des poètes.

5. Weterman en rector Wyers.⁸¹ Mon Dieu, ce sont de piteuses histoires de femme, zeker nummer 2. – Nummer 1 wil trouwen, hij 'geloofd' niet meer, Kees Bouman kent de man goed; het is een goede jongen, maar slordig en niet bestand tegen dat studentenmilieu waar hij moderator was; en nr.2 kon ook niet tegen die 'psychologisch'-aufgeklärt sfeer, en hij is letterlijk bezweken voor de verleiding, hoor ik. Van protestantisme is geen sprake. W. is een idealistische vent, dat komt wel goed. Nr.2 heb ik altijd gewantrouwd als een over het paard getilde moderneling, die van binnen hol, zwak en sensueel was; nu, Dieu les aide. – Mais, tu sais, les voluptueux ne comptent pas,⁸² en de problematischen zijn zichzelf en anderen maar tot last. Waarom w e r k e n die idioten niet? Arbeidstherapie is even nodig als bidden (dat deden ze zichtbaar ook niet). Maar ik praat uit de verte, ik weet het ook niet, ik oordeel niemand, en vind het alleen maar tragisch. – Maar hou dit voor je, van die twee. Niet met stenen gooien.

6. TIME is het beste weekblad ter wereld, ook het best-geredigeerde, met de fraaiste slagzinnen, de beste informatie, de grootste objectiviteit, en de meeste invloed en de m e e s t e lezers: alle grote mannen van politiek en cultuur lezen het, bij tijd en wijle. Curieus, dat de katholieke informatie zo voor-

80 Een van de franciscanen van het klooster in Drachten, die de kapel van de karmel bedienden.

81 Wyers is Fons Wijers, priester van het bisdom Den Bosch en vanaf 1953 docent exegese aan het grootseminarie Haaren. Ook Hans Weterman was exegeet, op Dijnselburg, daarna studentenmoderator in Utrecht. Hij trad in 1962 uit en trouwde.

82 ... weet je, de zinnelijken maken geen plannen.

treffelijk is, het kan niet beter – ze doen het ook, omdat ze op peil willen zijn, en nooit er naast. In de leiding (en de geldlui) zit een sterk katholiek element; maar ze doen neutraal en geven ieder hun part, door gezonde ‘afwisseling’. Als je tussen de regels kunt lezen, zie je best wat ze voor de ernst, wat voor de reclame, en wat voor de grap doen. Het mondaine tintje dient voor de verkoopbaarheid parmi les imbéciles importants.⁸³ – Hetzelfde geldt voor het gedeeltelijk in kath. handen zijnde LIFE, haast even verspreid. – Beroemd zijn de omslagportretten, zoals hier van de Paus. Ik had een paar jaar een abonnement, maar het nam teveel tijd en ik wil geen drukwerk in huis hebben waar je later niets mee kunt doen. En er staan teveel americana in (huispolitiek en sport en dgl.).

7. Quando dormitat noster bona Homera⁸⁴ ... ik brief Pater Postma voorlezen aan Bous? Maar ze hoort niets! nog geen donderslag. Ik moet alles opschrijven, op krantenranden! – Brief lezen kan ze wel van jou, maar niet van hem, het is onleesbaar schrift.

8. Heb ik iets vergeten? Ik hoop van niet.

9. Gister stuurde (communistiche) Monumentenzorg van Praag schitterende foto's, dertig, van OCist. in Bohemen. Voor niets! Avec les compliments de la République Populaire tchèque. Sic! Quel monde.

En nu oculi nostri in Dominum patientem et mortis Victorem,⁸⁵
er komen weer goede zangers in de Goede week, heerlijk

il fratelluccio
F. Van der Meer

*

Slordig afgescheurde onderzijde van een brief.⁸⁶

[Voorzijde:]

[...] oogjes diepliggend in dikke wallen, lacht [...]

[...] kig iedereen toe die binnenkomt, gewoonlijk zeggende: [...]

83 ... onder de hooggeplaatste imbecielen.

84 Wanneer onze goede Homera slaapt.

85 En nu [richten wij] onze ogen op de lijdende Heer en de Overwinnaar op de dood.

86 Te dateren in 1963, kort voor het overlijden van de Bous.

[...] dadelijk wie u is, mijnheer, maar ik ken u wel...' (vin je dat niet prachtig? Visje kende ze ook niet terug, Valentine en haar man wel).

Nu over het *d o e n*. Waarom zou ik die vertaling niet inzien? De Biblioteca de escritores españoles is hier wel op het spaans instituut. Dat ik dit soort 'taken' verrukkelijk vind, kan ik niet beweren, maar dat iemand een uit te geven tekst onder de ogen krijgt, is altijd nuttig. Wie geeft het uit, waar, wanneer, onder wiens auspiciën? Want het moet natuurlijk perfect zijn, en dat kun je best. Helaas ken ik eigenlijk maar bar weinig spaans, al versta ik het goed (ik moet ook de portugese briefjes uit Brazilië voor onze waarde moeder vertalen, dat gaat wel, en ze zijn kort).

Eh bien, Martine, er is niets. En daarmee uit. Boeken schaf ik zelf ook vrijwel niet meer aan, vele planken staan leeg, de opruiming is voorbij, vandaar dat carmelwaartse stroom ook tijdje ophoudt. Overigens doe ik ook niet veel anders dan college geven, scripties nazien, en eindeloos vertalingen maken en controleren (al die atlassen), maar

[Achterzijde:]

Affettuosissimo
il fratelluccio,
di cui sapienza come puoi verdere
è piuttosto breve è terre-à-terre,⁸⁷

'Weet je wat ze dan zei, het kijnd?' zei de Bous gisteravond.⁸⁸ Ze zei: O Bous, waarom zouden wij geen pond bonbons opeten, de mannen geven millioenen uit aan roken! 'Alsof ze het klaar had liggen achter op de tong! O het zal me nóóit vergeten!' Etcetera (dat zijn haar gesprekken).

[Handgeschreven] Heel lief kind, je moet niet alles geloven wat Frits schrijft, maar we wensen je toch alle mogelijke goeds hoor, dag Berta, 't is hier wel uit te houden en allen mijn beste groeten vooral aan het kijnd. Bous.⁸⁹

*

87 Affettuosissimo ... : Met veel liefs, je broertje, wiens wijsheid, zoals je ziet, maar klein is en alledaags.

88 Het kijnd: Bertha.

89 Onder aan de getypte brief is deze autograaf van Bous toegevoegd, met Bous onder-tkend.

Ongedateerd⁹⁰

De Bous; vanavond zat ze in haar praat-bed. Ik heb toch zó gek gedroomd, zei ze, kirrend, net als wijlen tante Ida. – De hele familie Visser kwam op, één voor één, stel je voor, ik ken die mensen nauwelijks. Ik zag ook moeder die op een stoof lag en de rozenkrans voorbad, toen lag ineens Imke op de stoof, en mem was weg. Ja, het was een bovenste beste man, Omke, maar hij paste niet bij mem en mem niet bij hem; het ging helemaal niet. En toch waren het vrome mensen. Ik heb gisteravond een sneetje koek gehad, want ik heb ook wel eens honger des nachts, zo om twee uur --- weet je wat ik niet kan begrijpen? Dat ik maar door blijf leven, er is niets aan, ik wou toch zó graag dood. Het is toch wat. En er is ook iemand aan de deur geweest, maar ik doe maar alsof ik slaap, en dan gaan ze op een drafje weer weg, fijn! (gelukzalige glimlach, à la tante Ida). Enzovoort --- Je ziet, de levenslust is verdwenen. Poor Bous. En dan dromen van die begrafenisondernemer -- dat zijn de traumata van het naderend en vurig verlangde einde. Pauvre Borith! Niemand kan haar helpen. Gelukkig lacht ze er meest maar wat om. Gister sloep ze de hele morgen en de hele middag. ‘Daarom heb ik Lichtmis vandaag maar gelezen’, zei ze. Wat een lange Mis! – En onder het praten glijden de kralen van de houten rozenkrans door de doorschijnende handjes (de zilveren ligt op een zakdoek).

il fratelluccio,
Frits

*

Lent, 8 Juni 1963

Chère Martine,

gistermorgen, tegen half tien, Borith pacifice migravit ad Dominum.⁹¹ Even te voren had ik de gebeden gezegd, met de Overste en de zusters, (want toen ik opstond, zagen wij dat onverwacht de doodsstrijd was ingetreden, wel-

⁹⁰ Ongedateerd deel van een brief. Het bovenste deel is afgescheurd. Geschreven kort voor het overlijden van de Bous.

⁹¹ Borith is vredig naar de Heer gegaan.

licht in de nacht, toen de zuster even weg was), en toen Pastoor Poelman,⁹² met de stola binnenkwam, om mij af te lossen, herkende de Bous hem dadelijk – zonder spreken – maar de oogjes gingen even open en ze drukte hem met de vingers de hand, net als ze mij herkend had. – Ongelukkiglijk had ik die dag, gister, Vrijdag, een excursie naar de tentoonstelling voor Koptische Kunst in de Villa Hügel bij Essen: de auto stond voor de deur, de heer en mevrouw Marius van Beek en Sacha, mijn assistenten Lemmens en Van Crimpen stonden op de gang, en in de stad stonden de studenten en Frans Stoks te wachten.⁹³ Ik zag dat het afliep, het bewustzijn ging weg -- maar de pols was nog sterk en regelmatig. Onze dokter had gezegd: weggaan, ik kan het op een etmaal niet meer zeggen. Na een lange en snelle rit, en alle werk gedaan, en alle boeken en foto's gekocht (het was een belangrijke reis, voor iedereen) kwam ik des avonds half zes weer thuis. De Borith was, enkele minuten nadat ik weg was gegaan, met twee kleine zuchtjes overleden. Zo prachtig, zo kalm, zeiden de zusters.

Zaterdags werkt niemand, Zondags geen post, Maandag a.s. vieren onze zusters haar honderdjarig bestaan (van de Duitse Congregatie): ofschoon ze pas enkele decennia in ons land zijn, een handvol, vieren ze het toch, en ze hebben zich al weken voorbereid. Er is een grote plechtigheid in de kapel, vele dozijnen gasten, etcetera. – Snel besloten: Dinsdag begraven, vanavond kisten en de kist gesloten vanwege de warmte. Alle brieven zijn al verzonden, prachtige bloemen staan bij de Bous.

De Bous ziet er allerliefst uit, ze lijkt weer op de Bous, die in 1916 bij ons kwam: slank, dun, mooi profiel, haar wat naar boven: helemaal in het wit, de rozenkrans uit Jerusalem om de handen, de vingers om het sterfkruis, een kleine ikoon met de Doop in de Jordaan vóór de handen op het lichaam. Ze ligt op een wit bed. Links en rechts de bloemen, heel groot, in vazen. Op een tafeltje wijwater, lichtje, fresia's en palm. – Aan de muur het kruisbeeld uit de achterkamer. Aan de andere muur de Graflegging van Quenten Matsys. – Achter het hoofdeinde bedekt een doek met 'Requiescat in pace' en kruisen, wit, de oude goed linnenkast, waarop twee kandelaars met kaarsen; andere kaarsen staan groot om de kist. De slaapkamer is verder leeg, doeken hangen over de wastafel en de spiegel, de rode overgordijnen zijn dicht, sinds vanavond brandt er wierook op een vloerschaaltje, dat doen ze hier altijd. Iedereen kwam even

⁹² W.H.M. Poelman (1894-1967), vanaf 1951 pastoor te Lent.

⁹³ Frans Stoks (1923-2009), vriend van Frits, hoogleraar Duitse taalkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

besprenkelen met wijwater: iedereen vond, dat ze beeldmooi was. Alleen de jongen van de bloemist durfde niet naar binnen: ‘ik bin dr as de doot veur’, zei hij.

Pastoor gaat morgen naar het liturgisch congres in Tongerlo, daar moet hij spreken. Ik celebreer dus Dinsdag, in de parochiekerk, met de kapelaan van Lent en die van Elst. Burgemeester en Madame Arke komen, Frans Stoks, mijn assistent, de zusters, de huisgenooten die kunnen lopen; wie verder, weet ik niet: ik heb hier nooit iemand van de neven gezien (Romke en Gerrit Terenstra zijn éénmaal geweest, jàren geleden, toen ik ergens in Italië rondzwierf).

Gisteravond laat heb ik alle paparassen, brieven, souvenirs, bidprentjes verscheurd. Ze had een vrij groot aantal brieven van jou bewaard, ook uit de latere jaren, en natuurlijk de prachtige boekjes met tekeningen, gestuurd bij haar feesten (die heb ik gered). Ze had honderden bidprentjes bewaard, honderden fotootjes van haar aangetrouwde Borgerink familie – ook de kindertjes in Canada; en veel ouds van ons –: maar geen nieuws er bij, dat ik nog niet had. – Ik zag ook de vergeelde foto’s van Frans, Fonsje, Lietje, Clara en de andere Thijssentjes – van de Vos de Waels, de Everards, de Loeffs, de Jansens: al die mensen zijn gestorven. Dan een menigte knipsels uit kranten: over de kerk, de paus, over heiligen, over oecumenische zaken. Haar twee missaals puilden uit van duizend souvenirs. Overal souvenirs van de Herr, natuurlijk. Dan heel oude dozen met kunstbloemen, linten, knipsels, gouden draden, lappen, borduursels --- uit de hele oude tijd, toen ze kinderfeesten hielp opluisteren. Tu vois, une vie de dévouement se trahit jusque dans ses plus humbles hardes.⁹⁴

Die allerplechtigste uitvaart zal ik je later beschrijven. Ik zal nu proberen het minuscule brandkastje open te krijgen, dat nooit open wil: je weet wel, dat in de slaapkamer stond. Dan gaan de laatste mémoires van C 16 terug naar het verleden. Alles is zó versleten, dat het weg moet. Haar kleine meubelinventaris (die jij immers níet wou hebben voor het huis, het is het transport ook niet waard) gaat voor een deel naar de zusters, rest is waardeloos. Mijn assistent hangt de Rubens-Drieëenheid (toch geen slechte copie, vond hij; de Bous mocht hem erg graag) in zijn huis; de jonge meisjes op de gang krijgen haar ongebruikte zijden sjaal en het glaswerk (dat wist ik allang, dat ze dat graag zouden willen).

Wat moet ik met de boeken doen? Ik weet niet of er iets bij is wat jullie kunnen gebruiken: ik vrees dat je alles al hebt (b.v. Louteringsberg van Thomas Merton; de kerkgeschiedenis van kardinaal de Jong; een aantal ouderwetse en

94 Je ziet, een leven van toewijding doortrekt zelfs de meeste nederige plunje.

Het graf van Wilhelmina Laagland (de Bous), nadat ook Frits er in 1994 in was begraven (foto Ton van Schaik).

waardeloze kerkboeken; schrijf, ja of nee. – De bellettrie omvat wat leesboeken, nu, dat is niets voor jullie, die geef ik aan de parochiebibliotheek. – Heb ik alles doorgezien (na Dinsdag, en vind ik ‘geestelijke’ lectuur, dan stuur ik lijstje, streep dan aan). Voor mij is er niets bij.

Het portret peinture Bogaerts van Moeke is zó vergaan dat het uit de lijst valt, en er komen witte vlekken op: finito. De middelkamersklok tikt nog, de voorkamersklok ook, maar ik kan ze niet meer plaatsen. Ainsi finissent les intérieurs.⁹⁵

Het laatste woord van de Bous, net voor ik wegging, was, ineens, in de doodsstrijd: ‘kom!’ – op bevelende toon. Of dat betekende: zuster, kom!, of dat zij haar Verlosser riep, nun, zei Idisbalda, darüber kann ich nicht entscheiden, maar ik denk het laatste. Is dat zo, dat heeft de Bous tot laatste toe, net als bij het bedienen, ‘maatregelen genomen’. – De goede oude notaris Huigens zat natuurlijk vanmorgen hier om naar de wijze der notarissen te doen; en Dinsdag zullen wij de Bous begraven, sicut christianis mos est mortuos sepelire.

95 Zo komen interieurs aan hun einde.

Gloria tibi, domine, alleluja!⁹⁶ – Ze is nog net in de paastijd naar het paradijs van de witte klederen gegaan.

Dinsdagavond verder.

Il fratelluccio

Frits

*

Lent, 2 Augustus 1963

Chère Martine,

de enkele beelden, die je te hooi en te gras hebt gekregen, kunnen je misschien een vermoeden geven van de pracht, de volle leegte, de stilte, de adel van Ierland: maar niet van de bewonderenswaardige mensen, die dat eiland bewonen, vandaag nog, een ras, dat zijn oude adel zichtbaar op het gelaat draagt.

Een visserszoon, die een paar dagen vakantie had, bracht mij in een roei-boot naar Inish Cealtra, een eilandje in het grote meer Lough Derg: daar tierden de vogels boven het kerkhof uit de negende, tiende eeuw, met drie ruïnes van kerken, een met een eenzame ronde toren. De man was tegen de dertig, pas getrouwd; eerst zei hij niet veel, speelde met zijn hond. Op het eiland liep hij langzaam achter zijn hond aan; voor een oude steen bekruiste hij zich aandachtig, en liep verder. Op de terugweg, tussen het decimetershoge gras, vroeg ik of iemand van zijn familie op Inish Cealtra rustte. ‘Yes’, zei hij, ‘some of them’. Ik had op die steen de naam Kevin O’Kiernan gezien, een naam, die ik in de kroniek van Adamnanus, 9e eeuw, was tegengekomen.⁹⁷

– ‘That’s my name’, zei de man. ‘The man over there is my ancestor’.

– ‘It’s a princes name’, zei ik.

De man lachte een beetje:

– ‘No, Sir, it’s a good Irish name; when it was given the first time to a child, there were no princelings: seventh century, I think.’

Ik keek naar de man zijn fijne kleine oren, zijn polsen, zijn vingers. Toen begreep ik het.

⁹⁶ Zoals bij christenen de gewoonte is hun doden te begraven. Eer aan U, Heer, alleluia. Van der Meer is na zijn dood bijgezet in het graf van de Bous, wier echte naam op de steen staat gegraveerd.

⁹⁷ Adamnanus (Ad Omnan, 628-704) was abt van Jona, een eiland bij Schotland, die onder meer het leven van Columba schreef.

Aan de wal zei hij: ‘betalen? Wilt u dat aan mijn vader doen? Ik kan niets aannemen, ik ben hier gast’. De vader was een oude man, die bezig was een boot te maken, onder een afdak op de oever, een hond bij zich. Hij vertelde mij dat zijn schitterende zoon, met de vorstelijke naam uit de 7e eeuw, kellner was in Galway, in een hotel, dat gebouwd is door de britse spoorwegen, vóór de vrijheidsoorlog. Ik had een ietwat grijzig pak aan en mijn ring aan de vinger, daarom dacht de jongen natuurlijk dat ik een engelse clergyman was, en zei hij ook niet ‘father’ tegen mij, zoals alle Ieren die je herkennen. Iedereen groet je, ook als je des morgens kwart voor acht naar de kerk gaat.

Iedere morgen zijn de kerken in de 2e helft van de voormiddag vol, tenminste in de steden. Alle devoties bloeien: maar, merkwaardig, het hindert niet, het is echt. Drommen bidden de kruisweg. Honderden olielampjes staan te branden voor de Hl. Maagd, voor Antonius, Josef, Rita van Cascia, Franciscus, St. Patrick, de Apostelen, St. Anna, vele vele anderen. Toch is ‘the Mass’ de hoofdzaak: de simpele mensen bidden de lijdensgeheimen van de rozenkrans onder de mis, de missa dialogata is hier volkomen onmogelijk, zeggen de priesters. De intellectuelen hebben een missaal, de zeer velen een gaelic-latijns missaal (gaelic is de oud-ierse taal, die nog gesproken wordt in uithoeken, in Connemara, in de buurt van Cork, in Kerry, op de Aran Eilanden: ik heb het hier en daar gehoord, met name op Aran, waar nog geen electriciteit is, geen radio, niets): de hoofdonderwijzer, die mij rondleidde, op een lange tocht langs de ruines, per paardenkar, brengt de mistige wintermaanden door met lezen: er is geen enkele conversatie, ‘ik leef dan met Dostojevskii, Dante, Yeats en een paar anderen’, zei hij; toch was hij eerst onderwijzer in Liverpool geweest. De priesters gaan alleen met elkaar om.

De huizen zijn arm maar brandschoon, de mensen beeldschoon, de kinderen vriendelijk en stralend. Erotische cultuur is er niet, de mensen zijn tegen elkaar voor-de-gek-houderig, geestig, lief, soms opvliegend, maar kuis; wat zij willen, is praten, hele nachten door, en naar de kerk gaan, en soms, de meesten, wat drinken. Toch zag ik overal het ‘heilig-Hart-speldje’ van de geheelonthouders, vooral bij de jeugd in de steden. Ook het Legioen van Maria bloeit,⁹⁸ net als de poetische clubs.

Ik viel in Galway tussen een club katholieke artisten en architecten: zij maakten mij duidelijk dat ik in mijn hotel niets anders te doen had dan bij hen

98 Het Legioen van Maria werd opgericht te Dublin in 1921. Het is een over de hele wereld verspreide lekenorganisatie ter ondersteuning van het apostolaat van de clerus.

te zitten en te praten, nu, dat deed ik natuurlijk. Van allerlei top-lui hoorde ik alles wat ik wilde weten. Drie brachten mij naar het vliegtuig: ze stonden ineens in de lounge, ik wist niet hoe ze het vertrekken wisten. Rare, lieve kerels, zo rooms als St. Patrick zelf.

Vergeleken met ons land is Ierland arm, maar het kan de Ieren niets schelen, armoede is geen schande. Een gedicht is belangrijker dan een bankbiljet. Ze geven het geld en de tijd uit, alsof het niets is. Ze zijn even veranderlijk als het weer, maar een regenbui duurt hier nooit veel langer dan tien minuten, dan schijnt de zon weer. Het land zelf is even mooi als Griekenland (in Kerry, aan de westkust), of Bretagne (achter het kustland) of de Touraine (in het midden) of het parkachtige zuid-Engeland (rondom Dublin). Dublin is zichtbaar de voormalige hoofdstad van een deel van het britse imperium: georgiaans, achttiende-eeuws: klassieke portieken, koepels, statige herenhuizen.

De anglikaanse kerk heeft alle oude kerken en kathedralen, dezelve clergy is 'een club, Father, zei een jonge Ier tegen mij, volkomen nutteloos, en volmaakt ongevaarlijk.' Dat kun je zien: al die kerken zijn rijk onderhouden, en leeg, ook op Zondag. Maar de schoonmaakster, met haar bezem, is natuurlijk katholiek, en soms de tuinman ook. Er zijn drie en een half miljoen Ieren in Ierland, maar 25 elders in de wereld, en dat is één van de hoogste kapellen in de Kerk.⁹⁹

Il fratelluccio

Fr

*

Lent, 4 September 1963

Chère Martine,

Dostojevski had een slechte liberale opvoeding ontvangen – zo hij er een ontvangen heeft: en van het orthodoxe geloof wist hij weinig of niets; wat hij er in zijn vroegere werken van blijkt te weten, dankt hij aan zijn goede hart en aan zijn genie. Ik ben het met je eens, dat *Crime et châtime* een sterker compositie heeft dan de latere, grotere boeken:¹⁰⁰ het thema is ook eenvoudiger:

⁹⁹ Onbegrijpelijke zin.

¹⁰⁰ *Schuld en boete*. De Van der Meers lazen al vroeg een Franse vertaling.

inderdaad, het is de ‘bekoring van Genesis I’; de man die aan God gelijk wil zijn door te doen wat hij wil, jenseits von Gut und Böse; Sonja is de reine zondaars, onwetend en innerlijk verlicht, en zonder ressentiment.

Mysjkin en Aljosja beide zijn ‘van godsliefde verdwaasden’: en vooral, het zijn gelovigen, die de orthodoxie niet gebruiken als een oord van kleine veilige verrukkingen, maar bovenal met iedereen begaan zijn; daarom gaat Aljosja niet in het klooster, en eindigt het boek met ‘Aljosja tussen de kinderen’; vergeet ook niet dat het motto van D.’s grootste boek luidt: ‘De zachtmoedigheid, mits eens en voor altijd gekozen, is de grootste kracht’. De helden overwinnen door geweldloosheid, óók tegenover slechte mensen, óók tegenover omstandigheden. En waarom de idioot weer in de waanzin verdwijnt? Omdat zijn passage (als een meteor) te subliem is geweest om langer te kunnen duren: hij wordt weggenomen, ik zou zeggen net als Henoah. Maar natuurlijk, D. is geen groot theoloog, hij geloofde met het hart en misschien uit een soort instinct: want hij geloofde ook in de messiaanse roeping van het rechtgelovige volk. Nu, heeft hij vandaag ongelijk?

Dat over de kerkelijke voorschriften is een doornige vraag: het gaat altijd over ‘gewetensbeslissingen’ tegenover dode kerkelijke letter. Maar wat over ongevormde gewetens? De oplossing is wel, dat niemand ons oordeelt tenzij de Heer, en tegelijk de Kerk haar tucht moet handhaven (of: hervormen). In hoeverre zij kan hervormen? Qui lo sa?¹⁰¹ – In de hele kerkgeschiedenis zien wij een stille strijd tussen twee stromingen in dezelfde rivier: die van de canonisten, die alles bij wet en voorschrift regelen, en die van de hervormers, die de sleur doorbreken, soms veel te radicaal: en het regiment van de Kerk houdt de rivier min of meer in de bedding. Och kom, de uiterlijke geschiedenis ook van de Kerk is goeddeels onbelangrijk: les événements ne sont qu’une écume¹⁰² (zelfs de dogmata: starre formules van levende werkelijkheden in een bepaalde taal en in bepaalde denktermen die anderen niet kunnen verstaan, vandaar de Hinfälligkeit van de latijnse dogmatische aanspraken, dat ziet tegenwoordig iedereen behalve sommige curietheologen).¹⁰³ Het beste, is er weinig of geen belang in te stellen. De Schrift bevat geen dogmata, doch verhalen, spreuken, poëtische parabels, gebeden en wekroepen, en de oude Wet is niets meer dan een schaduw van later gekomen Goederen.

101 Wie weet het?

102 De gebeurtenissen zijn alleen maar het schuim op de golven.

103 Hinfälligkeit: vergankelijkheid, broosheid.

Weet je nog hoe dol wij vroeger op de herfst waren, in die koude provincie Friesland? Waar het altijd waaide in September, en de leien op de Martini klepperden achter de iepen van het hoge bolwerk? Ik vind het heerlijk naar de grauwe lucht te zien door het raam links, over de klimop van de balkonrand. Links achter mijn linker elleboog, boven de lage ladenkast met de radio en de telefoon, branden drie lichten voor de ikonen: één laag in een zilveren lampje dat in de zilveren gedreven kom van Tante Fokje staat, en twee op zilveren kandelaars: alles blinkt door de weerschijn en het gelige licht van de kaarsen valt op de ikonen: Transfiguratie, Ascensio en Dormitio Virginis, alle drie russische.¹⁰⁴ – Aan de andere kant van de nu wat donkere kamer, bijna negen meter naar rechts, brandt een zilveren hanglamp voor de ‘echte’ ikoon, die van de Dominus omnipotens, Gospod vsjederzjitelj. Daartussenin is een lege zone, want alles staat in dit vertrek tegen de muren en in de hoeken; ik stel mij voor, dat er geen vertrek in Europa mij (en vele anderen) beter zou bevallen.

Na de inspanning van de Cisterciënserkaarten en -registers doe ik het kalm aan: geen haast meer met het beantwoorden van de post, doodrustig uitdenken van de collegestof, heerlijk. Als ik aan iets geen zin heb, dan aan dat eeuwige reizen. Mijn assistenten zitten in Florence, fijn, laat ze maar, ze brengen nog foto's mee ook. Hier komen vrijwel iedere dag foto's of berichten binnen: al die herfstdraden zweven tenslotte op mijn klein Biedermeyer tafeltje binnen en daar worden zij samen tot iets met een patroon.

Neen, ik heb zo niets aan lichte lectuur, vind ik wat, dan stuur ik het wel. Leest Zr. Marie-Thérèse ook engels? Ik heb wel een merkwaardige, prachtig geschreven ‘roman’ van een nobele priester in een domme congregatie, geschreven door een leek. Leest ze ook duits?

Ce que j'aime, c'est la régularité (dat zou Benedictus ook zeggen), pour ne pas dire la monotonie, rythmée par quelques grandes fêtes de l'Eglise:¹⁰⁵ niet te veel en vooral geen gedenkdagen van egoïstische groepen. Nu, ik ga ontbijten, want het is tegen half acht in de vroege morgen,

il fratelluccio
fr

*

104 Dormitio ...: het ontslapen van de Maagd (Maria).

105 Waar ik van houd is de regelmaat, om niet te zeggen de monotonie, in een ritme geplaatst van enkele grote kerkelijke feesten.

Lent, 25 September 1963

Chère Martine,

bedank allereerst R.M. Priorin voor de gastvrijheid en ook Werenfrida en Engelmunda voor haar goede tafel en de rest (en het prachtige kazuifel), en R.M. Josepha moet je gelukwensen met haar voortreffelijke état.¹⁰⁶ Nu, dat is dat. Ik sluit het briefje met de maten voor de corporalia los in, dat kun je aan R.M. Priorin geven.¹⁰⁷ – De mooie Bossuet met de gehavende band staat tegenover mij in de boekenkast tussen een russische literatuurgeschiedenis en de werken van de 14-eeuwse engelse dichter Geoffrey Chaucer, dat komt met de maat zo uit, toevallig. – Het was een prachtige dag, niet? De kleine Jan Krist, onberispelijk in uniform, bracht mij naar Steggerda en vertelde van zijn onderhand verschenen zoontjes: Rienco, oud 3, en Jan, oud één jaar.

Koos Tempel, in Steggerda, is een taaie invalide, die erg gelukkig is in zijn wat eenzame parochie, duizend zielen.¹⁰⁸ Kerkje is van Wolter te Riele, vriendelijk, in-tiem, de mensen hechten er erg aan; poor Koos heeft één meter vóór zijn somptu-euze hoofdaltaar een keukentafel uit vurenhout en cardboard gebouwd, met een zelfgeknoeide microfoon, en celebreert daar met het gezicht naar de verkeerde kant, poor foolish boy.¹⁰⁹ – Delteyk was op reis, Van Weezel-Errens deed de uit-vaart voor een gestorven kerkmeester, de rest (behalve Servaas) was er. Jan Kroon had voor het eerst veel rimpels in zijn fris kopje: hij heeft nog altijd, in de rijke middenstandsparochie in Utrecht, onuitblusbaar heimwee naar Lobith, waar hij een paradijs had. Juweel van de collectie is Chris, zwart, helder, vrolijk, zonder pretentie, verrukkelijk, probleemloos en oprecht, hij heeft een deftige parochie in Overveen, en ik hoor van vrienden dat hij een zachtmoedig, prachtig zingende en altijd echte pastoor is, nu, dat kan ook niet anders. Deken Nico van Dijk wil de hele tijd met mij ‘problemen’ van liturgie en seminarieopvoeding bespreken, hij wordt dan voortdurend onderbroken door de aan een stuk door nonsens ratelende clown, de kleine Jägers, die uit de pastorietuin van Harmelen appels aan Mgr. stuurt. Alink is ten dode opgeschreven, zegt men (longkanker) maar hij

106 État: staat, hoedanigheid, namelijk van priorin.

107 Corporale: witte doek waarop tijdens de mis de schaal met hosties en de kelk worden geplaatst.

108 Hier volgt een beschrijving van de reünie van de wijdingsklas 1928.

109 Cardboard = karton.

weet het niet: hij zag er tamelijk goed uit, na een débâcle in het ziekenhuis van Utrecht (waar Wellen, de rector, hem gezelschap hield); fris en onveranderlijk is ook de kleine Jo Veldhuis. Fred Kolkman zit in Arnhem Zuid, hij heeft mij thuisgebracht en over zijn grote parochie verteld: een impulsief en mager en gezond gebleven man. Tijdens de koffie wordt het nieuws uitgewisseld; dan begint Jägers voor clown te spelen; aan tafel komt het gesprek onfeilbaar op drie dingen:

1. Het concilie, 2. De excessen en ook de lofwaardige dingen in de liturgie van vandaag (hoe doe jij dat? hoe jij? en ik als outsider moet natuurlijk altijd zeggen wat ik er van denk) en 3. De ‘vrije’ manier van doen van de seminaristen tijdens de vacaties: sommigen gaan alleen Zondags naar de kerk, stel je voor! Alle dwang is weg. Jan Kroon vond dat ‘onmogelijk’ (Jan Kroon is nogal streng).¹¹⁰

Verscheiden kameraden waren bij de priesterwijding van dominee Loos in de kathedraal in Groningen geweest, iedereen vond het prachtig.¹¹¹ – Een geweldig dispuut ontstond ook over de vraag, wélk accent en welke plaats het tabernakel moet hebben in een nieuwe kerk (je weet, de Kardinaal houdt, steunend op de Apocalypse, dat de H. Reserve het moment is van het agnus in statu victimae, in eschatologischen zin, en daarom móét het tabernakel op een ereplaats, en minstens op een centraal geplaatst altaar, waaraan ook gecelebreerd wordt; hij staat wel toe, dat op een ander altaar, ‘als dat convenient schijnt ter levendiger deelname’ versus populum gecelebreerd wordt.)

Tegen vijf uur half zes staat de senior Jo Smulders (van de Plechelmus Oldenzaal) op en roept: Sufficit, amici!¹¹² wij moeten naar huis! En dan neemt iedereen die een auto heeft zijn kameraden die dezelfde kant uitmoeten mee, en Koos staat eenzaam en een beetje kreupel met de dikke huishoudster in de deur van zijn ouderwets huis (‘lief is het hier, in dit straatje, niet?’ zei Koos tegen mij, want ik kwam, zoals altijd, drie kwartier eerder dan de rest, dat is zoo’n soort traditie, dan kan de gastheer eens de kerk laten zien, en alles en allen de revue laten passeren).

Op de terugweg nog de nieuwe kerk van Meppel gezien: een ultramoderne hangar met een waardig tafelaltaar, kruisstaf erachter, zes kandelaars op de grond, en opzij – malheureusement – een verchromd kastje op een blok, onder een aan

¹¹⁰ Jan Kroon was eind 1957 pastoor in de Paulusparochie in Tuindorp (Utrecht).

¹¹¹ Ds. Jacob Loos (1908-1989) was Nederlands Hervormd predikant en lid van het oecumenisch gezelschap Het Hilversums Convent. In 1955 ging hij over naar de R.K. Kerk en in 1963 werd hij priester gewijd.

¹¹² Genoeg, vrienden!

kramdraden hangend vierstaafjesbaldakijn; dat is het sacramentsaltaar, voor de 'dagkerk'; klimplanten tegen de muur, sic. Het is netjes en nieuw, maar armzalig. In Wolvega stond ook een beschilderde, gedrochtelijke tafel (net een arreslee) onder een stofdoek op de voorste trap van het (zeer mooie en ruime) koor: zijn ze gek geworden? Het is een afschuwelijke en domme mode, maar goedbedoeld.

Thuis vond ik honderd nieuwe foto's uit Ierland en een stapeltje boeken en brieven: en die heb ik niet geopend. Tanti saluti e mille grazie,

il fratelluccio
f

*

S. Bibiana, 1963¹¹³

Chère Martine,

straks stap ik in de nachttrein naar Wenen om de eerste stukken film te zien en te arrangeren, en, natuurlijk, nog de Cisterciënser-abdijen in de buurt – Wiener Neustadt, Neuberg, Rein – meteen te zien (daar brengt de goede baron Von Hammer mij wel naar toe), maar aanstaande Maandag de 9e ben ik weer terug. Zo ontsnap ik st. Nicolaas, zeer tot mijn vreugde: de huisgenoten, Cora, de zuster, grote Nel, zijn al bedacht. En jij krijgt nog snel antwoord op de brief.

1. Zie je wel, alle zaad gaat op: het Verborgene Rijk is gelijk aan een zaadkorrel, die --- aan een klontje zuurdeesem, dat ---

2. Vrouw Taekema is gestorven, al enkele jaren geleden.

3. Schrijf aan Arezzo gewoon in het frans, dat is gemakkelijker en dat moet namens de priorin gebeuren natuurlijk.

4. Neen, ik bedank nog wel voor de corporalia: ik gebruik ze nu elke dag, heerlijk. Ik was het dankbriefje echt niet vergeten. Maar ik lees duizenden bladzijden over die vermaledijde OCist.

4. Calvin's *Institutie* heeft machtige bladzijden (ook de opdracht aan Frans I is grandioos), maar het is droog en intellectualistisch en liefdeloos.¹¹⁴

113 Bibiana stond toen nog in de algemene heiligenkalender op 2 december.

114 De *Institutio Religionis Christianae* (*Onderrichting in de christelijke godsdienst*) verscheen in 1536 en werd het standaardwerk van de calvinistische Reformatie. Een van de centrale leerstukken er in is dat van de predestinatie of voorbeschikking.

De eeuwige gelijkhebber, met het document Gods in de hand. Erg lang geleden dat ik in de twee delen las, die ik hier heb: een oude schotse editie.

4. Kerkbegrip: De Reformatoren hadden te doen met een oncharismatische, hypergecentraliseerde en bovendien nog feodaal met wereldse soevereiniteiten beladen Kerkinstituut te doen: een troep soms goedwillende maar ook soms schurkachtige profiteurs en machthebbers ringeloorde de weerloze kudde Christi: en het is een wonder dat het geloof ondanks alles onaangetast bleef, zij het onder veruiterlijkte mechanismen. Omdat zij in de Schrift slechts presbyters en episkopen vonden – in de Handelingen en de ‘katholieke’ en ‘pastorale’ brieven – die men nog niet uit elkaar houdt, hadden de radicalen aan de presbyters genoeg, en die werden democratisch beroepen, tot vandaag toe; de Anglicanen hielden vast aan de bisschoppen, de lutheranen aan een soort tussenvorm, doch niet met sacramentele eminentie. Daaruit volgt ook de onzekerheid van de beroepsbevoegdheid en de betrekkelijke universele bevoegdheid tot prediking en sacramentsbediening. De objectieve hiërarchie is derhalve (uitgez. Engeland, in het begin) opgegeven, en ook de sacramenten worden gesubjectiviseerd: ten voordele van de prediking. Het primaat is zonder meer een historisch bewijsbare vervalsing. Ziedaar in grove lijnen de reformatorische visie. De traditionele hangt evenwel niet af van een bepaalde graad van centralisatie: een ereprimaat en een onfeilbaarheid in crises is volgens katholieke visie voldoende; de apostolische successie en het sacramenteel karakter van de handoplegging voor het ambt behoren zeker tot het oereigen katholieke erfgoed: en het is een feit, dat de reformatorische kerken dit beginnen in te zien. Algemeen priesterschap en hiërarchische successie moeten samengaan

5. Eerste Zondag van de Advent. Ik ben altijd getroffen door de enorme paradoxaliteit van Christus’ woorden in Mattheus 24-25 en vandaag Lucas 21. Het is n i e t toevallig, dat die parabel van de vijgenboomtakken het accent heeft. Eerst komt de beroemde apostelkreet vanaf de Olijfberg: Quelle cathédrale! Quelles pierres! – Dan het antwoord: Geen steen blijft er over. Dan wijder perspectief: en als er van Jerusalem niets over blijft, er blijft ook van de kosmos niets over. Eerst zal alles uit de voegen gaan, als met een atoomaire ontploffing, en eerst dán kom Ik, ongeduldigen, terug. – Stel je die verbijsterde twaalf voor. Hun Sion weg, en het Zesdagenwerk opgeblazen. –

En dan volgt: Als takken uitlopen: dan zeggen jullie: heerlijk, het wordt zomer. Nu: zo ook hier: zien jullie catastrofe na catastrofe, en alles vergaan, hef dan je hoofd op en zeg: heerlijk: nog even en het koninkrijk komt, voorgoed: het wordt goddelijke zomer. Waarom preken de druiloren daar niet over? Het

evangelie is zo eenvoudig. Wat hebben de mensen aan de drievoudige zin van het woord Advent? Christenen zijn mensen, die de catastrofes kunnen interpreteren.

Ik moet naar het station.

tanti saluti,

f

il fratelluccio

*

Lent, S. Joannis Apostoli 1963¹¹⁵

Chère Martine,

tegelijk met dit briefje komt het boek: het ziet er prachtig uit, het is duur (f 45,-, maar dat mag wel voor de opera omnia van een zo groot man) en er is reden tevreden te zijn.¹¹⁶ De vreugde steekt toch in het werk, en, later, in de weet het werk gedaan te hebben. Dat de oude heer Brand of diens expeditie nu en dan indommelen, en niet erg attent zijn temidden van de verwarring van de kerstpost, nu, wat betekent dat. Dat ken ik ook: al driemaal kreeg ik gelukwensen met een boek, dat ik zelf nog niet ontvangen had, en waarover bv. Grossouw opbelde. Wat geeft het? Verwacht je elegante manieren van uitgeverskantoren die op kerstvacantie willen? En dacht je, dat ze boeken van vijfenveertig gulden rondstrooien als kerstkaarten? Weet je wel dat ik, als ik een boek naar het buitenland moet sturen het via de boekhandel doe, en nooit via de uitgever? En wie verder die hangoor Sinnige is, en of de hoogerwaarde commentator goed organiseert, nu, quid ad nos? Ipsi viderint.

Mme Mohrmann was allereerst geïmponeerd door het degelijke register. Hoe intelligent gedaan! Dát vind ik nu nuttig! En wat een werk! zei ze al inspecterend. Dat er twee vertalingen van het Cántico instaan, nu, laat ook de disteltjes bloeien, ze verdringen geen rozen. Stuur de Brand je inderdaad geen presentexemplaar, schrijf dan een hautain tweeregelig briefje, hennin dressé, mains gantées, du haut de la tour contemplative, à M. le directeur même,¹¹⁷ en vraag, waar het blijft. Dix mots suffisent.¹¹⁸

115 27 december 1963

116 Joannes van het Kruis, *Volledige Werken*, Hilversum, Paul Brand, 1963. 1325 pagina's.

117 Fraai gekapt, gehandschoend, vanuit de hoogte van je contemplatieve toren, aan mijnheer de directeur zelf ... Tien woorden zijn voldoende.

118 Het onderste deel van de brief is afgescheurd. De nu volgende tekst staat aan de ommezijde.

[...] televisie naar de trein, een verrukkelijke, geestige man, een Kierkegaard kenner, zijn vader was een Deen (en zijn oudste jongen wil priester worden, vader is orthodox). Hoe gevat de man is, zie hier een staaltje: wij speelden het befaamde spel van: woord zeggen, en binnen enkele seconden antwoord neerschrijven, zonder leugen, zonder schaamte, zonder ijdelheid: --- ik vroeg hem (na langen tijd van spel): und du, w a s hast du denn für deine dreissig Silberlinge, mit denen du deinen Herrgott verkauft hast, gekauft? --- Hij pakte zijn pen en schreef bliksemsnel op: Keinen Strick! Geen strop! – Nu, dat had hij gewonnen. Middenop het perron zei hij, doodsimpel: bekreuzige mich, Vater! Nu, ik heb het maar gedaan.

Ik moet zoo'n stapel kerstgroeten beantwoorden dat ik nu maar afbreek in de hoop, nog iets te schrijven te hebben tegen de tiende januari,

groeten van de zusters hier
en van Mme Mohrmann
en vele gelukwensen met het anonyme
boek

il fratelluccio
f

*

Lent, 18 April 1964

Chère Martine,

vandaag stuur ik je een beroemd amerikaans pocket-boekje, Franny and Zooey, van J. Salinger. Mijn vrienden en ik vinden het zó diepzinnig, zó echt evangelisch, dat ik dadelijk dacht: nu, dat moet Martina maar eens lezen.

Eerst denk je dat het een gewoon society-gesprek is tussen twee rijke New Yorkse kinderen, een broer van 24 en een zusje van negentien of achttien; verder een gesprek met het joch, Zooey, met zijn moeder, die eigenlijk van afkomst een katholieke Ierse is. Het boek bestaat uit die gesprekken. Onderwerp (in New York!): het 'Jesus' gebed van de russische stranniki, de trekkende boetelingen. Het gebed is dat van de man uit het evangelie: Góspoda Jísou, pomiloei ménja gréznago: 'Heer Jesus, wees genadig mij, zondaar.' Dat zeggen ze zonder ophouden, het wordt een tweede natuur.

Het is een beetje moeilijk amerikaans engels, maar je komt er wel uit, lees maar over de lastige woorden heen.

Ik zeg niet hoe het afloopt. Zie zelf maar.

Het wonderbare is dat Salinger zelf, hoewel bevend van eerbied, eigenlijk een agnosticus is. Maar hij kent zijn evangelie, dat verzeker ik je.

Stoor je maar niet aan het universiteitsjargon van die rijke kinderen. De jongen zegt om het andere woord 'goddamn' en vloekt een klein beetje, nu, dat doen ze hier ook. Enkele woorden moet je kennen: a date is een afspraak tussen een jonge en een meisje voor een klein feest, of een avond naar het theater (nb. Zooey moet acteur worden, Franny wil het ook; het zijn wonderkinderen die in de quizz-wedstrijden voor de televisie vroeger als schoolkinderen altijd alle prijzen haalden); a ham is een slecht-acterend toneelspeler; a brownie is een aankomer acteurje die zich er uit redt. A moron = een idioot. Fatty (dat zeggen ze tegen hun mama) = dikke; Papa heet Les (= Leslie), moeder Bessie (= Elisabeth).

Hier en daar is het subliem, hoewel het maar over bouillon, sigaretten, aanmerkingen maken en nederigheid en liefde gaat. Ik ben benieuwd hoe je het vindt, Vind je het engels te moeilijk, nu, dan krijg ik het wel eens terug.

2. Heb ik je dat boek van H. Gerhard, 'Welt der Ikonen', al eens gestuurd? Het is helaas erg historisch, maar er staat toch veel moois in. Heb je er geen bijzondere zin in, schrijf het dan: zo wel, dat stuur ik het op.

Volgende week komt Hans Sibbelee met de op de reis genomen foto's, ze zijn prachtig geworden, zei hij vandaag door de telefoon. Alleluia.

il fratelluccio

F

*

Lent, 12 Aug. 1964

Chère Martine,

schitterende tekst en toch moeilijk gezegd; ik voor mij prefereer het achteloos-schijnende, vloeiende aphorisme; deze lange en puur in een gedachte betogen vermoeden te veel, zij doen iets vermoeden, maar stoten geen vensters open, zoals b.v. Valérie dat kan:

Un homme sérieux a peu d'idées.

Un homme à idées n'est jamais sérieux.¹¹⁹

Ricoeur kan je ongeveer samenvatten in:

Ce que j'accepte, ne m'effraye plus: les

119 Een serieus mens heeft weinig ideeën. Een mens met ideeën is nooit serieus.

Van der Meer ontving in 1964 de P.C. Hooft-prijs uit handen van Staatssecretaris van O.K. en W. Louis van de Laar (coll. Nationaal Archief, foto Harry Pot).

dieux sont ceux qui acceptent la
nécessité, sans soureiller, sans méfiance,
les yeux ouverts.

L'Espérance = accepter la condition
humaine; on demande: vous êtes prêt? – Oui.¹²⁰

Kijk maar, al die cerebrale omschrijvingen komen daar op neer.

Ik stuur tekst terug: stel je voor, dat je dat wéér moest kopiëren.

NB. Natúúrlijk had ik die allusie (St. Paul & Merleau-Ponty) uit je brief; wees maar niet bang: dergelijke brieven lees ik zó goed, dat ik de quintessence onthoud.

Wil je dat boek van Ricoeur hebben? Helaas is het velletje waar de titel op stond al verscheurd, ezel die ik ben; zo ja, geef die dan op. – Ik controleer register: kalm werk, het laatste.

Il fratelluccio
f

*

120 Wat ik aanvaard, schrikt mij niet meer af: de goden zijn degenen die de noodzaak accepteren, zonder te glimlachen, zonder wantrouwen, met open ogen. De Hoop = de menselijke conditie aanvaarden; men vraagt: bent u gereed? – Ja.

Lent, 15 Februari 1966

Chère Martine,

two delightful letters; eerst die van jou. – Nu, ik ken ook alleen het ‘gebed zonder woorden’; naast het gebed van eredienst, of het spontane neurïen, zingen, hardop lezen, en, vooral, tussen het werk, of des avonds na elven, stukjes kontakion of psalm zingen, de kamer vol verrukking op en neerlopend, en nu en dan ziende hoe het lichtje flakkert voor de ikoon; soms doe ik dan alle licht uit en verlustig mij aan de wilde schaduwen, aan de sombere sneeuwgezichten voor de donkere ramen, en denk dan altijd allerlei vreemde allegorieën: hoe bijvoorbeeld één goddelijk gelaat, zo maar, hoe zwak dan ook, belicht, middelpunt wordt tussen huschende en anders zinneloze schaduwen, enzovoort; in het algemeen vraag ik mij wel af, of al die vreugde over de ‘harmonies divines’ wel veel waard is; voor mij is het dagelijks brood, en ik beklaag de velen, die daar niets van schijnen te voelen. Maar religio is toch vooral doen, voor anderen, en in ritten, gebaren en cultische, vaste gebedsformules; hoe meer we er van buiten kennen, hoe beter. Ik zie op college ook altijd, als er lichtbeelden getoond worden, dat alle teksten uit Schrift en liturgie altijd iedereen fascineren, het is dan altijd gespannen stil, alle gezichten opgeheven. En ik zeg maar teksten op, en iedereen begrijpt het. Is de ban gebroken, dan volgen sarcastische opmerkingen over de profaniteit van renaissance etc. en dan verkneukelt iedereen zich. – ook de huidige nieuwlichters worden bij elke gelegenheid vernietigend gecaricaturiseerd, tot onuitsprekelijk plezier van mijn studenten. Ik heb ook gemerkt dat ook de dokter tussen het spel in altijd zijwendend en intens een ineens uitgesproken tekst indrinkt. ‘Twijfel jij ooit aan de brengbaarheid van de Schrift aan wie dan ook?’ vroeg ik een avond vorige week aan prof. Henk van der Linde, bekeerling, vroeger ds. en secretaris van de Wereldraad. ‘Nooit’!! riep Henk. Met typische predikantenblik. Het is een aardige, naïeve man. Zijn (baas van een) vrouw is, met de kinderen, Protestant gebleven, maar het is toch een gelukkig gezin.

Nee, die ruïnes herinneren er aan, dat wij hier geen blijvende woonplaats hebben en dat de figura dezer wereld voorbijgaat; ook, dat het beste spoedig zichzelf overleeft; de heroïeke monasteria worden aangename en indrukwekkende instituten, vol mediocre mensen. En dan ineens: uit, weg, voorbij. Treurigheid over alles wat weg is (denk aan Constantinopel voor 1204, en voor 1453! O niet om aan te denken, en dat komt nooit terug) is menselijk, maar toch gelijk aan het zie eens wat stenen en bouwwerken! van de apostelen zittende tegenover het reeds verworpen Jerusalem. Ziezo, preek uit.

Och, die enige en verrukkelijke Turners.¹²¹ Dat zijn een soort heilige Zigeuners en katten die altijd op hun poten terechtkomen, het zwerven zit hun in het bloed, en ze zijn overal gelukkig en geliefd; Frank's moeder is er ook zo een, familieziek, bazig, en altijd bereid om even van Brooklyn naar Nijmegen of Puerto Rico te vliegen met enkele duizenden dollars. Medelijden hoef je niet met ze te hebben, wel verdienen ze bewondering; het zijn onthechte en gelukkige mensen; Frank scrupelt nog altijd geloof ik over het feit dat hij niet, net als zijn broer, priester geworden is; onverbeterlijke Ieren. Vind je het niet roerend dat je ikoon en brief de eerste eigen post voor dat kind waren?

I have got a very enterprising and efficient cloistered Sister, wat zal die anglikaanse benedictijn dat prachtig vinden. Ik ken Wantage Abbey niet, maar deze monniken (ook die van Nashdom) zijn eigenlijk katholiek en willen het ook zijn, zij het in de traditionele nationale vorm. Hun kloosters hebben een naam en faam van voortreffelijke régularité.

Deel IX en X zien er zó prachtig uit dat ik het eigenlijk onzin vind ze te laten overbinden; ik laat ze voorlopig zo. Deel I (Humanisme dévot) heb ik uit; ik lees nu II, waarin de ongelooflijke geschiedenis van Mme Acarie en de intrigues om de eerste Carmelitessen, M. Anna de Jesús en de zeer eenvoudige Anna van st. Bartholomeus naar Parijs te halen. Mijn hemel, wat een heiligheid en wat een geknoei (die paters Descalzos, die alles saboteren), en ook, wat een lief tikje onnozelheid! De spaansen dachten dat zij al tussen Bayonne en Bordeaux de marteldood zouden vinden in dat halfketterse land, ze staken kruisbeelden uit hun karos, en niemand keek er naar, en ze werden overal door de groten der aarde als profetessen ontvangen! Ken je die geschiedenis? En na twee jaar, als de Carmels in Frankrijk als paddestoelen opschieten, rennen ze naar Brussel, omdat ze daar weer onder spaans bewind en echte Vlaamse ongeschoeiden komen. Het is een Godswonder in een wolk van niaiserie humaine. Die abbé Bremond is tenslotte in de Académie Française gekozen, en hij was een echte lettré, geen zielzorger; hij geloofde, dat poésie en prière toch in elkaars verlengde lagen; hij was een boekensnuffelaar en een erudiet; dat hij zelf een man des gebeds was, wordt altijd ontkend; te Solemnes zeiden ze tegen mij, 40 jaar geleden, dat hij een salon-abbé was, hoewel onberispelijk. Hij was een provençaal, en dat betekent dat hij wel graag met alles de draak steekt, onder een zeer eerbiedig masker; maar hij is een der grote publicatoren

121 Frank en Joan Turner waren Amerikaanse kennissen van Frits.

geworden van de grootheid der ingekeerdheid, van het inwendige gebed, van de mystiek, en vooral van de franse spiritualiteit van 1550-1700. Hij heeft een nieuw prestige gegeven aan een vergeten erfgoed nu, dat is heel wat. God hebbe zijn litteraire ziel.

Heb ik alle punten beantwoord? Ik hoop het. Wil je dat tweede deel (over de fundatie der franse Carmels) direct hebben, laat dat dan weten.

Tanti saluti
F. Van der Meer

*

Lent, 27 Juli 1966

Chère Martine,

door de boekhandel heb ik je laten toezenden: Harvey Cox, *The Secular City*, New York 1965; een best-seller overall; het is een poging door een vrijzinnig maar niet ongelovig en bijbeltrouw Free-Church-man om de boodschap van het evangelie aanvaardbaar te maken voor de totaal onverschillige en niet meer in de traditionele 'God' gelovende grootstedsmens. – Je moet er maar eens hier en daar in lezen; vooral het begin is typisch; dan zul je zien, waar 'onze' mode-slogans omtrent de religie vandaan komen. Al deze lieden citeren, en bestrijden, en hangen aan de lutherse dominee Bonhoeffer (hij stierf in gevangenis, als anti-Nazi-complotter), de amerikaan Paul Tillich, de amerikaan Van Buren (*The Secular Meaning of the Gospel*), de anglikaanse hulpbisschop van Woolwich Robinson, en ook, nog altijd, de oude baselaar (ik bedoel uit Basel) Karl Barth, de vechtjas voor de transcendentie Gods. Cox' oplossing komt hierop neer: de religie was eerst magisch (in de Stam, of clan), toen metaphysisch of begrippelijk (in de polis, Stad, ook in middeleeuwen) en nu saeculier, dat wil zeggen vrij van zowel de magische als de metaphysische resten; geheel bezig met het Diesseits en daarin met de gehele mensheid. Je moet eens zien, hoe schematisch de man denkt: alles, wat hem 'lastig' of 'onverstaanbaar' lijkt voor de moderne grotestadsmens, noemt hij 'tribal', 'magical' of 'metaphysical', en dat is alles onbijbels; de God van de bijbel is historisch. Hij openbaart zich allereerst in Christus, de 'vernietiger' van de stam (Israel) – en de metaphysische waan; vandaag wijst Christus de weg naar de totale secularisatie, dwz. dat Hij nog altijd de demonen uitdrijft (van sacraliteit, uitverkoren-

heid, kerkhoogmoed en dergelijke). Je zult zien, dat hij er vooral mee bezig is, alles, wat hem hindert, weg te denken. Bijvoorbeeld de kerkgenootschappen (denominations). In vele opzichten heeft hij gelijk; maar hij vergeet dat het sacramentele, het metaphysische en het de wereld-aanvaardende er altijd in en door en met elkaar zal zijn, ook in het ware geloof. Van de eredienst rept hij met geen woord.

Ik geloof, dat het nuttig is, dat jij zoo'n soort mentaliteit eens leert kennen; zij is in de mode. De man is overigens intelligent en kan soms goed formuleren; vooral de eerste hoofdstukken zijn opmerkelijk. Ik hoor later wel eens wat je er van denkt. Hoe sterk deze vragen de publieke opinie boeien, blijkt b.v. hieruit, dat *The New Yorker*, een der meestgelezen grote magazines van de USA, onlangs drie reusachtige artikelen bracht van honderden kolommen over *The New Theologian*; de auteur had al de bovengenoemde theologen (prot.) bezocht; niet tot hun voordeel; van Bonhoeffer een intieme vriend. – Dan zie je wat soort mensen het zijn. Zij zijn onder de indruk van de volstreckte diesseitigheid en onverschilligheid van de grotestadsmensen (en universiteitsmilieus, dat ook); die omgeving verklaart alles. Bovendien volgen zij de sociologische ontwikkeling op den voet: platteland en kleine stad is 'afstervende resten'; alles gaat de kant uit van de cosmopolitische en volstrekt onbovenzinnelijk gerichte mensheid; zij vinden dat prachtig, en het is ook onvermijdelijk.

Tanti saluti,

F

*

Lent, 17 September 1966

Dear Martina,

ORTHODOXY [In de marge geschreven: 1908!] herlezen is een puur genot;¹²² ik heb onmatig gelachen, en hier en daar gedacht: dit nu juist wat die stumpers van vandaag nodig hebben. Kijk op het voorste schutblad, daar heb ik enkele dingen (pagina's) genoteerd, en, op die pagina's, enkele zinnen

122 *Orthodoxy* van G.K. Chesterton, verschenen in 1908, toen de schrijver nog anglicaan was. Hij ziet het christelijk geloof als een vervulling van menselijke behoeften, 'het antwoord op een raadsel'. Een klassiek boek van christelijke geloofsverdediging met veel humor en paradoxen, dat zich vooral richt tegen de vrijzinnigheid.

aangestreept. Niet alles is even sterk; maar the imagery is sometimes flashing like lightning. – De slotregels zijn subliem en roerend.

Merkwaardig, hoe actueel alles is gebleven. Bultmann's standpunt ten opzichte van de 'miracles' is bijvoorbeeld even apodictisch en potdicht als dat van Huxley of de andere heren, die C. noemt, en die iedereen toen kende en nu vergeten is.¹²³

Chesterton's beste grondgedachte is natuurlijk, dat er geen beter en positiever leven is dan in de levende kerk, een leven dat hij vergelijkt met het kinderleven in de ouderlijke tuin, onder de ogen van vader en moeder, en de betovering van een miljoen verrassingen. Is dat niet meer zo, dan begint de verveling, en het nietsdoen, en niets verwachten. Admiratio is niet enkel het begin van de wijsbegeerte, maar ook van het leven uit geloof.¹²⁴

Als drukwerk gaat het boek apart terug.

A propos: die nieuwe Catechismus, van het catechetisch centrum, geschreven in opdracht van onze bisschoppen, hoef je niet te bestellen, ik stuur je er in October, als hij uit komt, een op. Ik ben benieuwd.

Tanti saluti

F

*

Lent, 27 October 1966

Chère Martine,

1. Ikoon van de Zilverlozen.¹²⁵ Zie beide bijlagen, vel a en b.
2. Transfiguratie: ik vind noch goede kleuren noch goed model; maar maak eerst met uiterste zorg die voor die dokter en vraag veel geld.
3. Voor 16 nov. vraag ik kort geestig (niet vroom, de gr^âce¹²⁶) briefje liefst met milieu-satire, en zonder huiswerk (Kosma-Damian-huiswerk was wel plezierig, dat geef ik toe).

123 Bultmann (1884-1976) was Luthers. Aldous Huxley (1894-1963), Engels-Amerikaanse schrijver, die vooral bekend werd door zijn roman *Brave New World*. Op godsdienstig gebied was hij ook dichter en essayist. C. = Chesterton.

124 Admiratio = verwondering.

125 De heilige Cosmas en Damianus, die hun diensten als geneesheer aanboden zonder daarvoor een vergoeding te vragen. De genoemde bijlagen zijn niet aangetroffen.

126 De gr^âce = alsjeblijft.

4. Niets oorblazen aan de goede Hendrix; die spreek ik wel weer eens (de laatste keer Adriaan bezoeken in Dordrecht was het al te laat in de avond, ik wist ook niet of hij thuis was). Ik ken zijn theorie over de liturgie van buiten; die herhaalt hij uit den treure ('symbolische tegenwoordigstelling van het Onkenbare') en die is juist; maar het geloof heeft toch nog meer in zich. Antwoord maar wat jij denkt, dat is voldoende. Als hij mij schrijft, antwoord ik. Wat ik van de huidige situatie denk, weet jij wel: lieden, die een paar eeuwen nooit nadachten, horen ineens van vrijzinnige standpunten, en schrikken; zij denken dat het iets nieuws is. Oorzaak: primitieve kennis, en even primitieve prediking en zielzorg. Crisis heilzaam. De irrationele wijze van doen der Orthodoxie kent zoiets niet;¹²⁷ dat de O. nog zoveel aanhang heeft in de Slavische en griekse landen, ligt ook aan het feit, dat zij identiek is aan de Natie (denk aan tijd van verdrukking, en aan vervolging in het heilige Rusland) en dat weinigen denken; men neemt het unquestioningly,¹²⁸ op zich juist (=attitude des geloofs); maar de intelligentsia voor 1917 was voor 90% ongelovig, en vandaag is de theologie in handen van leken als Jevdokimov;¹²⁹ de clerus celebreert, en daarmee uit. Zwak. Isolement van en door liturgie. Maar voordeel: Kerk blijft 'glimp van Licht zien', en dat is juist. Kerk is niet in, maar uit de wereld, daar heeft Pjotr H. gelijk in.

5. Mijn slotoordeel over NK:¹³⁰ de paters hebben hun best gedaan, maar het tweesnijdende zwaard, dat het Woord Cods is, zie je er niet in; het is te poeslief. Moest Kierkegaard eens lezen! Waar blijft het 'vrees en liefde'? Ons geloof is polair, zoals alle echte werkelijkheid: vrees en liefde, donker en licht tegelijk. – Ik krijg iedere dag brieven met kreten als: wat doen wij met die NK? waarom herdrukken ze de uwe niet, etcetera. – En toch vermoed ik dat de NK goeds zal doen, alleen al als bisschoppelijk gewaarborgd verwijsboek.

6. Ir. de Goey zit in een hoge kath. Actie-groep:¹³¹ hij is natuurlijk historisch nauwelijks ingelicht, maar is echt verontwaardigd; hij tracht een oppositie-

127 De orthodoxie = de oosterse Kerken. Deze noemen zich zo om het onderscheid met de westerse kerk aan te geven.

128 Unquestioningly = zonder zich vragen te stellen.

129 Jevdokimov (Evdokimov, 1901-1970) was een Russisch-orthodox theoloog met veel invloed onder de Russische émigrés in Parijs. Hij was voorstander van oecumenische contacten.

130 De *Nieuwe Katechismus* (1966), product van het Hoger Katechetisch Instituut. Guus van Hemert sj was de eindredacteur.

131 Dr. ing. H.J.A. de Goey (1908-1994) was adjunct-directeur van de katholieke uitgeverij De Spaarnestad in Haarlem. Van zijn hand verscheen in *De Tijd* van 26 juli 1966 de geruchtmakende ingezonden brief *Het Verraad der Clercken*. Hij was lid van een conservatieve actiegroep van prominente katholieken.

team te vormen, dat is altijd onjuist in de Kerk; zijn kennis is te gering, zijn geloof is te prijzen. Maar ik zie het nut van zijn acties niet in.

7. Piet v.d. Wey hoort helaas bij de ultra-rechtse pamfletschrijvers van het blaadje Contact;¹³² ik heb één van de redactie gezegd hoezeer ik de hun nutteloze en kleine critiek betreur. – Piet was altijd erg eigengereid.

8. Anton Vis: welkom, zoals iedereen.

9. Incipe, cara soror, iconam pingere sanctam.¹³³

Il fratelluccio

F. Van der Meer (sic) (par erreur!)

*

Lent, na Oculi, 1967¹³⁴

Chère Martine,

Als drukwerk stuur ik je het facsimile van het GETIJDENBOEK van Katharina van Kleef, hertogin van ons goede Gelderland; het is een schatkamer van motieven; je kunt het houden. Het was bedoeld als Paasgeschenk, maar ik kon het niet langer laten wachten dan Laetare. Ergo hic.

Als mi-Carême stuurt Grossouw je, geloof ik, zijn interview met een brave gereformeerde leek, over secularisatie; ik heb er gedeeltelijk om gelachen, gedeeltelijk de brauwen gefronst: het is goed, dat je weet, dat G. natuurlijk het een en ander sarcastisch zegt (de ‘profeet’ Kilsdonk) en de zaak niet te gewichtig opneemt; ook is hij dunkt mij nogal loslippig. Ik zou voor zoiets onder geen voorwaarde te vinden zijn. Wat hij over de liturgie zegt, is nonsens; hij weet het eenvoudig niet. De vromen willen maar één ding: zoals vroeger.

Het heerlijke voorjaar begint!

F

*

132 Pater dr. Amandus (Piet) van der Weij Ocarum. (1903-1988) was een filosoof en publicist die van een progressief denker geleidelijk tot een meer conservatieve denkrichting ontwikkelde. Frits kende hem: de man was geboren in Sint Nicolaasga en was enkele jaren als leerling op Culemborg.

133 Begin, geliefde zuster, de heilige icoon te schilderen.

134 Oculi Omnium is de derde zondag van de Vasten, in 1967: 26 februari. De brief is dus te dateren op 27 of 28 februari.

Natuurlijk kan Heins Zahrnt het onuitsprekelijke ook niet in woorden vatten – maar hij is een oprecht gelovige en een gouden evangelische kerel, zie maar naar zijn foto op de achterkant van het boek.

Proba, et quod bonum est, tene,

Palmzondag '67¹³⁵

F.

*

Lent, 21 Juli 1967

Chère Martine,

neen, een novice die ik noch gezien noch gesproken heb kan ik niet beoordelen, ook niet met al je gegevens.

Wel kan ik iets zeggen van haar handschrift. Dat is onrustbarend: ik voorzie een lange lijdensweg. Is zij wel geroepen? Zij wil iets groots, maar is onder de indruk van wat haar in handen valt; zij is niet zonder inzicht, maar zonder zekerheid of vreugde; ook: zonder succes in de wereld.

Ik meen, dat, als wij met zoo'n ongeruste ziel spreken, wij niets beters kunnen doen dan onze eigen blijdschap laten voelen. Op hun zogenaamde moeilijkheden ingaan heeft geen zin; dat zijn modequisquiliae en nietswaardige stoornissen.

Blijft zij zo, dan moet ze haar plan opgeven en niet intreden, want als je de toren wilt bouwen, zegt de Heer, moet je eerst de onkosten uitrekenen en zien, of je het aan kunt.

Meer weet ik niet.

Ik typ tussen de twee ikonen in; en zit voor de rest van de dag in de zomerse tuin, tussen de groene heggen, en de 78-jarige zeeman-tuinman Klaas leunt over de heg en zegt: je hebt groot gelijk, prefesser, dat je niet op reis gaat, het is nergens beter dan hier!

135 19 maart 1967. Kort briefje zonder aanhef, wellicht ingelegd in het boek van Zahrnt, door Frits aan Martina toegestuurd.

Frits van der Meer in zijn werkkamer (© Hans Sibbelee, Centrum voor Kunsthistorische Documentatie, Radboud Universiteit).

Hij heeft gelijk. Ik vertaal preken van Asterios van Amaseia, tegen 400, uit het grieks; des avonds komt dr. Bartelink de graecus en wij bespreken het.¹³⁶ Iedere avond gasten. Gisteravond gesprek over de kerkelijke toestand in ons land met mijn drie assistenten en dr. W. Huygen: alle vier zijn ze onwrikbaar orthodox, en gepantsterd tegen het vrijzinnige canaille. Ergeren ze zich? Nauwelijks. Zij zien de feiten en halen hun schouders op, en lezen de klassieken en gebruiken hun missaal. 'In de kerk nuttigen wij de hl. Geheimen – zeggen ze – en verder horen en zien wij niets.' Uitstekend.

Gisteravond hebben wij 100 foto's gezien van orthodoxe kerken in Roemenië, opgenomen door een fotograaf uit Enschede, een blonde protestantse jongen, Erik Meyelink. Het Instituut heeft ze gekocht. Iedereen verrukt. Erik ook.

Tanti saluti
F.

*

136 G.M. (Gerard) Bartelink (1924-2024), classicus en vanaf 1973 hoogleraar in Nijmegen. Favoriet van Frits van der Meer; door zijn voorganger, Christine Mohrmann, als een lichtgewicht beschouwd.

Lent, S. Joachim, 1967¹³⁷

Chère Martine,

1. Prachtig, dat vertrouwelijke woord van Mère Josepha. Maar nog mooier, dat zij niet meer op avontuur ging, en bleef, en haar tijd beidde. – Wat jou betreft, lees eens over, wat een der beide vrienden zegt op p.18 van Doctor Zhivago, in de engelse vertaling. Zo is het: mensen die hun eigen leven leven en hun verstand gebruiken ‘do not herd together’. In een secessie-groep zul jij toch weer in de nieuwe wat homogener(?) kudde alleen blijven, en-dat moet ook. – Welke rol speelt dan de kloostergemeenschap, afgezien van de ordo charitatis et aedificationis? In hoofdzaak die van ‘levenskader’, vooral vandaag; niets is vandaag zo gevaarlijk als avontuur, elk ideaal wordt dan illusie. Het komt er dus niet zoveel op aan, wie tot de gemeenschap horen, zolang zij functioneert; denk maar aan mijn kapel hier, met kleine dienstboden, boereacolythen, zusters van allerlei onderlegdheid en tachtigjarigen van alle schakering; toch is het een eenheid, en een vurige – : dat zeiden Valentine en Tony, en mijn collega Elisabeth Allard,¹³⁸ toen zij gistermorgen na de (heerlijke) hoogmis in de ontbijtkamer kwamen.

2. En nu de gewone novela picaresca die iedere tocht voor mij is. Primo: ik vond jullie eieren de heerlijkste ter wereld. Secundo: huis en sfeer waren verrukkelijk. – Na enig zoeken tussen torenhoge nieuwe flatgebouwen vond ik de straat waar, achter de vuile spiegelruit, Obe prinsheerlijk in een boek zat te lezen, met de rug naar het venster; hij sprong op bij de tik tegen het glas en kwam, bruin en atletisch, en een beetje grijs al van haar, het tuintje doorgesprongen, gevolgd door een magnifieke groep mahoniebruine (van Terschelling) kinderen: Gien, Peter, Rob, Fritsje, en een vrindje van Rob, schitterende kleine Dik Trom. Nu, we had tea, and cake, en de jongens een ijsje. Stien was elders. – Het interieur is zó sjofel, zó uitgewoond, zó onvoorstelbaar verwaarloosd, dat ik ineens begreep, dat Obe er geen questie meer van maakt; Stien leert het toch niet. Tiny zegt: het beddegoed en het linnen is brandschoon, de rest is ‘als op het Loo’ (het bolswardse dan). Obe weet, dat Stien lief is, en dat beslist zijn houding. De oudste dochter, Gien, ergert zich: ze heeft al gedreigd op kamers te gaan – maar dat gaat wel over. Stien ruimt nooit op, het kan haar niets schelen, en zij

137 26 juli 1967.

138 Elisabeth Allard was van 1958-1969 hoogleraar aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Katholieke Universiteit.

zal het ook nooit leren. Overigens is de atmosfeer voortreffelijk, en de kinderen floreren. Ander punt: Stien koopt maar raak, waar ze zin aan heeft, en Obe, met zijn voortreffelijk inkomen, komt nooit een stap vooruit: het geldt rolt als súkersân door Stiens vingers. Natuurlijk kikken wij er niet over. Ik weet het van de toegewijde Tiny. – Maar alles bijeen is het toch een pracht van een gezin.

Ik nam een oud vignetje mee, (gezicht op franse stad) van mij, dat in kapotte lijst aan muur hing; ik heb het hier laten fotograferen (voor het verbleekt) en laat het opnieuw ingelijst aan Obe terugsturen. Natuurlijk slaakte de hele groep luide kreten van verrukking over de ikoon. Henk en de kleine Paul kregen thee en cake (in de auto; ik wou niet dat ze de rommel zagen).

3. Nog nooit heb ik het friese binnenland zo mooi gezien. Een loodzware lucht hing boven het zonbeschenen Leeuwarden aan de horizon, maar het weiland straalde in de zon, de wolken kleurden, om een regenboog heen; de zwarte vlekken van de koeigroepen in de jisters leken wel van git; wij reden de smalle dijkweg Marsum-Deinum (de Koal)-Jellum-Boxum-Mantgum-Oosterwierum naar de kerk van Bozum, een romaanse kerk met gotische bovenbouw, één beuk, vol prachtige oudeiken meubels, en, in de tufstenen absis, een fresco van de majestas Domini uit het einde van de 13e eeuw. Met rode pannen ligt de majestueuze kerk te glanzen boven het kerkhofgroen, bomen omzomen een poel vol eenden; de oude koster kwam vanzelf teruggewandeld om de kerk weer voor ons te openen op het late uur.

Dan Hartwerd, langs de boerderij van Titus Brandsma; aan de horizon over het Langelân wapperde de pompebleddenvlag op de Martini, want het woei, en het was kermis; ta Boalsert yn 'e merke – ken je dat versje nog?

In de kerk heb ik lang en aandachtig de kolossale antwerpse kruiswegstaties gezien: pathetische, maar zeer bijzondere doeken; midden in het schip staat een estrade met bankjes, een keukentafel en bossen gladiolen, awful; er werd gewoon gebiechthoord, net als vroeger. – Herman Zijlstra – de melancholieke eenzame weduwnaar-schoolmakker, die mij gevraagd had hem toch eens op te zoeken, was op vakantie, hij woont in het huis van Oom Piet. Ook Christien Draaisma heb ik in haar poppehuisje opgezocht, en wij hebben daar genoeglijk over het verdwenen Bakhuisen gepraat, bij geurende koffie, tussen de meubels van Heerneef. Ook Jan Postma samt Weib een snelle hand gegeven; en wat door de straatjes gereden; Agatha van der Klei's grijs hoofd zag ik ineens door de vitrage van onze voorkamer. – Op de terugweg hebben wij (dat doe ik voor mijn compagnons) aan de IJssel te Kampen in een fraai restaurant, hoog boven het water, gerookte paling gegeten; Paultje wou 'hele grote croquet

met frites', je had eens moeten zien hoe keurig hij eet met mes en vork, in dat deftige interieur. – Na Apeldoorn zei hij iets – en flop, meteen viel hij vast in slaap, tegen de zijkussens achterin, in Lent werd hij weer wakker, en wou natuurlijk niet naar bed. Ik complimenteerde Ann met haar welopgevoede jongen; 'en wat denkt u van mijn g r o t e jongen?' (haar man, bedoelde ze). Antwoord: ik ken hem langer dan jij, Ann (waarop H. jongensachtig kleurt). Toen dronken wij het thuis af, en de dokter kwam, en wij begonnen de dialoog; van zijn kant nogal negatief, de religie was bij hem thuis nogal tiranniek; maar wij zijn nog lang niet klaar.

Vanavond komt dr. Bartelink weer, en vertalen wij een griekse kerkvaderpreek. – Nu, dat is het.

Tanti saluti,
Ook aan Mr. Sebastiana
& de buitenzusters,
F.

*

Lent, 12 oktober 1967

Chère Martine,

1. Gisterochtend dacht ik ineens: dit is haar professiedag, in Maternitate B.M.V.;¹³⁹ ik hoop dat ik mij daarin niet vergist heb, want ik heb een slecht geheugen voor familiedata; ik weet mijn eigen diakenwijdingsdatum niet meer, noch de dag noch de maand. Fugit hora; ora.

2. Die fasciculi met het Proprium zien er werkelijk goed uit; en de vertalingen zijn, dunkt mij, doordacht en fraai. Is alles van jouw hand? Ook de lofzangen? Overigens, ik heb nog maar gebladerd. Je hebt mij niet twee, maar één stel gestuurd: 6 fasciculi, het hele jaar omvattend. Het is natuurlijk onwerkelijk te spreken van 'nutteloos werk'. Alle goede werk is 'gratuitum'; de vreugde er over steekt in het werk zelf. Dacht je dat ik mij druk maak over mijn honderden vellen vertalingen van oudchristelijke hymnen?

3. A propos vertalingen (dit moet onder ons blijven): de episcopaten van ons land en Vlaanderen hebben mij, bij monde van de voorzitter van de Commissie ad hoc voor de Liturgie gevraagd de eerste van de nieuwe door Rome

¹³⁹ Het feest van het moederschap van Maria werd gevierd op 11 oktober.

verordende Canones missae voor onze kerkprovincies te vertalen. Het is een zeer schone en korte canon, deels uit reminiscenties van die van Hippolytus van Rome (kort na 200). Er staat geen enkel ‘modernisme’ in. Mij wordt gevraagd ‘de majesteit en eenvoud van het Latijn zo mogelijk te evenaren.’ In elk geval, de vertaling is geen woord langer dan het origineel over enkele cruces heb ik natuurlijk met Mme Mohrmann van gedachten gewisseld en wij zijn het over alles eens.¹⁴⁰ Ik heb er een zakelijk briefje bij gedaan, met de restrictie, dat niemand er verder zonder ruggespraak aan knoeit. Ik waardeer de bedoeelingen der episcopi, maar ik wacht af wat de commissiebureaucraten zullen doen. Please, dit blijve onder ons.

4. Gisterochtend is Mgr. Henricus Frank, kanunnik en emer. deken van Hilversum, plechtig begraven. Hij was 75, en enkele jaren aan zijn fauteuil gekluisterd; vorige maand heb ik hem nog opgezocht; toen was hij opgewekt en zwak. Je weet, hoe goed hij voor ons was, en vooral voor mij, de jongste. Het was een grootse ceremonie: drie bisschoppen (Haarlem, Groningen, en onze Wijbisschop), het hele haarlemse kapittel (het Gooi valt nu onder Haarlem), de hele clerus van het dekenaat en vele parochianen; puur gregoriaans requiem. Ik had voor de dienst nog tijd iedereen te begroeten en met ieder te praten. Ik merk, dat de oudere generatie verwoed aan onze zijde staat. Omdat ik op de universiteit moest zijn die dag, sloop ik onder de dienst weg, niemand merkte het. Wat is het lang geleden! De Franks waren met vier priesterbroers: Frans stierf jong (zeer heilig man) ook te Hilversum, Jan in de 50, Henri nu, als emeritus, en deken Eduard is over, en woont in Zevenaar; er was nog een broer notaris en een old spinster sister, called Lien. Ik zag ze vaak bij elkaar in de salon van de Vitus. Lang geleden!

5. Als de wolken laag hangen en de bladeren stuiven, worden de stulpen inniger en gaat het milde licht vroeger aan.

6. Ik corrigeer de drukproeven van de Franse en Nederlandse teksten over de kathedralen; het wordt een plezierig boek, dat zul je zien.

7. Mijn vriend Wil Huygen zegt dat er uitstekende geneesmiddelen zijn tegen hersenvaatkramp, maar dat de diagnose moet kloppen. En bien?

¹⁴⁰ De vertaling van Van der Meer, moeilijk en enigszins esoterisch, is als Eucharistisch Gebed II A opgenomen in het Altaarmissaal voor de Nederlandse Kerkprovincie van 1979 (p. LIII – LVII). Ik heb het nog nooit ergens horen gebruiken. Frits had er o.m. moeite mee het Latijnse fratres te vertalen met ‘broeders en zusters’, zoals in elk ander eucharistisch gebed. Pas in laatste instantie ging hij daarmee akkoord.

BROER AAN ZUS

Tanti saluti, overmorgen anniversarium patris,
Frits.

*

Lent, 15 juni 1968

Chère Martine,

afzonderlijk, drukwerk, De Lubac terug;¹⁴¹ helaas het boek is zo slecht gelijmd, dat het helemaal uit elkaar hing toen ik halfweg was. Het is een meesterlijk boek; met name de analyse van het systeem van Comte is de beste, die ik ooit heb gelezen. Wat Dostojevskij betreft: zijn visie is uiterst genuanceerd; hij ziet ook dat deze profeet intuïties uitte die even willekeurig aan zijn horizon verschenen als licht aan de horizon tijdens een onweer. Hoe groot was die man, en hoe goed begrijp ik dat Pa niet door de Karamazov heen kon komen. Ziekelijk, zei hij. Natuurlijk; en toch was de (ook niet geheel gezonde) Pa op de beslissende momenten van zijn leven een rechtgelovige broer van Fjodor Mikailovitsj.

Francis en Joan vonden het verrukkelijk bij jou; thuisgekomen, liep Frank recht naar de tekening-in-de-zwarte-jurk (voor de Leeuwarder Vaart) en zei; 'She hasn't changed at all! Only become more beautiful. Heavens, what a beautiful face she's got!' Ik voor mij heb ook niets gemerkt van 'niet in conditie zijn'; ik vond het een prachtig bezoek. Zo was ook de dag: bij dat stralende weer zijn Sneek en Bolsward juwelen; in de burgemeesterskamer stond burgemeester Johan Mulder (zoon van tante Johanna) verrast uit zijn stoel op en meteen wilden de Turners alles weten van de positie der katholieken in Friesland; ook de Grote Kerk, de roomse kerk, de Dijklakker, en de rest zijn uitvoerig bekeken; toen de Noordoostpolder, met het traditionele maal van smoked eal (gerookte paling), met Chablis er bij gedronken, in de Stadsherberg te Kampen. Het merkwaardige is, dat deze engelachtige lieden 's morgens om acht beginnen te praten over serieuze dingen en des nachts tegen half twaalf ophouden ---- alleen Joan heeft een uurtje gedommeld in de auto. 'How did

141 Henri De Lubac sj (1896-1991), Frans theoloog, vertegenwoordiger van de 'nouvelle théologie', had veel invloed op het Tweede Vaticaans Concilie, later kardinaal. In later jaren had Martina een briefwisseling met hem. Het is niet duidelijk om welk van zijn boeken het hier gaat.

Frits van der Meer wandelt door Bolsward (© Hans Sibbelee, Centrum voor Kunst-historische Documentatie, Radboud Universiteit).

she become your sister?’ dat zinnetje van Frank, in mijn oor gefluisterd, vind ik het beste van de hele dag.

Ik werk met verrukking aan de uitgave van VAN JOHANNES DEN DAMASCENER DE DERDE VERHANDELING TEGEN HEN DIE DE HEILIGE IKONEN SMADEN.¹⁴² Het wordt een prachtig boekje, Grieks links, Nederlands rechts; kleine inleiding; enkele ikonen als illustratie. Een boekje zoals *Praeses Van Schaik*. Ik neem aan dat Het Spectrum het uitgeeft. Het kan mooi tijdens de grote vakantie.

Morgenvroeg komen de Turners hier in de Hoogmis, zij zullen wel ontbijten samen met Wouter en Father Rutherford (ook een Amerikaan).¹⁴³

Groeten van iedereen (Idisbalda gaat morgen een dag naar de Achelse Kluis).

Il Fratelluccio.

F.

*

¹⁴² Het boekje verscheen in 1968 onder dezelfde titel als hier genoemd.

¹⁴³ Wouter Kusters (1945-2024) was bevriend met Frits van der Meer. Hij studeerde Frans en kunstgeschiedenis. In 1975-76 was hij in Clermond-Ferrand voor Michelet-onderzoek. Hij promoveerde in 1989 op *La Sorcière* van Jules Michelet. Hij was universitair docent aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij komt in de brieven van Frits regelmatig voor. Van der Meer sprak soms over en met hem als ‘Gautier’. Théophile Gautier (1811-1872) was een Frans dichter.

Lent, 23 juli 1968

Chère Martine,¹⁴⁴

de grootste bewondering, zondag, ging naar jouw miniaturen (met intens genoegen uitgelegd door Obe en Tineke, te midden van een schare, na de hoogmis, waaronder mijn vriend dokter Frans Huygen, nu prof.dr.); het mooiste ogenblik was de hoogmis in onze kapel (Ger zong, en letterlijk iedereen zong mee; het was stampvol); en het meest genoten van al heeft achterachterneefje Taco, oud acht jaar, die de hele dag liep te zuchten van geluk, overal bij was, zijn eerste glaasje wijn mocht drinken en, met zijn bruingebrand mooi kopje, ‘de show stal’.

Aan het ontbijt waren Tiny, Pastoor, [In de marge toegevoegd: pastoor Geerdinck-Johannink (=Oorlogswinter! Het trio: dokter, hij, ik)] Frans en Mia Stoks, Jolyon en een kennis, Cas de Quay,¹⁴⁵ Ger en zijn vrouw; een veertig anderen ontbeten in het hotel, de kleine misdienaartjes apart in ons eigen huis; in de Hoogmis was iedereen, die plaats kon vinden; pastoor werd bewierookt en de Pax werd gegeven. Ik heb gewoon het evangelie (van de schat in de akker, en het onuitgeschifte visnet) uitgelegd; maar ik kon het niet laten dingen te zeggen, die deze of gene – Antoon v.d. Logt; dokter; Gerard; de zusters; Frans; Jolyon – ieder voor zich alleen begrepen. *Ce fut beau à ravir.*¹⁴⁶

Van Terschelling en uit Zeeland arriveerden Obe's en Peter's clan: die konden dus mee déjeuneren; sommige van de ochtend vertrokken weer. Tevoren om half elf was er receptie in onze hal bij de grote trap, tussen de bloemen, voor de huisgenoten: die er allemaal waren; de ouden, de zusters, het personeel, de patiënten van de kliniek; het koortje zong, staande op de trap, onder andere psalm 42 ('t Hijgend hert'); Vergeest hield een zo roerende toespraak vanaf de onderste trede dat iedereen het zowat te kwaad kreeg: hij is een geboren spreker en een door en door lyrisch en vroom man; zoiets slaat altijd in; ook de oude madame Baesjou, die het geschenk (enorme vruchtenmand met bloemen) aanbood, sprak uitstekend.

144 De brief is een uitvoerige beschrijving van Frits' 40-jarig priesterfeest in Lent, met natuurlijk een excursie naar Oud-Zevenaar.

145 Cas de Quay (1934-2012), zoon van de vroegere KVP-premier Jan de Quay, was bankier en psycholoog, en betrokken bij tal van conservatief-katholieke ondernemingen.

146 Het was verrukkelijk.

Le petit café noir na het déjeuner werd aangeboden in een goudomrand serviesje, gestuurd door Mme Christine Mohrmann (die in Frankrijk reist met haar broer Tony); ik rustte een uur. Toen kwam het comité uit de parochie mij halen, en, door de bezonde tuin, gingen wij naar het buurthotel van de Bouwmeesters, waar een hele menigte zat en stond te wachten. Er werd gezongen bij een vleugel (door een zangeres) en natuurlijk daverend gespeeld door de dorpsharmonie. Sprekers waren de Voorzitter van het comité, burgemeester Van Hövell tot Westerfliet van Elst, onze pastoor (zéer bijbels, zeer priesterlijk, zeer stichtend), dr. Moorman (voor onze huisgenoten; zeer geestig, helemaal uit Hooft en Huygens) en tenslotte de hoofdredenaar mijn oorlogshuisgenoot en buurman dr. Frans Huygen. De honderden aanwezigen hingen aan zijn lippen; het was intelligent, indringend, and very outspoken; hij gaf een portret, zoals alleen een bevriende arts dat kan: van mijn paradoxale natuur en onblusbare menselijkheid natuurlijk, avec des sous-entendus merveilleux;¹⁴⁷ iedereen in het dorp heeft het er over; ik wist niet dat hij een zo ontroerend en bekwaam spreker is. Hij en Vergeest hielden in ieders oog de palm. Toen begon het défilé, het handdrukken, en de korte herkenningen en de snelle wisseling van groeten, vragen en antwoorden. Wie er waren? Honderden uit het dorp (hoe is het mogelijk); de collega's uit de stad die niet op reis waren (toch nog een bijna twee dozijn); curatoren; burgemeesters; deken en pastoors; religieuzen; alle studenten die nog niet op reis zijn; en, tenslotte, hoe is het mogelijk, Stef Koenders en vrouw uit Oud-Zevenaar, en mijn alleroudeste vriend van die 40 jaar, en allereerste medewerker, ook uit Oud-Zevenaar, Wim Schraven [In de marge toegevoegd: doodarm voogdijkind, nu chef in de Turmac, un saint homme] net zo oud als ik en al grootvader, met Marie. Wij vielen elkaar natuurlijk om de hals; en na de receptie nam ik Willem en Marie mee naar mijn appartement; zij soupeerden met Obe etc., en mijn assistenten, en toen had ik genoeg van die met ontelbare bloemstukken en telegrammen vol-liggende kamers, en nam ik een auto en ging met ze naar Oud-Zevenaar, waar de koster, om half negen, de oude nu in de steigers staande kerk opendeed, en ik voor elk van ons allen een grote kaars heb opgestoken voor het beeld van O.L. Vrouw van zeven smarten, je weet wel, dat albasten bedevaartsbeeld uit Nottingham, 14e eeuw, dat in het Maria-altaar vereerd wordt, en waar de ramen van Joep Nicolas bij horen. Na precies veertig jaar deed ik, wat ik toen deed, voor hetzelfde beeld. Intussen was de familie naar Tineke's woning terug; ik reed daar

147 Met prachtige opmerkingen voor de goede verstaander.

op de terugtocht even langs, dronk koffie, en nam afscheid; de late avonduren heb ik doorgebracht met mijn hoofdassistent (en waarschijnlijke opvolger) drs. Gerard Lemmens. Volgende dag, de eigenlijke datum: gezongen hoogmis van de H. Maria Magdalena; daarna feestelijk déjeuner met alleen Monsieur et Madame Vergeest: ik zie de oude heer nog aan de Gember zitten, en de cadeaux bekijken. Bij de geschenken was een prachtig in-folio gekalligrafeerd, Latijns gedicht, in disticha, van Frans Stoks; later zei mijn Franse collega Pierre Golliet (die net terug was uit het ziekenhuis in Parijs): dat kan in Frankrijk niemand meer, zo iets knaps, in een zo onberispelijk Latijn; Vergeest had een eigen gedicht getoonzet voor na de hoogmis; hij had ook een versje gemaakt bij een asbeker uit kristal en zilver; er waren zoveel praktische cadeaux, dat opnoemen te lang wordt; en zoveel bloemen, dat ik die voormiddag alle bewoners van onze gang er een kon sturen, en de rest verdeeld over de kamers en de kapel; een reusachtig stuk van de neven en nichten staat nu op het suppedaneum.¹⁴⁸ Iedereen vroeg waarom zr. Martina er niet was (zelfs de burgemeester en dr. Huygen) dat was een goede gelegenheid hun uit te leggen, wat de Karmel betekent. Des middags kwamen mijn oude reisvriend pastoor Herman Goossens, de beeldhouwer Huub Kortekaas met zijn meisje (ik reisde jaren geleden met hem naar Spanje en Portugal) en later onze ex-ambassadeur uit Israël, de te Rome wonende dr. P. Kasteel, met zijn zoon (toekomstig nuntius)¹⁴⁹ en een student uit Rome; tegen twaalf was het voorbij. Donderdagavond beloon ik het comité met een klein exquis souper in een van onze mooie kamers beneden, en iedereen krijgt de ‘Zeven ware Legenden’ als aandenken. Wat ik tegen de dorpsgemeenschap heb gezegd vertel ik je later wel eens; het kwam hierop neer: jullie kweken bloemen, ik tracht gedachten te kweken: ik zou willen dat die gedachten even vriendelijk en vreugde brengend zijn geweest als jullie bloemen; en als jullie urenlang alleen in die kassen werken, dan stromen ook jullie gedachten: ‘wat is Lent?’ Dit:

bloemen gedwee onder bekwame handen
gedachten koersend naar de verste landen

Iedereen begreep; het is hun eigen leven immers. Verschillende mensen kusten de handen en zeiden: mijnheer, wij vinden dat de priesters echte priesters moeten zijn, en niet als soms tegenwoordig (imagine-toi). Toen ik iets zei over de hl.

148 Het plateau waarop het altaar staat.

149 De zoon, Karel Kasteel (1934) werd nooit nuntius, maar werkte bij de Propaganda Fide en Cor Unum (het Vaticaanse ministerie van ontwikkelingshulp).

liturgie, onderbraken zij mij met een donderend applaus. Pastoor genoot, en mijn collega's ook (maar het meeste kleine Tako, die van zijn stoeltje opsprong en klapte als een castagnettenartiest).

Dinsdag 30 kom ik tegen half negen; Mis van de dag (ferie, 8e zondag na P.; met gloria, zonder credo, wél voorbede). Schapenk stuur ik weg; wij zijn dus onder ons; maar omdat Mme S. jarig is die dag, ga ik niet al te laat terug.

Arrivederci,
Il Fratelluccio
F

Kardinaal is in Africa; de coadjutor schreef brief in zijn naam.¹⁵⁰

*

MARTINA

*Jij bent d'hoogmoedigste: van God bezeten.
Met ons sterft dat verwaand gezin straks uit.
Historici gaan strijken met de buit
want, wat wij waren, dat wordt niet vergeten.*

*De dommen, laffen, vluchten in de sloepen:
het heilig Schip maakt water, zeggen zij.
Maar twintig vrouwen trotsen met jou het getij
en hoeven, straks geland, niemand te roepen.*

Op St. Caecilia, 22 november 1968,
na een kleine excursie naar St. Victor
op de Eltenberg in Duitsland, met
mijnheer Vergeest.

*

¹⁵⁰ In handschrift bijgeschreven.

DE NIEUWE KARMEL¹⁵¹

Vervolgd in d' éne stêe? Vlucht naar de andre.
Niet opdat alles naar uw zin verandre
noch om de vreugde van eigen festijn –
maar enkel om uw stemmen trouw te zijn.

Niemand verlaat zijn huis na dertig járen
om in een hulkje nergens heen te varen;
straks worden vaart en opstal toch belasterd:
maar gij, houdt uw woestijn met God omrasterd.

*

DE KERK IN HET JAAR
TWEEDUIZEND

*In hoogflats, én teruggekochte kloosters
Klinken de oude woorden, oud gezang;
De kudde is klein, berucht, arm, en nooit bang:
Zij Stelt het zonder macht en zonder troosters*

*Maar nergens branden kaarsen, woorden, heller;
Die nadenkt, is opmerkzaam; en de kracht
van eeuwen levens woord priemt door de nacht:
millioenen kindren boeit weer Gods verteller*

F. van der Meer

A. van der Logt (gaf ook onderwerpen op)

Dinsdag in de Goede Week 1969¹⁵²

*

151 De beide gedichten van Van der M., toegestuurd aan Martina, zijn uit een soort spel geboren: de vrienden gaven elkaar thema's op.

152 1 april 1969.

Lent, 22 januari 1970

Chère Martine,

zojuist vanmiddag vier uur, in de aula van het crematorium (in een bosch buiten Dieren, op de Veluwe), hebben wij Foppe begraven.¹⁵³ Een minuut over vier kwam ik aan, met Van Doorn; ze wachtten kennelijk op mij. Ik herkende onmiddellijk zijn twee broers, Jouke, 68 (lief breed gerimpeld gezicht, mooie grijze kop, vroeger groenteman) en Piet, 66, precies Foppe alleen groter: pikzwarte ogen, haren wit; de oudste zoon, broer, die een zaak heeft in Sneek, ontving mij, en vroeg mij, iets te zeggen. Dat heb ik gedaan; er werd een koraal gespeeld; de met bloemen overdekte kist stond voor een soort loket, op een podium; iedereen zat in de kale hoge ruimte; de ceremoniemeester gaf een teken en ik heb gezegd wat ik voelde; je begrijpt hoe ademloos de broers, met vrouwen, de eigen vrouw Durkje Eekma, de kinderen en hun gezinnen, de ooms en tantes, luisterden. *L'histoire d'une grande et discrete amitié*; Durkje knikte telkens, door alle tranen heen, als ze zich weer iets in herkenning herinnerde; wat ons geloof betreft, ik heb herinnerd aan twee dingen: *vita mutatur, non tollitur en iustorum animae in manu Dei sunt*.¹⁵⁴ Ik zag dat zij het begrepen. De grote jongens knikten (een is doopsgezind, een andere hervormd, een dochter katholiek geworden). Iedereen stond op, en, terwijl gespeeld werd (onzichtbaar, een plaat) uit de *Matthäuspassion* *Wir setzen uns mit Tränen nieder*; intussen gleed de kist met de bloemen (op rails, onzichtbaar) horizontaal in het open loket, waarvan de deuren dan dichtgaan. De oudste zoon, Broer, in jacquet, gestreepte pantalon en mooie grijze das, dankte, ontroerd, lief, echt, eenvoudig; hij keek mij strak aan. Wat ben ik blij dat ik gekomen ben; een andere spreker was er niet.

In de lounge werd koffie en verversing aangeboden; ik heb gepraat met Jouke met (de nog beeldschone) Piet, met Durkje, met enkele kinderen, en vooral, heel lang, met Broer, die mij zijn leven, zijn studie, zijn mislukte eerste (een schizophrene, nu in gesticht) en gelukkige tweede huwelijk; hij lijkt op zijn moeder, maar zijn aard is die van een iets rustiger Foppe; een pracht van

¹⁵³ Foppe Molenaars, een niet-katholieke jeugdvriend van Frits uit Bolsward. Van der Meer tekende hem in 1924, met op de achtergrond de Grote Kerk van Bolsward. Cfr. *Teekeningen* (Nijmegen 1984), p. 19.

¹⁵⁴ Uit de katholieke liturgie: 'Het leven wordt veranderd, niet weggenomen' (prefatie), en: 'De zielen der rechtvaardigen zijn in Gods hand' (offertorium van Allerheiligen, 1 november).

een man, 48, maar hij lijkt 35; ‘ik had U eerder moeten leren kennen’ zei hij, met een zucht; ik heb hem uitgenodigd, en weet nu al dat hij komt. Durkje zei, met zakdoek: U vergeet mij niet, als U ooit weer in Bolsward komt? De oudere mannen (o.a. Eekma en Bangma) haalden herinneren op aan Pa, die voor iedereen een aureool heeft. Prachtige groep, die familie; het waren er ongeveer vijfendertig, *tous tres émus, la plupart en larmes, mais sans un sanglot.*¹⁵⁵ Vorige week, toen Foppe geopereerd werd in Anthonius (Sneek), zei hij, voor hij werd weggemaakt: bel Frits op. Broer en Durkje hebben het direct gedaan. Maar hij was spoedig in coma, het was glad en slecht weer, hij kon niet meer praten en het was niet zeker of hij nog iemand herkende. Ik werd Zondag weer opgebeld (tussendoor had ik driemaal met Broer gebeld) met: Vader, uw vriend, is zojuist overleden. Durkje huilde, maar kon toch een gesprekje voeren.

*Comme c’est touchant, et comme c’est beau, l’amitié. Cet homme, je l’ai aimé pendant quarante-huit ans, tranquillement, mais avec joie, sans faille; j’ai peu de souvenirs aussi beaux, aussi purs.*¹⁵⁶ – Ik heb in mijn toespraak ook jouw condoléances overgebracht, en herinnerd aan de laatste ontmoeting. Truus Postma stuurde mij de Bolswarder krant met het doodsbericht ook toe.

Tanti saluti,
Il frateluccio

*

[Bovenste deel van de brief ontbreekt (is afgeknipt)]¹⁵⁷

misdiens, de clan van der Logt, 25 zusters (compleet), vier zangers, de oud-seminarist, student van mij, Ben Groote, die de minores heeft,¹⁵⁸ hield de diskos vast en ik de kelk bij de communie; – behalve Rodney en Hilly waren er ook nog Ben Vermaat (vroeger favori van praeses Van Schaik) met vrouw en kinderen die zijn hart echt ophaalde aan de goede oude liturgie – en dan patiënten uit

155 Allen erg aangedaan, de meesten verdrietig, maar zonder een snik.

156 ‘Wat is het treffend en wat mooi, de vriendschap. Deze man, ik heb 48 jaar lang van hem gehouden, rustig, maar met vreugde, vlekkeloos. Ik tel weinig herinneringen die zo mooi en zo puur zijn.’ Voor liefdesbekenissen gebruikt E, typerend genoeg, het Frans. Het was, zoals boven (ook in het Frans) wordt aangegeven, de geschiedenis van een grote en discrete vriendschap.

157 Te dateren najaar 1971, enkele maanden voor het huwelijk van Tiny. Tiny en Fons trouwden begin februari 1972 (zie brief 13 februari 1972).

158 Minores: lagere wijdingen.

de kliniek. Jaap en Vergeest zitten als vanzelf altijd naast elkaar na de receptie, beide in plechtig zwart. Lemmens president de clan van mijn studenten. – Des avonds van te voren défilé aan de telefoon: waaronder natuur[lijk] Luisa baronesse van Wassenaar-Crocini;¹⁵⁹ de eindeloze kerstpost is beantwoord, er was ook een mooie krachtig en zonder beven geschreven brief van Bernard Hallward (nu 90),¹⁶⁰ en van Carson Blake (Howard), en van Angus en Peggy (Nottingham) en van dr.Dodd, en van Wozniakowski uit Kraków met de prinses, en van Kasteel uit Rome, en de rest is te lang om op te noemen.

Ik verklap een geheimpje: Tiny gaat over enkele maanden trouwen met Fons Mattijssen,¹⁶¹ redacteur van DE TIJD; zij heeft haar baan al opgezegd, en het wordt eerst publiek als datum vaststaat; please doe dus net alsof je niets weet, ze zal het je zelf wel vertellen. – Ze kent haar bruidegom, een weduwnaar met nu net getrouwde dochter, al twee jaren; kennis-making was op reis, in Dalmatië en later op Rhodos. Ik zag kleurfoto: knappe rustige degelijke vriendelijke man. Deus --- qui misertus est duobus unicus; et nunc, Domine, fac eos plenius benedicere te.¹⁶² Please keep the secret, so long!

Ik heb kerstavond en -dag je VERBORGEN HEILIGHEID weer eens herlezen: het is toch een prachtig gaaf boek, meditatief, maar in de verhalende gedeelten ook kernachtig en aanschouwelijk; het wint door de afstand én de tijd. Ik weet nog niet precies 'wie het waard is' om te hebben, dat hoor je later wel.

Vergeest had het al gelezen; hij deed dat langzaam, hij was geïmponeerd. Het jaar loopt af, fugit hora, – ora.¹⁶³

Il [fratelluccio]

*

159 Louisa van Wassenaar-Crocini (1903-1996), gepromoveerd in de Italiaanse letteren, waarna ze Nederlands studeerde. Vertaalster van Nederlandse proza en poëzie. Ze vertaalde ook de *Nieuwe Katechismus* (1966) in het Italiaans. Kardinaal Alfrink prees dat als een 'opera di bene', goed werk.

160 Bernard Hallward (1882-1977), prominent woordvoeder van de Morele Herbewapening. Frits raakte in 1946-47 met hem in Canada bevriend, toen hij onderzoek deed naar deze beweging. Hij droeg zijn *Augustinus de zielzorger* (1947) aan Hallward op.

161 Tiny is een nicht van Frits en Martina. Zij trouwde in Lent in februari 1972. Zie brief van 29 januari 1972.

162 God heeft zich ontfermd over twee eenzame mensen. Heer, maak dat zij u nog meer mogen prijzen (uit de introitus van de huwelijksmis).

163 De tijd gaat snel. Bid.

Lent, 29 januari 1972

Chère Martine,

1. Ik ben gelukkig met de nieuwe bisschop van Roermond:¹⁶⁴ voor de televisie antwoordde hij gevat, intelligent en beslist op de tamelijk brutale vragen van de persman (Wat denkt u van *Septuagint*? ‘Die hebben zich de Kerk uitgemanoevreerd.’ Zei onze Mgr. dat maar eens!).¹⁶⁵ Dat de wolventroep, heel het vrijzinnig gespuis, op de achterste poten staat, spreekt vanzelf; alles, wat Rome haat, lakens wil uitdelen, en vrijzinnig denkt (of helemaal niet denkt), huilt mee. Uitskend: de scheiding van de geesten wordt openbaar.

2. Tiny krijgt een alleraardigste man;¹⁶⁶ ik heb juist de Mis uitgetypt, en een enorm stuk brokaat, dat ik nog had, laten zomen, voor over de dubbele bidstoel; Gerry Breukel uit Alfen komt zingen; – cadeau: op beider verzoek: een apparaat om platen te draaien, net zo een als ik er heb; voortreffelijk.

3. Donderdag komt Hans Sibbelee je Pantokratores kleurfotoën: ik ben blij dat ze nog hier zijn.

4. Van de Dormitio is al wat klaar:¹⁶⁷ de tekening heb ik niet op een papier maar, met passer en liniaal, direct op de plank gemaakt, met alle koppen; nu zit het goud, en het helgeel van de koepels, en het vlammenrood van de seraf (die een liederlijk verwaande geesteskop heeft gekregen waarmee hij schuins en verachtelijk kijkt naar de stokoude Dionysius Areopagita die immers over de Hierarchia caelestis dat beroemde boek heeft geschreven;¹⁶⁸ zijn meester Hierotheos staat naast hem; aan de andere kant Chrysostomus en Timotheus van Efeze);¹⁶⁹ dat verblufte mannetje helemaal rechts met de handen gekruist is ons tweede tuinnannetje (die een ietsje bult heeft en protestant is en oud). Het Russische kerkje is verrukkelijk tegen de donkergouden lucht met ‘veren’: knalgele koepels witte

164 Dr. J.M. Gijsen (1932-2013) was op 22 januari 1972 benoemd tot bisschop van Roermond als opvolger van bisschop Petrus Moors. Heel progressief Nederland, katholiek en niet-katholiek, liep tegen hem te hoop.

165 Onze Mgr.: kardinaal B.J. Alfrink.

166 Tiny is een nicht van Frits. Ze trouwde in de kapel van Huize St. Jozef, iets wat daar nooit gebeurde. Het huwelijk werd door Frits ingezegend.

167 Dormitio: het ontslapen van de Moeder Gods, een bekend thema op ikonen van de Oosterse Kerk.

168 Hierarchia caelestis: de hemelse hiërarchie der engelen.

169 De genoemde kerkvaders hebben over dit thema geschreven.

Frits van der Meer met organist en vriend Anton Vergeest (© Hans Sibbelee, Centrum voor Kunst-historische Documentatie, Radboud Universiteit).

trommels, groenkoperen daken, roodomrande vensters. Vandaag begin ik aan de Heer: oranje met goudarceringen. Nu, ik hoop dat het zo mooi blijft als het nu is.

Verder geen nieuws. Zaterdagmiddag om 5 uur ga ik altijd mee repeteren voor het Gregoriaans van de zondag, en daarna zingen wij met zijn tweeën bij het orgel, naar hartelust, V. en ik, hij laat je groeten, – net zoals de zusters.¹⁷⁰

Tanti saluti
il f

*

Lent, Esto mihi, 1972 (Quinquagesima)¹⁷¹

Chère Martine,

vuurrode tulpen, gouden forsytiatakken, donkere staanvazen, donkere bladeren – juist de kleuren van de Vsederzitelj (de grote) die tussen de acht zilveren kandelaars stond; Catharina en Alphonse knielden op een grote zware

¹⁷⁰ V., ook wel A.V., is Antoon Vergeest, bewoner van Huize Sint Jozef en de organist van de kapel.

¹⁷¹ 13 februari 1972.

brokaatdraperie (die straks aan de ikonenmuur komt); Gerry zong voor; de kapel was gevuld met de kleine groep familie en de grote van de staf van Winkelsteeg en anderen waaronder natuurlijk notaris Huigens; een fijne discrete fotograaf stoorde niet, hij was zo goed als onzichtbaar. Een kleine witte processie haalde het paar op mijn kamer af, vóór de Introïtus. De homilie was de brief, met zo goed als geen commentaar;¹⁷² Benedictus had aan Scholastica niets toe te voegen. Diner op Sionshof keurig (zou de Bous zeggen); het was o zo rustig, louter gesprek; geen zingen en dergelijke; Obe zat naast, ik tegenover de bruid; de bruidegom is een eenvoudige jongen die veel gereisd heeft voor de Maasbode en onder andere Rome en ons college bijzonder goed kent; wij konden heel wat herinneringen ophalen.

Vanochtend grootse plechtigheid in st. Pieter (televisie); wijding der 19 bisschoppen; de kardinalen van Utrecht en Armagh (Ierland, Ulster helaas) waren coconsecratores; verder meer dan zestien kardinalen en vijftig bisschoppen;¹⁷³ goede schola zong louter klassieke liturgie; alles Latijn. 'Perfect, ook de regie' was het telefonisch commentaar van Mme Mohrmann.

il fr

Ouspénije wordt heerlijk, 3/4 af (of 4/5).¹⁷⁴

II

Waarde Zuster Martina,

Stelt U belang in de indrukken die ik, toevallige getuige bij het huwelijk van Uw nicht heb opgedaan? Het zullen dunkt mij dezelfde zijn als die van alle aanwezigen, en op de eerste plaats die van het jonge paar zelf. Over de dienst niets dan opgetogenheid: ik geloof dat de Lentse kapel een dier zeldzame plekken is geworden waar triviale details met succes buiten het heiligdom blijven verbannen.

In Uw brief aan het bruidspaar, die diende als homelie, hebt U enige theologische klanken aangeslagen die langer dan welke goegevooisde melodieën van loutere hartelijkheid zullen blijven echoën in de hoofden van bruid,

¹⁷² Martina had het bruidspaar een brief gestuurd, die tijdens de huwelijksmis bij wijze van preek werd voorgelezen.

¹⁷³ Tijdens deze plechtigheid werd ook J.M. Gijsen door paus Paulus VI tot bisschop gewijd. Alfrink was speciaal uitgenodigd om als medeconsecrator op te treden.

¹⁷⁴ In handschrift toegevoegd. Ouspénije is Maria ten Hemelopneming.

bruidegom, familie en aanwezigen (ook mijn dank daarvoor). Uw broer zei dan ook – terecht – dat als Scholastica gesproken had, Benedictus er het zwijgen toe kon doen.

Nu roept hij mij nog toe dat de hierbij gevoegde *Srewtape Letters* te zijner tijd worden terugverwacht en dat *Miracles* hier zijn uitverkocht.¹⁷⁵ Ik hoop U gauw eens te spreken. Alle goeds, eerbiedige groeten

Wouter Kusters

*

Lent, 1972, 12 April

Chère Martine,

Mgr. Simonis heeft hier Zaterdagavond gelogeed, na een zeer informatieve gespreksavond;¹⁷⁶ den volgenden morgen heeft hij onze hoogmis bijgewoond, in de koorbank, en een eenvoudige inhoudrijke homilie gehouden over de lezingen van den dag; behalve Wouter had ik alleen de familie Van der Logt uitgenodigd; na de mis zijn zo goed als alle kerkgangers aan hem voorgesteld.

Na het ontbijt (van mij) heeft hij zelf een stille mis gecelebreerd (met mijn getypte missaal), waarbij ik als diaken assisteerde en Wouter diende – natuurlijk was de kapel weer bezet. Daarna tweede ontbijt en een uiterst genoeglijk bezoek aan P. Vitus Kaarsgaren (die hij nog van Rome kende) en aan het bedevaartkruis van Neerbosch.

Na de lunch: siësta; dan thee; dan afscheid.

Hij ging weg met de Pantokrator waar hij verrukt over is; achterop had ik op verzoek de tekst in het boek en het opschrift gecopiëerd en vertaald – en ook je adres en het gironummer van den Karmel; hij heeft een soort apart geschenkfonds waaruit hij, zei hij, zo'n geschenk makkelijk kan betalen (ik heb hem op het hart gedrukt dit nu eens snel te doen). Hij heeft mij ook nog het gouden koord met de kwasten en de stenen (van Greetje Bouman) afgetrosgeld, hij is spontaan 'begerig', maar ik gun het hem wel.

¹⁷⁵ *Srewtape Letters (Brieven uit de hel, 1942)* is een bekend boek van de Engelse schrijver C.S. Lewis. Ook *Miracles* is een boek van Lewis. Het eerste en voornaamste wonder is de menswording van God.

¹⁷⁶ Mgr. Ad Simonis (1931-2020) was toen bisschop van Rotterdam en werd pas veel later aartsbisschop van Utrecht en kardinaal.

A.V. vond ook, dat hij er gespannen uit zag; hij visiteert op werkelijk apostolische wijze zijn bisdom;¹⁷⁷ de ontvangst is overal hartelijk, de aandacht groot; alleen de administratieve top van het diocees deugt niet, is vrijzinnig, en voor een deel leek (voorzitter dioc. raad is een vlegel van 29 sic); dan zit hij met een vijftigtal gehuwde judassen die of all people godsdienstleraar zijn: ‘Wat moet ik er mee?’ zuchtte hij; ik kan ze niet hun brood ontnemen (en waarom niet? zei ik; waarom overlopers bijvoeren?) – ‘Gelijk heeft u, maar ik ben te weekhartig.’ Nu, God sta hem bij.

Ik teken op de achterkant, hoe de ikonen nu hangen;¹⁷⁸ het is werkelijk glorieus; Henk Schuurman, die mij mijn lompe zware machine gisteravond inruilde voor een hele vederlichte die ook goedkoop is (je ziet ik klungel er nog mee), zag de Stavrosis en zuchtte:¹⁷⁹ ‘Zullen we ruilen??’ – Er brandden kaarsen voor. Van der Logt heeft er zeker twintig minuten voor gezeten, niets zeggen (en, mirabile dictu, zonder sigaar). – Reis naar Istanbul gaat voorlopig niet door, te duur; goed zo. Wel komt mijn goede oude grijze vriend Othmar Pferschy (die er 40 jaar woonde en de vriend was van Atatürk) eind mei bij mij logeren en gaan we ergens heen, naar believen;¹⁸⁰ hij is een soort beeldschone Vergeest, en Wiener; Lemmens en Guido zijn natuurlijk ook van de partij. – Morgen klasreünie bij Jan Kroon in Velp.

Verder geen nieuws, Tanti saluti, paazon schijnt,
Il f

*

177 Het is onduidelijk waarom de bisschop van Rotterdam ook Lent zou visiteren. Hij kende Van der Meer wel persoonlijk.

178 Geen tekening op de achterzijde aangetroffen.

179 Stavrosis: de kruisiging van Christus (stavros = kruis). Schuurman had de indruk dat hij de ikoon van de Pantokrator cadeau kreeg, maar toen het klaar was zei Frits: ‘Dat kost duizend gulden’ (Ton Krijnen, *Kardinaal Simonis* (Nijmegen 2014), p. 373.

180 Othmar Pferschy (1898-1984): Oostenrijkse fotograaf die vooral in Turkije werkte.

Bodrun (=Halikarnassos), aan de zuidkust; 9000 inw.¹⁸¹

Chère Martine,

gister lag ik op de knieën, op het graf van H. Jan de Evangelist, middenin de overweldigend grote ruïne van zijn grafkerk (grafcrypt = 2; kerk herbouwd 6e eeuw, zoiets als de San Marco in Venetië, maar groter); daarna zag ik de honderdveertig meter lange ruïne van de eerste Mariakerk, óók te Ephesus – waarin het Concilie van 431 is gehouden; daarna het huisje hoog op de berg waar de traditie de hl. Maagd laat sterven (ander zegt: te Jeruzalem); zusters en een Lazarist uit Beaune in Bourgondië kwam met goede argumenten o.a. dat de memorie v.d. BMV In de acta van 431 wordt genoemd. (Ou'impосто!). Op alle drie plaatsen is een gedenkplaat in de muur gemetseld die herinnert aan Paulus VI's bezoek hier in 1967.

De Turken – met name hier in het diepste binnenland zijn een arm, flink maar goedmoedig boerenvolk; de kinderen wuiven als mijn taxi langskomt; ik leer turkse woorden, spijzen en mensen kennen. Othmer Pferschy maakt ons beiden – Wouter en mij – beschaamd met zijn sportiviteit van 74 jaar! Hij is een echte Stiermarkse bergbeklimmer en fotografeert voor ons Instituut. – Istanbul, met zijn duizend moskeeën, zielig verliederlijkte byzantijnse kerkjes en onbeschrijfelijk indrukwekkende [onleesbaar] moskeeën (kinderen vz type Sofya) is voorbij. – Ik was met Othmer des avonds te gast in een typisch turkse intellectuele familie: hoge ambtenaar, goede vrouw, gasten o.a. een turkse studente (beeldschone odaliske¹⁸²): een degelijk maar ongelovig gezelschap: 'alles wat Islam is, en oude zeden, is dood', zei het jonge meisje. Overigens zelf rechts: anti-rood en anti-westerse decadentie; het aardige was dat de gastheer, die ik fel te lijf ging, niet vermoedde dat ik priester ben; hij vroeg mij om een engels artikel in zijn Cultuurblad; dat krijgt hij ook; Othmer genoot van ons duel.

Ik ga nu ontbijten en een reusachtig kruisridderskasteel zien; daarna naar Milete en Apollo's tempel te Didyma. Groeten van ons drieën (mijn grote monumentenkaart zit in de tas)

Il fr.

*

181 Datering eind mei (zie vorige brief), maar vóór 24 mei (zie volgende brief).

182 Een slavin of concubine in de harem van de Turkse sultan.

Lent, 24 mei 1972

Chère Martine,

Op Hemelvaart, in Bodrum (Halikarnassos), was er op geen vijfhonderd mijl een christelijke kerk; Wouter en ik hebben toen de wisselende gezangen van de mis Viri Galilaei¹⁸³ maar gezongen in de kleine tongewelfde gave ridderkapel van de enorme burcht der Johanniters van het naburige Rhodos, waarin nu wat Griekse beelden en oude vazen in vitrines staan; het klonk als een klok, tot grote verrukking en verbazing van de Turkse wachters; daarna, in de directiekamer, Turkse koffie met de leider van de opgravingen, een fijne oude archeoloog, natuurlijk een oude vriend van onze Othmar Pferschy.

Othmar, 74, klautert nog als een berggeit; in vijf minuten staat hij bovenop de hoogste pinakel van een Grieks theater, ik blijf halfweg steken. De acoustiek in die openluchtschouwburgen is zó perfect, dat, als ik, op de skènè onderaan, een paar verzen Homeros declameer, Wouter, meer dan tweehonderd meter schuins boven mij bovenaan op een van de 25.000 plaatsen, met normale stem verder declameert; en de hele ovaal klinkt van de verzen; het is ongelooflijk als je het niet geprobeerd hebt (het was in Efeze; twaalf uur; er was geen sterveling; de marmerstraten lagen in de brandende zon, de vogels floten, de bloemen geurden, de hagedissen schoten in de spleten.)

Oudbeschaafd volk, die Turken, in de volksbus die ons in 12 uur – sic – voor een tientje naar Izmir (Smyrna) bracht, gaat elke twee uur een kereltje rond met een kristallen flacon vol reukwater: iedereen, boeren en buitenlui en dagjesmensen, houdt de holle hand op, en wrijft zich gezicht, hals en handen in, en alles ruikt weer lekker; aan tafel in de kale eethuisjes drinken zij water uit bronnen, in verzegelde flessen op tafel gezet. Toen ik na een dag of wat onze jonge en stille chauffeur (hij gaat de 20 Tammuz (juli) trouwen, ik stuur hem wat) na het betalen nog een rit bestelde voor de volgende morgen, naar het station, wilde hij daar niets voor hebben, omdat hij de fooi te hoog vond: ‘Mijn hart laat het niet toe, grote man’, zei hij (Pferschy vertaalde wat ik niet verstond; ik ken een vijfhonderd woorden).

Ik typ dit, ter ere van je influenza, aan de eetkamertafel; boven mij, aan een koperen ketting middenuit het plafond, hangt een Turkse koperen lamp,

183 Viri Galilaei: Mannen van Galilea. Beginwoorden van de Intredezing op Hemelvaartsdag (Hand. 1:11).

Lent, 24 Mei 1972

Chère Martine,

op Hemelvaart, in Bodrum (Halikarnassos), was er op geen vijfhonderd mijl een christelijke kerk; Wouter en ik hebben toen de wisselende gezangen van de mis *Viri Galilaei* maar gezongen in de kleine tongewelfde gawe ridderkapel van de enorme burcht der Johanniters van het naburige Rhodos, waarin nu wat griekse beelden en oude vazen in vitrines staan; het klonk als een klonk, tot grote verrukking en verbazing van de turkse wachtsters; daarna, in de directiekamer, turkse koffie met de leider van de opgravingen, een fijne oude archeoloog, natuurlijk een oude vriend van onze Othmar Pferschy.

Othmar, 74, klautert nog als een berggeit; in vijf minuten staat hij bovenop de hoogste pinakel van een grieks theater, ik blijf halfweg steken. De acoustiek in die openluchtchouwburgen is zó perfect, dat, als ik, op de skènè onderaan, een paar verzen Homeros declameer, Wouter, meer dan tweehonderd meter schuins boven mij bovenaan op een van de 25.000 plaatsen, met normale stem verder declameert; en de hele ovaal klinkt van de verzen; het is ongelooflijk als je het niet geprobeerd hebt (het was in Efeze; twaalf uur; er was geen sterveling; de marmerstraten lagen in de brandende zon, de vogels floten, de bloemen geurden, de hagedissen schoten in de spleten.)

Oudbeschaafd volk, die Turken. In de volksbus die ons in 12 uur -sic- voor een tientje naar Izmir (Smyrna) bracht, gaat elke twee uur een kereltje rond met een kristallen flacon vol reukwater; iedereen, boeren en buitenlui en dagjesmensen, houdt de holle hand op, en wrijft zich gezicht hals en handen in, en alles ruikt weer lekker; aan tafel in de kale eethuizen drinken zij water uit bronnen, in verzegelde flessen op tafel gezet. -Toen ik na een dag of wat onze jonge en stille chauffeur (hij gaat de 20. Tammuz (Juli) trouwen, ik stuur hem wat) na het betalen nog een rit bestelde voor de volgende morgen, naar het station, wilde hij daar niets voor hebben, omdat hij de fooi te hoog vond: 'mijn hart laat het niet toe, grote man' zei hij (Pferschy vertaalde wat ik niet verstond; ik ken een vijfhonderd woorden).

Ik typ dit, ter ere van je influenza, aan de eetkamertafel; boven mij, aan een koperen ketting middenuit het plafond, hangt een turkse koperen lamp, handwerk, doorbroken vlakken waaruit een fijn licht komt; in een klein keldertje heb ik hem van de koperslager gekocht, voor een paar tientjes (die in het Hilton Hotel, zei iemand, kosten tienmaal zoveel); in het vliegtuig stopte de stewardess hem weg in een hoekje bij de cockpit.

Op het volgende blad krabbel ik een kaartje, dan kun je zien waar wij geweest zijn. De kleine bezoeken bij Pferschy's oude vrienden aan de Bosporus, in bekoorlijke villatjes hoog op de rots oevers in weelderig groen, laat ik natuurlijk weg, daarvoor is de schaal te klein; ik typ ook een paar versjes over die ik 's avonds in het hotel voor de studenten en voor mijzelf maakte. Wat worden wij toch oud; die eeuwig klimmende achterbuurtstraatjes met die scherpe keien tussen opgedroogde modder vind ik maar vermoeiend; Othmar doet het niets, die is er, aan gewend, hoewel hij nu in München leeft, aan de rand van de stad, vlak bij de bossen, of bij zijn dochter bij Wiesbaden, eine geborene Frau von Schell, -middenin een verrukkelijk middelgebergtelandschap.

In de marge van deze brief tekende Van der Meer de in de brief genoemde koperen lamp.

handwerk, doorbroken vlakken waaruit een fijn licht komt; in een klein keldertje heb ik hem van de koperslager gekocht, voor een paar tientjes (die in het Hilton Hotel, zei iemand, kosten tienmaal zoveel); in het vliegtuig stopte de stewardess hem weg in een hoekje bij de cockpit.

Op het volgende blad krabbel ik een kaartje, dan kun je zien waar wij geweest zijn. De kleine bezoeken bij Pferschy's oude vrienden aan de Bosporus, in bekoorlijke villatjes hoog op de rots oevers in weelderig groen, laat ik natuurlijk weg, daarvoor is de schaal te klein; ik typ ook een paar versjes over die ik

's avonds in het hotel voor de studenten en voor mijzelf maakte. Wat worden wij toch oud: die eeuwig klimmende achterbuurtstraatjes met die scherpe keien tussen opgedroogde modder vind ik maar vermoeiend; Otomar doet het niets, die is er aan gewend, hoewel hij nu in München leeft, aan de rand van de stad, vlak bij de bossen, of bij zijn dochter bij Wiesbaden, eine geborene Frau von Schell, – middenin een verrukkelijk middelgebergtelandschap.

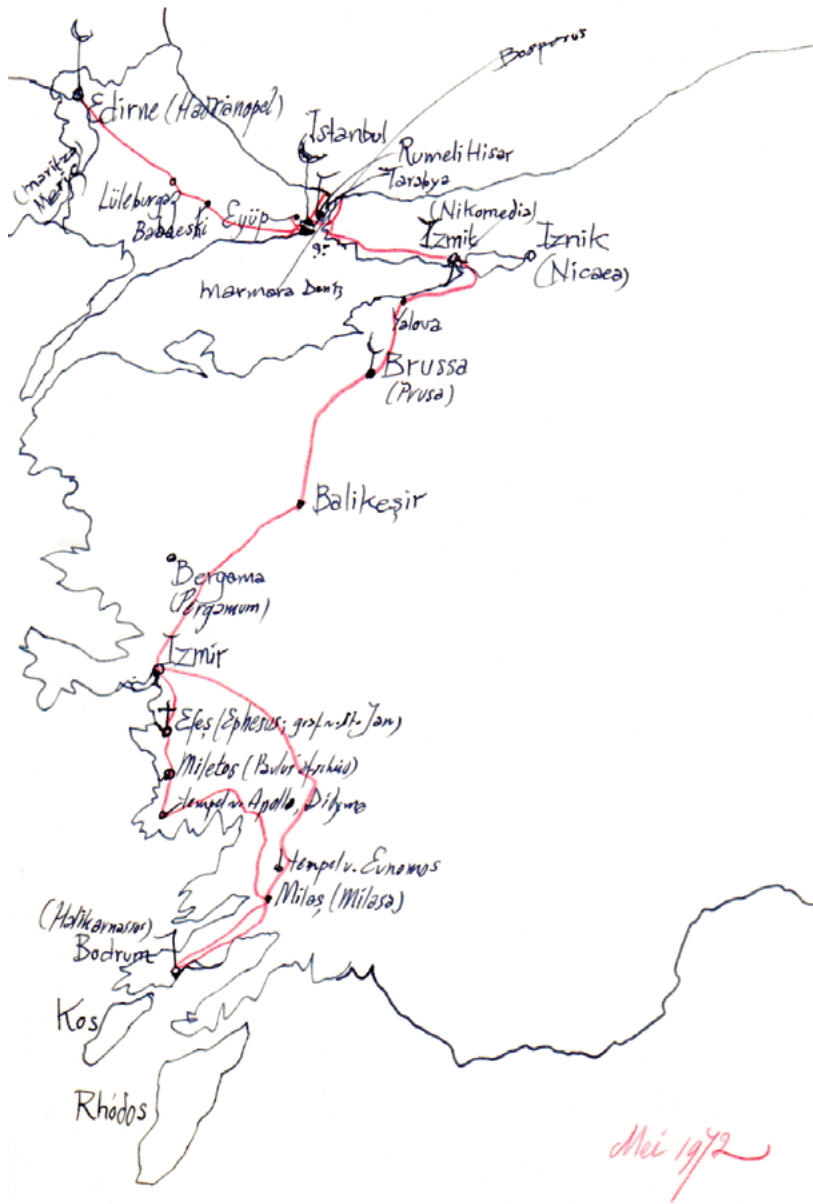
Mme Mohrmann, die gister telefoneerde, vond dat je het bijzonder goed maakte; zij was erg blij met haar bezoek; ik ga haar volgende week een avond wat vertellen over mijn visie op de (altijd overschatte) klassieke Oudheid.

Ik heb ook nog een bloemlezing in het frans vertaalde klassieke turkse poëzie, een dubbel woordenboek van de Oxford University Press, een kostelijk grappenboek over de turkse Uilenspiegel Nasrattin Hoca (spreek uit: Hódsja; ze zeggen gewoon 'de Hodsja' zoals wij: Tijn), – de wijze man met de grote tulband en de kleine ezel en de boze vrouw; ook een klassiek boek over het geniale en afschuwelijke leven van sultan Mehmet Fatih (de Veroveraar nl. van Konstantinopel, 1453; hij besteedde het altaar in Aya Sofya te midden van de plundersaars en schenners en verrichtte het eerste gebed in de richting Mekka); en een grote stapel archeologica voor ons Instituut; het meeste, hoop ik, daarvan, zal de universiteit terugbetalen. Alles bijeen veel gezien voor weinig geld; de vliegpreis plus vervoer naar Düsseldorf [in de marge bijgeschreven: aller x retour] en de rest was nog geen 370 f.; ongelooftlijk.

De jonge kleine Turk [In de marge bijgeschreven: Ergun Güvenç], dr. econ. van Hamburg, die het reisbureau leidt, en die ons een paar excursies heeft begeleid, heb ik later privé nog gesproken; hij laat zijn prospectussen drukken bij ons in Limburg; hij komt wschl. met Kerstmis weer; zo ja, dan komt hij bij mij logeren, je l'aime beaucoup, il est la distinction même; très délicat,¹⁸⁴ hij eet even weinig als ik en drinkt niets. Hij is, bij het rondleiden en regelen, licht humoristisch. Waarom doet hij niets beters? Hij spreekt even perfect Duits als Frans Stoks. Hij vroeg mij een boek over christelijke oudheden in Istanbul, ik gaf hem een prachtig boekje met 300 nieuwe foto's en alles er in, in het Duits; hij was geroerd, en vroeg mij er wat in te zeggen; ik schreef dit:

Sume, aliente frater, amorem christicolorum:
lenis, mente celer, nos facile superas.

184 Ik ben erg op hem gesteld, hij is de gedistingeerdheid zelf, zeer fijngevoelig.

Plattegrond van Van der Meers reis door Turkije, door hem getekend en gevoegd bij deze brief.

Empfange, fremdlandischer Freund, die Liebe der Christusverehrer:
schnell, elegant, übertriffst du die meisten von uns an Verstand.¹⁸⁵

Ziehier over de 'doorsnee simpele volksjongen':

LE CHAUFFEUR TURC

QUI ME CONDUISIT A EYÜP (het beroemde kerkhof buiten de Gouden Hoorn waar Pierre Loti woonde, een idylle)

Il ne sait que penser de mes drôles caprices
mais il aime cet air bon enfant qu'il me croit;
il est sain; il est bon; soupçonne mes délices
et me donne, en partant, ce long regard droit.¹⁸⁶

Indruk over mozaïek in koepeltje, nu weer zichtbaar, prachtig bewaard:

PANTOCRATOR AU SOMMET D'UNE PETITE COUPOLE DU
[KAURJYE CAMIJ]

Tu daignes, de ce trou étroit, nous regarder,
Patience divine aux moustaches tombantes

Le minuscule ni le grand ne t'offendent
Car à nous aimer tu t'es obstiné.¹⁸⁷

Il f.

SILHOUET VAN ISTANBUL VANAF ZEE

De kleine boot gaat hoog, het oog verzinkt
en stijgt; maar aan de kim de duizend minaretten
flankeren kaarsrecht koepels en zij zetten
een streep van kracht door alle doodsinstinct.

*

185 Ontvang, vriend van een vreemd land, de liefde van een Christusvereerder: Snel, elegant, overtreft je de meesten van ons met verstand.

186 Hij kan alleen maar denken aan mijn grappige capriolen, Maar hij houdt van deze lucht, goed kind, dat hij mij gelooft. Hij is gezond; hij is goed; wantrouwt mijn lekkernijen, En geeft mij, als hij weggaat, een lange, rechtstreekse blik.

187 Jij verwaardigt je, door dit kleine gat, ons aan te kijken, Goddelijk geduld met een hang-snor. Noch het allerkleinste, noch het grote beledigt U, Want Gij volhardt in ons lief te hebben.

Lent, daags na Aswoensdag '73¹⁸⁸

Chère Martine,

'Stiefmoeder Aarde'¹⁸⁹ is naar E. de Jong. Wat ik ervan denk? Dit.

Natuurlijk volg ik graag een tijdlang die brillante evocatie van ons oude Friesland (zij het de bouwhoek): rinkinken van zeisen, de maaltijden met de poepen¹⁹⁰ – dat heb ik meegemaakt bij de Ydema's, en nog beter, zij het in ander seizoen, romantischer, bij Sjoerd in Dronrijp; ik vraag mij ook af waar een harddraverij bij ons beter is beschreven.

Maar ik las honderdenzoveel pagina's, dan hier en daar een hap en een snap (ik wou weten hoe Jarig uit de kast kwam), en toen had ik er schoon genoeg van. Waarom? Ten eerste detesteer ik streekromans (zoal niet romans in het algemeen; trop peu de pensée, trop de choses futiles)¹⁹¹. Ten tweede kan ik die marxistische nonsens over de sociale structuur als verklaring et cetera niet uitstaan, dat beheerst vermoed ik het tweede deel. Maar vooral: zo'n boek als dit is 'mooi' geschreven, elk tafereel is een rake aquarel, en het is door en door ons Heitelân. Nu houd ik niet van mooimakerij. Want: is het onderwerp al dit fraais waard? Ik zie het als een enorme en steriele taalvaardigheid in dienst van een uiterst banaal en oppervlakkig verhaal. Die mensen zijn van buiten raak, van binnen helemaal niet getroffen. En dan die idiote mythologie van moeder aarde, van de 'donkere' driften, het 'bloed', nou, je kent het wel. Dat is, zij het hier in zuiver Noord-Nederlands, precies hetzelfde als in die zware sensualisten (en natuur-pantheïsten) als Herman Teirlinck en Gijsen en consorten, in Vlaanderen. Een soort socialistisch en lokaal patriottisch nazisme, Blut und Boden. Bah, weerzinwekkend. Ik kan een uur of wat (sfeer in stal, boerin in opkamer; geluiden in de bomen 'mantel' rondom de pleats) en van het handige Nederlands. Maar te zeggen? Niets. Stumper. Emile Zola geeft iets van het epische, hoe vervelend hij ook kan worden.

Gisteravond hebben Gerard Bartelink en ik de vertaling van de vijftig grote bladzijden lange homilie van bisschop Asterios van Amaseia (Pontus, c. 400)

188 23 februari 1973.

189 *Stiefmoeder aarde*: roman van Theun de Vries (1907-2005), geboren in Veenwouden (Friesland), marxist en tot het laatst lid van de CPN. De roman verscheen in 1936.

190 Poepen: Westfaalse seizoenarbeiders. 's Zomers werkten zij op het land, 's winters gingen zij met textiel langs de deuren (lapkepoepen). Zij stonden aan de wieg van concerns als C&A Brenninkmeijer, Vroom & Dreesmann en Kreymborg.

191 Te weinig gedachten, te veel futilliteiten.

over de apostelvorsten Petrus en Paulus beëindigd.¹⁹² Dat is kunstig, rhetorisch, geestig, gezocht; maar het is bijbels, stichtend, juist en belangwekkend; en wij hebben er over beide groten dingen gevonden die ik nog nergens had gevonden. Zoiets boeit mij; het gestumper van die boeren en het mooi schrijven van de heer De Vries laat ik liever voor wat het is. Maar ik begrijp het wel: zowel de edele heer Egbert als mijn zuster de moniale dromen nog wel eens graag een uur over het Heitelân, net als ik (wat is dat Harlings veel lelijker dan het Bolswards, niet ju?).

Je f.

Je mag mijn oordeel gerust doorgeven aan mijnheer De Jong.

*

Lent, 4 Juni 1973

Chère Martine,

Les Sibbelee étaient ravis, ça s'entend.¹⁹³ Ik vond het typisch, dat hij, par délicatesse, niet geprobeerd heeft 'de' foto van je te maken; dat kan niet, de eerste keer, vond hij; wel de volgende (trop de personnes en voudraient une: des douzaines; waaronder al mijn vrienden¹⁹⁴). Annemarie was getroffen en zelfs een beetje overstuur van het contrast met het bezoek bij haar vader te Ellecom: geen woord over het 'nieuwe Leven', eigenlijk alleen maar futilliteiten. Nu, je ziet, als de Vader trekt.....

Morgen in alle vroegte ga ik met dertig jongelui plus Lemmens (en een alleraardigste oudere man, de chauffeur) de monumenten van de Maasvallei langs; de 7e juni ben ik in Dinant, maar de 8e houd ik hier de jaargedachtenis van de Bous, met Mis en De profundis op het graf. – A.V. is de hele week samt Weib in een klein landhotel zonder trappen en drempels (voor haar) in een lieflijk oord in Noord-Limburg; hij heeft mij gezegd dat hij er natuurlijk niets aan vindt, maar het 'doet voor haar'. Dat doet hij altijd, and such is marriage.

192 Asterios van Amaseia (ca. 350-410), geboren in Cappadocië en gestorven als bisschop van Amaseia. Van hem is een aantal levendige preken overgeleverd.

193 De Sibbelees waren verrukt, dat begrijp je – namelijk van het bezoek aan Martina in Drachten.

194 Teveel mensen zouden er een willen hebben: dozijnen.

Als hij in de orgelbank schuift, zeggen de zusters, denken wij altijd: hij is zo broos, hij kan zó breken! Maar de geest houdt die oude Vaten rechtop; na elven des avonds is hij net zo druk als wij.

Stoks' Vader is in een eindeloze agonie; het hart is te sterk; hij kan noch eten noch spreken noch goed zien, wel horen. Waarom zoiets? *Mystère*. Frans en Mia zijn ganz angegriffen. Nu en dan komen ze hier wat uitrusten en zich verzetten; eindeloos veel tijd gaat er mee heen. Vrijdag ben ik thuis, zaterdag naar *Clementia*;¹⁹⁵ met Pinksteren is iedereen weer bij de hoogmis, hij zit achter het orgel, en alles is weer maxima cum pompa, en de kapel vol rode bloemen; *bien nous en vienne*.¹⁹⁶

Voorlopig gaan Wouter, Frans en ik niet naar Pferschy in München (en logeren bij de Pörnbackers in de Alpen) want Mme Eeuuangelia Pferschy heeft een hartinfarct gehad en ligt bij te komen in een kliniek; nu, ik ben net zo lief thuis, en ik hoop dat O.L. Heer haar voor Othmar behoudt.

Ik ben aan het schrijven. Flarden vallen zómaar op papier, deels Frans, deels Nederlands. Ik heb een prachtige titel gevonden, namelijk:

ER STOND EEN DEUR OPEN IN DEN HEMEL'   Apocap. IV,1
Twaalf verbeeldingen
Van
visioenen uit Johannes'
Apocalypse.

In het frans, idee van Pierre Golliet mijn franse collega: LE CIEL ENTR'OUVERT. Mooi, niet?

Het is kwart voor vijf, zojuist komt de schare vrome vrouwen, waaronder natuurlijk Mme Baesjou en de moeder van de missionaris P. Martin van Reen, uit de kapel, na het 'rozenkransbidden', dat doen ze iederen dag. – Om zeven, tot tegen twaalven, komt Matthieu:¹⁹⁷ vertalen, praten, TV zien (Ashton Family) en uitrusten van zijn zes lesuren vandaag; *fidèle comme un vrai ami*.

Hans Sibbelee aan telefoon: 'Jullie tweeën? Twee druppels water (als jullie spréken, niet als jullie zwijgen)'.

195 *Clementia*: zie volgende brief.

196 Moge het ons ten goede komen.

197 Matthieu moet Matthieu Kockelkoren (1940) zijn. Hij studeerde Franse taal- en letterkunde in Nijmegen en was redacteur van het *Nijmeegs Universiteitsblad* (NUB). Leraar Frans aan het Stedelijk Gymnasium Nijmegen.

Tanti saluti,
Il fratelluccio.

*

Lent, 13 Juni, St. Antonius van Padua, 1973

Chère Martine,

vanmorgen stond de beroemde ikoon van Sant' Antonio, van de Florentijn Benozzo Gozzoli, op het altaar; en Vergeest, die ook in de vroege mis was, speelde – ietwat fantastisch variërend – een lied te zijner ere na; wij hebben ook een zuster econoom, die Antonia heet. Ik ga straks even naar de vijfentachtigjarige notaris Huigens, die óók Antoon heet, net als Dad. En gisteravond dronken wij een glas landwijn, Antoon van der Logt en ik, ter ere van zijn (met 36 al dode) patroon.

En – hoe klein is ons land – ik vroeg mij af aan wie ik het boekje 'Dodelijke Dosis', dat ik van de schrijver kreeg, het eerst moest sturen: aan jou of aan een ander?¹⁹⁸ En voilà, je kent het al.

Kees (Cornelis) Snelder is een flinke vijftiger, vroeger deken van Zwolle, nu pastoor van de St. Nicolaas in Baarn, de parochie van wijlen mijn vriend Gerrit Schouten; zijn voorganger was Jacques Kaarsgaren, nu overleden, de broer van Vitus; het is een prachtige parochie, met een fraaie neogotische kerk, & een beroemd koor. Kees is een echte mán: kranig, slim, sterk, dapper; de toestand zit hem tot hiér. Hij heeft al eerder boze vlugschriften naar onze slappe clerus rondgestuurd. Ik vind zijn boekje intelligent; hij was trouwens altijd de eerste van zijn klas, heb ik gehoord. Hij vertelde mij (telefonisch) dat hij zijn boek ook aan Alfrink had gestuurd; die stuurde de bekende kaart terug, met erop geschreven: heb je boek met grote aandacht en veel plezier gelezen; kool en geit also. – Merkwaardig vond ik de reactie van Wouter: 'niet erg geestelijk'; dat is zo, hij gaat eigenlijk alleen de 'mode' te lijf; de fundamenten laat hij niet zien. Maar ik hoop toch, dat vele confratres, en anderen, het boekje lezen.

198 C.E.A. Snelder, *De dodelijke dosis?*, Haarlem 1973. Het boek is gericht tegen de vernieuwingstendenzen in de kerk.

Anthony en Valentine zijn ‘engelen van mensen’; volop in de wereld, iedereen helpend, maar toch niet van de wereld, en uitsluitend geïnteresseerd in de dingen des geloofs; ik kan mij niet voorstellen dat zij ooit kwaad hebben gedaan. Ik ben blij, dat ze bij je zijn geweest.

Clementia, zaterdag jongstleden; diamanten professiefest. O, wat verrukkelijk oudje. Ze is zo klein, dat ze wel onder de arm door kan; prachtig wit haar, onder de kap en de sluier; helemaal in het zwart, met een klein kruisje om. Ze is 87, en nog pienter; Schapenk en ik dronken koffie in de refter, met een stel schoolzusters (hevig in burger) en de overste; het is een vriendelijk huis; Clementia, die van 1938 tot 1955 op de gang was, bedient nota bene nog de telefoon; op mijn vraag, of ze nog niet eens gehaald mocht worden, en teruggebracht, en nog eens een hoogmis meemaken in Lent, zei ze (ze gaat nooit meer uit, heeft ook geen andere familie meer dan een neef en een nicht in de wereld): als ik zin heb, zal ik het schrijven. Ze is realistisch, vrolijk, kritisch, en, dunkt mij, gelukkig. Het was prachtig weer; de zon scheen in de kleine binnentuin; ik had een in Frankrijk gekocht orthodox verguld terracotta-kruis, met versieringen, voor haar meegebracht, plus een kleurfoto van de Sretenije (omwille van het Nunc dimittis) in een zilveren lijst; ze was er erg trots op.

Ik ben nog niet aan schilderen toe; wel heb ik een paar hoofdstukken (losse) van het Apocalypse-boek klaar; maar een schema voor het geheel heb ik nog niet; heeft ook geen haast. Ik lees de Forsyte Saga, knap, onbenullig, en boeiend; verder examens, en studeren voor het nieuwe collegejaar, in de kleine weide, je weet wel, tussen de hoge groene hagen.

tanti saluti

F.

*

Lent, 20 oktober 1973

Chère Martine,

de grootste verrassing van Parijs, na al die jaren, was de sneeuwwitte Notre-Dame, op een prachtig leeg plein met groen (auto's verbannen, onder de grond); ook de oostkant, met die enorme luchtbogen, is een visioen. De donkere daken en het herfstgroen, waar de hemelse stad boven uitsteekt, maken het warme wit nog schitterender, zowel tegen de blauwe daglucht van October als des nachts in het schijnwerperslicht. Te midden van de oorverdovende stad

ligt de kerk op haar eiland in een soort extatische rust, en juist zo verrassend als in de tijd quand les cathédrales étaient blanches.¹⁹⁹ Van binnen is het nog altijd even donker, maar nu warm en verrukkelijk: er is alleen indirect geelachtig-goud licht: op de gewelven, door de tribunes: verder de kleurige scintillerende ramen: in het koorgestoelte van de 18e eeuw zat het kapittel met chantres en organist en zong, puur Latijn, de kapittelmis, van St. Ignatius van Antiochië. De duizenden toeristen schuifelden, in alle talen fluisterend, langzaam door de zijbeuken en de kooromgang. Alles ziet er perfect uit: zelfs de tochtdeuren van de uitgangen zijn met leer bekleed en met koperen handvatten uitgerust; honderden kaarsen branden in de kapellen; vooral bij de statue van N.D. de Paris, 1e koorpijler rechts: in de vloer: een koperen inscriptie: *CONVERSION DE PAUL CLAUDEL, 25 DECEMBRE 1886.*²⁰⁰ De meeste bezoekers zien het niet eens. – Notre-Dame leeft.

Ik ga de 140 prachtige lichtbeelden beschrijven die ik met een paar prachtige facsimiles (*Heures de Rohan, psautier de saint Louis*) heb uitgezocht en gekocht, met Wouter, in de Bibliothèque Nationale; alles miniaturen in kleur. Byzantijnse, en Franse van 700 tot 1500. Matthieu kocht intussen in het Quartier Latin de grammofoonplaten met teksten die hij gebruikt in zijn lessen op het gymnasium; daags tevoren gidste ik beiden in het Louvre, waar alles nu in de goede orde hangt, school bij school.

Ik houd op, want de dia's wachten. Geen nieuws. Herdacht de 11e.²⁰¹

Is de migraine voorbij?

Tanti saluti

F.

*

199 Toen de kathedralen wit waren.

200 Beking van Paul Claudel. Op Kerstmis 1886 beleefde de schrijver (1868-1955) in de Notre Dame van Parijs een bekeringsmoment.

201 11 Oktober is het feest van het moederschap van Maria, naamdag van zuster Martina a Matre Dei (zoals Martina's kloosternaam volledig luidde).

Lent, 21 november 1973²⁰²

Hoogwaardige Excellentie,

Uw brief is een van de weinige die ik min of meer par retour du courrier beantwoord: niet het minst om Uw 'Brief' die er op volgde, over de verantwoordelijkheid van allen die katholiek onderwijs geven.²⁰³

Die 'Brief' heb ik meteen doorgegeven aan de eerste de beste jonge hoofdonderwijzer, die acolyth is in onze kapel, en het blijft ook nu hij elders werkt, en die geeft hem weer door aan zijn collega's; het zal wel een hele tijd duren voor hij de kring rond is en terug komt.

U vermoedt dat ik vele reacties ontvang; er zijn er zeer roerende bij, van lieden waarvan U het niet had gedacht; bijna alles is positief. De pijnlijke kant van de zaak ontveins ik mij niet; maar ik heb geen reden, meen ik, tot zelfverwijt. Wat dat woord 'renegaat' betreft:²⁰⁴ iemand die openlijk (bv. voor de TV) verklaart dat de hiërarchie ongeloofwaardig is en dat hij genoeg heeft aan de Geest die levend is in eigen conventikel, zo iemand is een Montanist; ik zie niet in hoe hij met de beste wil in de Kerk kan blijven.

Niets liever dan een volgende ontmoeting. Intussen, met hartelijke groeten, ook van Arnold Vergeest (die het kleine geschriftje had gelezen en hier en daar gecastigeerd, goddank),

Uw,

F. van der Meer

*

202 Aan Martina gezonden kopie van een brief aan mgr. A. Simonis.

203 Mgr. A.J. Simonis schreef als bisschop van Rotterdam een *Brief aan alle onderwijsgeevenden* in zijn bisdom, gedateerd Rotterdam 1973.

204 Renegaat: afvallige. Van der Meer gebruikt die uitdrukking voor de dichter Huub Oosterhuis (1933-2023) in zijn *Open brief over geloof en eredienst* (p.115). Montanus was een ketter uit de 2e eeuw, die verklaarde dat in hem de Heilige Geest verschenen was. Hij verkondigde bovendien de komst van het hemels Jeruzalem op aarde.

Lent, daags voor Baptismatis Domini 1974.²⁰⁵

Chère Martine,

het ging, voor Cas de Quay, over een zo delicate zaak als het toelaten van de kandidaten tot de HH. Wijdingen; daarvoor zijn drie man aangezocht: de regens van Rolduc (Gijsen's seminarie; helaas volgen ze nog colleges in Heerlen, *faute de mieux*) mgr. Van der Meer S.J. – nu al bij geruchte gedoodverfd als Rome's kandidaat voor de komende vacature van de zetel van Utrecht, sic – en de andere vicaris, die over de benoemingen gaat, mgr. Castermans; en Cas.²⁰⁶ – Het gesprek ging tussen vd M. en Cas, Cécile was er ook bij. Ik heb natuurlijk aangeraden: 'aannemen'. Hij doet het ook. Mgr. Gijsen wil met dit driemanschap aansluiten bij een voorstel van alle bisschoppen; ik ben blij dat er een zo smetteloos en onafhankelijk iemand bij is als Cas.

Hij heeft mij gevraagd je te vragen om gebed; gisteravond vóór hij naar zijn hotel ging, heeft hij mij gevraagd het ook aan A.V. te vertellen; later volgt de officiële publicatie.

Hij heeft mij ingelicht over de situatie in Limburg; er is een soort wapenstilstand; maar de vrijzinnige meute is níet te bekeren; in Cas' eigen parochie volgt op een correcte Mis van de deken een of andere vertoning van een jonge kapelaan; anarchie complète. Alle hoop is op de nieuwe generatie.

De 10e heb ik 'gevierd' des avonds bij Herman en Elisabeth Reuser; alleen de jongsten, Karin en Agnès, zijn nog thuis. Daarna, tamelijk vroeg, hebben A.V. en ik het thuis bij mij nog kort en krachtig afgerond.

Morgen na de Mis, met de ikoon van de Doop, zingen wij *Fest soll mein Taufbund immer stehn*, in mijn vertaling dan.

Plotseling, na dertig jaar of meer, kreeg ik een lange brief van Leo Stockmann (oude kaartafelgenoot), nu emeritus-predikant in Franeker, zijn zonen zijn allang getrouwd.²⁰⁷ Ik had een telefoongesprek van drie kwartier met hem, hij is nog altijd dezelfde, *au fond c'est un brave garçon mais qui a toujours*

205 De doop van Jezus wordt gevierd op de zondag na Driekoningen (in 1974 zondag 6 januari), de datering is dus zaterdag 12 januari 1974.

206 Alphons Castermans werd in 1982 hulpbisschop van het bisdom Roermond. Haye van der Meer S.J. werd later rector van het grootseminarie Rolduc.

207 Leo Stockman (1906-1989) is geen priester gewijd en werd predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk.

trop tenu à ses idées;²⁰⁸ hij was verrukt over de Open Brief, à mon grand étonnement, en maakt er propaganda voor, zijn ex-collegae zijn er zeer in geïnteresseerd. Hij is geestelijk intact, maar wordt geplaagd door eczeem; hij informeerde naar de hele oude Rijsenburgse vriendenclub en was niet erg meer op de hoogte. Hij wist ook niet dat jij recluse was in Drachten. Ik zoek hem maar eens op, als ik weer in it Heitelân kom, poor boy.

Tanti saluti
E.

*

Lent, 29 januari 1974

Chère Martine,

‘Underberg’ is een heilzaam drankje dat de maag rustig maakt, en in het algemeen verkwikt; ook bijvoorbeeld bij lichte gastritis.

Georg Puchinger²⁰⁹ is een geleerde, oerdegelijke, sympathieke, Nederlands geworden telg van een Oostenrijks geslacht; van huis uit vurig en strengelovig Calvinist, is hij in feite zo goed als katholiek, moge de Heer hem zegenen (beroep: historicus; met name van de politieke geschiedenis van ons parlement in de vorige eeuw, met accent op de AR en de CHU natuurlijk; hij interviewt onvervaard en pleegt alles te bundelen, dat wordt gretig gekocht).

Jaap Ydema²¹⁰ schreef mij een boze typisch jaapse [brief] naar aanleiding van één zin uit het boekje (over de ‘onafzienbare nonsens bijeen geschreven over de vergelijkende religiegeschiedenis’ of zo iets). Hij dacht natuurlijk dat het op zijn hobby sloeg; stel je voor, ik stel er niet het minste belang in. Toen hij vroeg of er in de Nachtmis plaats was, zei ik: natuurlijk, dat arrangeer ik wel; maar ‘maak je excuus voor die dwaze brief; ik ben daar niet van gediend’. Hij schreef later, dat hij liever ditmaal wegbleef, ook in verband met de plan-

208 Au fond is het een goede kerel, maar hij heeft altijd te veel aan zijn ideeën vastgehouden.

209 George Puchinger (1921-1999), gereformeerd historicus en essayist, is vooral bekend om zijn driedelig werk *Colijn en het einde van de coalitie, 1918-1938*. Zijn (ongehuwde) moeder liet hem overigens katholiek dopen.

210 Jaap Ydema (1901-1990), Friese kunstschilder. Hij beschilderde onder meer het gewelf boven het hoofdaltaar van de kerk in Bakhuizen. Dit gebeurde onder pastoor Fredericus Wartna, de neef van Frits en Martina.

nen van Titia en haar man; verder over ‘laten bekoelen’, en de onverwoestbare oude vriendschap, et cetera. Nu, mij goed. – Boeren blijven boeren. Als hij weer opdaagt, – en dat doet hij zeker – is alles weer net als vroeger. Perfect was, dat hij o.a. schreef: voor de rest ben ik het met alles eens, alleen boekje komt tien jaar te laat. Eh, piuttosto ben detto.²¹¹

Meteen ga ik weer de laatste hand leggen aan de reusachtige monumentenkaart van Italia antica e medievale, 1.10. hoog en 65 breed: in alle kleuren van de regenboog en met duizenden gegevens; verrukkelijk werk, bijna af (ik ben de regiones en provincies met biezen aan het inkleuren). Het ding komt, ingelijst achter glas, als pièce de résistance op mijn onmetelijke wolkenkrabber-kamer²¹² tussen een dozijn andere, wat kleinere (waaronder een oude van Friesland, met alle middeleeuwse 339 parochies en de kloosters).

Groeten van iedereen, A.V. en Henk Schuurmans komen in de lente naar je toe, als het lukt nemen wij directeur Jan Dokter van de Stadsherberg Kampen – die dat zo graag wil – mee.

Wacht verder op de sneeuwkllokjes en de crocussen,

Zaterdagmorgen lichtprocessie over de gang en mijn laatste ikoon op het altaar.²¹³ Lia Terlingen bracht zondag een pectorale (orthodox borstkruis) dat ze gemaakt heeft uit fluweel, gouddraad, halve stenen, pailletten en verguld koper, schitterend; aan gouden halsketting. Dat is voor de ikonenwijding. Iedereen gaapt van bewondering. Kleuren: groenig, grijs, goud.

Tanti saluti
F.

* Waarom mag ik je rapport niet lezen? Niets intrigueert mij méér.²¹⁴

*

211 Dat is goed gezegd.

212 De faculteit was gevestigd in het in 1973 gebouwde Erasmusgebouw (88 m.).

213 Op Maria Lichtmis, Opdracht van de Heer in de tempel, 2 februari.

214 Handgeschreven onder aan de brief. Het is onduidelijk over welk rapport het gaat.

Lent, 1 juni 1974, st. Justinus

Chère Martine,

1. Brief aan Rigoberta bezorgd; 2. kleine ikoon gehonoreerd per giro.

3.²¹⁵ Een twee meter lange gebruinde Johan Albada Jelgersma deed breed glimlachend de deur van de 18e-eeuwse winkel open;²¹⁶ moeke Oeke, fris en gaaf, en direct in drok petear mei A.V., bij koffie en gevulde koeken, toonde vol trots de niets veranderde kamers, en wij met z'n allen de geheime hoeken en gaten van dit prachtige huis door: stukken lambrisering en paneelwerk en zolders en kap uit de tijd van 1500, en latere stukken uit de 18e en 19e eeuw; huis valt nu onder Monumentenzorg; dat het een schuilkerk kan zijn geweest, leidt men af uit de vorm van de dakstoel (lijkt mij niet stringent); A.V. ging gelukkig niet mee de trappen op; wij overal op en in, Johan heeft met een schrijnwerker alles zelf aangevat en schoongemaakt; typisch enthousiasme van een vrijgezel.

Hoe merkwaardig, vanuit het hoge buurhuis onze tuin te zien beneden, waar Obe en Agatha nog altijd aan prutsen: de oude perenboom staat er nog, het stek ook, een vlier in plaats van de glorieuze moerbeï, stenen paadjes, geen prieel, naakte muur i.p.v. klimophoek, o wat is het lelijk en klein geworden, maar wel verzorgd. Slaapkamerraam dicht, nu klein keuken vasistas er voor in de plaats.²¹⁷ Resten tentje liggen op werkplaats van Johan, sic. Duizend anecdotes over vroeger, ook over die rede van mij in de Grote Kerk. Het was alleraardigst; wij waren eerst om 8 uur bij John Dokter, en die hield ons vast tot over elfen.

Nu ga ik de Hl. Maagd ophangen bij A.V.,²¹⁸ en neem de Známénje mee voor onder mijn Oespenje, tenzij madame niet accoord gaat met de ruil. En dan de pinkster-ikoon, in lijst, op het altaar.²¹⁹

Prachtig bezoek vonden wij het. Tanti saluti

F.

215 Verslag van het bezoek aan een buurhuis van Frits' geboorteadres aan de Dijklakker te Bolsward.

216 Van de stadsherberg in Bolsward.

217 Vasistas: klein bovenraampje.

218 De Moeder Gods van het teken; bekend thema van Maria-ikonen.

219 Het ontslapen van de Moeder Gods; bekend thema van Maria-ikonen.

Aan tafel ontstond dit:

OUD BUURHUIS (thema: Wouter)

Oom Jaap, tante Paulien, ze dronken veel,
zei men; en zwarte Wim beukte piano's;
Theedoor was kermisheld; Nelly zong solo's;
en Philo 't Rood Lantaarn-lied', uit de keel.
Theedoor smeedt ons zijn katten in de bloemen;
Oeke bracht Engwirda's driekwartton mée;
klein Jaapie stierf ineens, en heel gedwee;
en Johan vrijgezelt, oud eik te roemen.

*

Lent, S. Maria Magdalena 1974²²⁰

Chère Martine,

Na 46 jaar:²²¹ Herman Alink de Pip, Jan Servaas, Jan te Riele, Tony Sanders, Kees Baas, Hendrik Heinink, Kees Venings in het paradijs; Wim Delteyk nog pastoor te Werkhoven; alle anderen, behalve ik, emeriti; de meesten hebben nog enige zielzorg in huis of dichtbij huis; Gerard Hutjes sinds jaar en dag geestig umnachtet, Eddy Jägers ook min of meer; enkele zijn zwaar invalide, Henk Bonke, Jo Veldhuis bijgenaamd de Dood, Jo Smulders de senior, die niet kan lopen maar geestelijk perfect is; het beste zijn, fysiek, Chris en Jan Kroon en Nico van Dijk en de krakende wagen Koos Tempel; ik ben nog de gaafste. Fred Kolkman onzeker, kwaal van den tijd; alle anderen strikt orthodox en plichtsgetrouw. Voila le bilan.

Ik ben gewend, op de 22ste de doden alle met name te gedenken en voor de levenden zwijgend de catalogoog na te gaan; de kapel luistert.

Kruisikoon is af. Ik ga in de tuin, in de wei, *Le mystère Frontenac* lezen, meesterwerk.²²² Het is het boek dat jij in de hand hebt op de afscheidsfoto vlak voor de intrede, Het boek geeft natuurlijk de verrukkelijke atmosfeer weer van het gezin Mauriac, en de kleine Yves is François zelf. Als je het weer eens wil lezen, zeg je het maar.

220 22 juli 1974.

221 Verslag van de reünie van de wijdingsklas van Frits.

222 *Le Mystère Frontenac*, psychologische roman van François Mauriac, 1933.

Nu nog rand vergulden, laten drogen, vernissen. Neemt weken. Dan laat ik je zien, ik denk dat je het zeer verrassend vindt.

Tanti saluti

f

*

Lent, 30 oktober 1974

Chère Martine,

1. Goed idee; voor 17 november haalt Van Manen beide ikonen, en brengt ze bij mij; de ene eventueel om te wijden (kan meteen; de Wijsheid: is die al gevernist?): de Hemelvaart komt Kerlen hier op mijn kamer vernissen, hij komt toch telkens in Nijmegen; maar zorg dat hij af is, ook het goud; voorzichtig transport, zonder 'rakende' verpakking, in een auto, kan geen kwaad, dunkt mij. Je hebt nog zowat 14 dagen.

2. Die goede Zr. Theresia,²²³ nu bij den Heer, zat die niet in de kapel toen wij dat lied zongen, A.V. en ik? bij laatste bezoek? In pace quiescat.

3. Wat moet ik doen met 7 november? Ik kan niet komen, want twee redacteurs en een fotograaf uit Brussel komen mij interviewen voor *de Standaard*, bij mijn 70ste verjaardag;²²⁴ verheug je maar vast op een groot en very outspoken artikel. Mr. Mertens zit er natuurlijk achter, en Valentine komt mee.²²⁵

4. De bruiloft.²²⁶ Magnifiek. Honderd mensen in onze kapel, behalve de niet-katholieken alle onder twee gedaanten te communie; zij zongen de paasmis; voor de wisselende gezangen kwamen Gerry Breukel, Jaap Leyen, Mr. Cees Kroft, Bartelink, Wouter, Frans Stoks en Annemarie Sibbelee (haar man zat als een roofdier achter een bloemstuk, onzichtbaar, om te fotograferen, niemand, heeft het gemerkt, de chinees); ook pastoor Wanna, oud-organist van faam, vriend en plaatsgenoot van Jaap, was er, hij is emeritus. Met acht stemmen zongen wij na de Mis Vergeest's vierstemmig Psalm 41 (Hijgend hert), (ik en Jaap tenor, Gerry bas) (zusters alt en soprano): de 87 jarige speelde met één hand en dirigeerde met de andere, hij was in vervoering, en terecht, iedereen

223 Zr. Theresia, medezuster van Martina. Zij ruste in vrede.

224 *De Standaard*: een Nederlandstalig Belgisch dagblad, sinds 1918.

225 Anthony Mertens (1946-2009), journalist, Neerlandicus. Doceerde Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam.

226 De bruiloft van Jaap en Valentina.

verrukt. Getuigen waren Maire-Anne de Sonnaville en Philip Bosscher (neef v. Valentine) de marineofficier, in gala; twee bruidsmeisjes in groen fluweel, tweejarig kindje strooide (en kraaide nu en dan, enig). – Daarna korte receptie hier; de Mertens hadden de zangers getraceerd op champagne (en elk een fles cognac, sic) en het hele huis op tartelettes (Mme Baesjou schreef dankbrief). – Dan bood ik, in het nu keurige Witte Huis,²²⁷ een souper aan, alle zangers, de Sibbelees, ik, en een vermoeide maar gelukkige Vergeest waren er; mooi excuus om niet naar die bruiloftsmaaltijd te hoeven. De late avond – ieder naar huis – heb ik doorgebracht met de edele en altijd door iedereen aanbeden Mr. Cees Kroft, het ging natuurlijk over de kerk in Amsterdam, waar hij werkt.

5. Greta van der Ouderaa-Schroote is verhuisd naar een kleinkind in Breda; zij heeft mij, zomaar, een rest oude Bourgogne, vijf bouteilles, laten brengen door een kleindochter. Lief oud mens, kwiek als altijd. Laat je groeten.

6. PERSOON. Ja, de oer-ikoon ligt in God; daar is ook dat ik-tegenover-gij, daarop berust de Trias divina.²²⁸ Onze ‘persoon’ is een ikoon ervan: de constituent? mysterie; maar ik denk het eerst aan een onafhankelijk en wel afgepaald bewustzijn, niet, zoals in het goddelijke, identiek met de godheid. Maar wie kan er iets zinnigs over zeggen? Jij had professor in de metaphysica moeten worden, dat was je beter af gegaan dan mij. En even goed als aan Gabriel Marcel.²²⁹ ‘Ja, zei Idisbalda, Martina is niet misdeeld!’ en toen zette zij het theeblad in de kast.

Vanavond is het, 30 oktober, feest van de hl. Asterios van Amaseia.²³⁰ Ik heb de schets voor de inleiding klaar; vertaling herzien. Wij vierden hem vanavond met een slokje Van der Ouderaa, en lezen het resultaat samen door: Bartelink, Wouter, en Henri Tummers de hoofdassistent,²³¹ die in alles belang stelt. Je ziet, de heiligen worden niet vergeten.

Schrijf jij Van Manen? Ik zal hem iets later telefoneren, zo nodig, of hij mij.

Tanti saluti, vooral van A.V.
f

*

²²⁷ Restaurant in Lent (thans Osteria Pomodoro).

²²⁸ Goddelijk Drietal.

²²⁹ Gabriel Marcel (1889-1973), Frans filosoof, christelijk existentialist, zette zich af tegen een door de techniek beheerste maatschappij.

²³⁰ Asterios van Amaseia: zie brief 4 juni 1973.

²³¹ Harry Tummers (1937) was hoofddocent middeleeuwse kunstgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit.

Lent, S. Sebastiani, 20 1 '75

Chère Martine,

Ben je moe, doe dan niets; er staat geen maanengel met stok achter de celdeur; nada te disturbe – doe zoals ik, en slaap 's middags. Heerlijke kersttijd: nooit uitgaan, monotoon in kloosterlijke orde lezen en schrijven. (Maandag beginnen de colleges: nog zes weken, dan is het voorgoed voorbij; na Pasen niets meer). Om en bij de zeventig is het kwalijk de moeheid te trotseren, zegt Vergeest. Hij speelt graag het duitse lied, Mauritia zingt het dan, ik de tweede stem:

Stille sein, ich möchte stille sein –
Nicht sagen ja, nicht sagen nein
Nicht sagen grosz, nicht sagen klein
Nur stille sein –

ondanks de duitse romantiek een verrukkelijk refreinlied.

Gister maakte ik ingesloten klein woordspel-poëem op de dagheilige.
Dus: niets doen. Rusten. Lezen.

Il f.

Pagnol: gelezen heb ik Topaze, de drie jeugdboeken, en een van de romans; de rest krijg ik wel eens, stuur op als je weer fit bent. – Stel je belang in het beroemde verhaal van Peter Schlemihl, de man die zijn schaduw had verloren, van Adalbert von Chamisso, 1814?²³² Ik heb nadruk van eerste uitgaaf, verrukkelijk, vaag-diepzinnig. Ja? Dan stuur ik het.

*

Lent, Paasmaandag 1975²³³

Chère Martine,

verse palmtakken zijn op de kruisen gestoken (ook op de ikoon), de rode rozen en anjers en de enorme bloesemtakken prijken nog in de kapel, de gasten zijn weg, Bouchette komt morgenochtend terug, dan gaan we de gerestaureerde dom van Trier (4e, 6e, 9e, 11e, 12e en 18e eeuw, net een palimpsest) bezoeken.

²³² Adalbert van Chamisso (1781-1838), Duits schrijver uit de Romantiek. Het sprookje 'Peter Schlemihls wundersame Geschichte' over een man die zijn ziel verkoopt maakte hem wereldberoemd.

²³³ 31 maart 1975.

ken, en Maria-Laach, en misschien ook ons moederhuis in Waldbreitbach.²³⁴ Het is nu tijd voor het traditionele verslag van de *Hebdomada maior*.²³⁵

Je had moeten zien, hoe notaris Huygens, sneeuwwit en krom, met zijn palmpje toch in de processie voorstropelt, en met Goede Vrijdag zijn missaal tegen de ogen houdt om maar niets te missen (wij zingen de passie dramatischer: Ger Breukel is chronista, Jaap de enkele stemmen, het koor (tien man dit jaar) de Joden, ik de Christus). De Donkere Metten waren weer nóg mooier en vlekkelozer dan vorig jaar.²³⁶ Met een heel dun nekje onder een prachtig weelderige grijze haardos (iedereen van de zangers merkt dat op) zit AV. achter het orgel, en dan verandert de broze man die slecht begint te lopen, ineens weer in de geroutineerde leeuw, die alles speelt; het gezelschap des avonds ontvangt hem en omringt hem zoals het hoort, en hij vindt het heerlijk; hij spreekt met iedereen, en vooral met de kinderen van de zangers die er zijn, met Madame Kusters en haar dochter Elisabeth, met Dia Terlingen, en natuurlijk met de Ydema's, die altijd weer verrukt zijn over alles; de kleine en zeer lange Onno gaat binnenkort naar Rome, en haalt eerst bij mij een program.

Gister na de hoogmis wou Bouchette naar Oud-Zevenaar. De kerk was vol, het was bij het Pater noster; wij staken twee grote kaarsen aan bij de Moeder van Smarten, onder de ramen van Joep Nicolas, de pastoor keek opzij; daarna ontving hij ons in de pastorie, en ik hoorde van alles over de restauratie van de kerk en de goede gang van de parochie; hij zei tegen de troep misdienaars: 'Kijk, dat is nu ----' Dus wij gingen maar gauw weer weg, want anders moet je allerlei oudere lieden te woord staan. Gisteravond was ik, met een zucht van genoeg, alleen, en zag naar de verfilming van het heerlijke boek *der Stechlin* van Theodor Fontane,²³⁷ het speelt in de grafelijke *Junkerkring* van het oude Pruisen, het is waardig en deftig, en het doet mij denken aan een soort Oom-Menardus en tante-Ida, maar dan in het adellijke; de hoge lui praten met hun huisknechten die altijd oud zijn, en de zonen zijn allemaal luitnants; het speelt in 1895; er komt ook een Domina in voor, de zuster van de

234 Cor W.J.M. Bouchette, van 1916-1923 leerling van het kleinseminarie Culemborg, industrieel te Stockholm. Bevriend gebleven met Van der Meer.

235 De Goede Week, voorafgaand aan Pasen.

236 Donkere Metten worden gebeden/gezongen op Witte Donderdag, Goede Vrijdag en Paaszaterdag. De naam is ontleend aan het geleidelijk doven van 15 kaarsen op een grote standaard.

237 Theodor Fontane (1819-1898), Duitse romancier die vooral de burgerlijke samenleving van zijn tijd behandelde.

graaf, een abdis van een evangelisch stift, en een waardige en typische Pastor. Verder sneeuw, klokken, dames met enorme hoeden en boa's, en schitterend verzorgde dialogen; een heel *époque* in beeld. Ik heb alle werken van Fontane, ik krijg er nooit genoeg van; het is een oudere soort Thomas Mann.

Iedereen was gesticht over onze zangers, en onze acolythen. Mijn nieuwe assistenten Henry (de engelsman) en Paul deden ook mee; de kring wordt eerder groter dan kleiner. Er is prachtig en krachtig gezongen, en urenlang gesproken over dingen des geloofs, nu, *voilà*, dat is het.

Na de paasweken, met het echte voorjaar, kom ik, waarschijnlijk met AV.; mijn kamer op het instituut staat nu leeg, boeken zijn terug of weggegeven, kaarten uit de lijsten en alles bijeen in mijn grote mappen hier. Ik werk alleen nog dissertaties af, verder niets; ik ga denk ik niet mee naar Spanje. En ik hervat een hoofdstuk over de Apocalypse.

Christós' voskresse!²³⁸

Il fratelluccio

Pjotr herhaalt zijn kreten; en die 'vrij-katholieke-kerk' is een ook moreel (vroeger tenminste) ietwat anrühige aestetensecte, maar ik weet niet hoe het er nu mee staat; ik heb het weggedaan, Pjotr natuurlijk geheel te goeder trouw.

*

Lent, Vigilie van Pinksteren 1975²³⁹

Chère Martine,

goed, ik kom dan ná de 26e, met mijnheer Vergeest, ijs en weder dienende.

Gisterochtend een opgetogen Mme. Stapert aan de telefoon, die vertelde, hoe heerlijk haar dochter de Karmelvisite had gevonden. – Vandaag wordt drs. Leo Rijkens, die mij voor het weekblad *De Tijd* heeft geïnterviewd, gedoopt;²⁴⁰ voortreffelijke jonge man, gehuwd, al een kind; achtergrond agnostisch; hij is een neerlandicus en verder vooral Engelandkenner.

²³⁸ Christus in opgestaan. Russische Paaswens.

²³⁹ 17 mei 1975.

²⁴⁰ Leo Rijkens (1938-1998), afgestudeerd als historicus, was journalist van zijn beroep, excentriekeling die aan ziekte, drank en pillen ten onder ging. Hij interviewde Van der Meer uitvoerig in *De Tijd*.

De reünie van jongstleden Woensdag was een goed samenzijn.²⁴¹

Wij waren, nu Chris uitvalt, nog met achten:

Jo Smulders, de senior, die chauffeert, maar om verlamde knieën niet kan lopen en met een wagentje in de lift wordt getild, maar thuis nog werkt, en zittend de hl. Mis leest;

Ex-deken Nico van Dijk, gezond nog en gaaf;

Jan Kroon, die natuurlijk privé mijn topografische monumentenkaarten doorziet en jouw ikonen nog weer eens bewondert;

Wim Delteyk, ondanks de Parkinson redelijk goed, die op doktersadvies bedankt, tot grote treurnis van de parochie Werkhoven; met beide huishoudsters heeft hij een onderdak gevonden, ik geloof in of bij Utrecht, bij een kapel;

de aristocraat Frans van Weezel Errens, toujours distingué, hoewel iets gehandicapt door een vroegere beroerte, nu rector van het grote zustershuis (oude zusters) in Lage Vuurse, zijn buurman is daar mgr. Nierman, die ons de groeten meegaf, en die uit voorzorg bediend is (door de kardinaal);

Koos Tempel, broos maar taai, onverstoorbaar optimistisch, hij zit ergens in het bisdom Groningen;

Fred Kolkman, ietwat gekweld en links, niet goed wetende wat te zeggen en te zwijgen, maar het gezelschap houdt hem wel in toom.

Zij komen tegen half twaalf, drinken koffie, gaan aan tafel na tweeën, prenent le café après, dans ma chambre, en gaan zes uur vrolijk en uiterst voldaan uiteen. Wij zijn trots op onze band, en op onze klas.

Er stond een bloemstukje met orchideeën op tafel, en ik heb ze de lunch aangeboden, ondanks protest vonden ze het toch prachtig, je les ai bien gatés;²⁴² enkele hebben al dankbrief gestuurd, stel je voor.

(Onderbroken door tentamen)

Ik lees een proefschrift (voor A'dam, prof. Jaffé;²⁴³ geleerde Jood promoveert op sacrale frontaliteit, het staat vol bokken); ris examens gaat nog wat door.²⁴⁴ Ik ga volgende week niet mee naar Spanje; mijn vliegticket heb ik aan

241 14 mei 1975: de jaarlijkse reünie van de wijdingsklas 1928.

242 Ik heb ze echt verwend.

243 H.L.G. Jaffé (1915-1984), kunsthistoricus, promoveerde op *De Stijl*.

244 Van der Meer was in 1974 met emeritaat gegaan, maar begeleidde nog enkele studenten.

de jonge Poolse dr. Tadeusz Adamek gegeven, een vurige en door iedereen hier gewaardeerde katholiek; verder niets bijzonders.

Zalig pinksterfeest, goede retraite,
Il fratelluccio.

*

Lent, daags voor Preobrazenië,²⁴⁵ 5 aug. '75

Chère Martine,

voortreffelijke foto's, en echte ikonen; miniaturen gaan je toch goed af. Die VITA JOSEPHI lijkt mij verrukkelijk (die hogepriester met koorkap vol sakos-kruizen) en die elegante Droom; alle zes zijn ze mooi. Ook de beide Theresia's van Lisieux zullen wel met gretige ogen gezien worden, jammer dat wij ze nooit te zien krijgen (ook om te zien of M. Martin op Pa lijkt); en al die bloemen en die vogels. De grote Teresa lijkt voortreffelijk en de uitdrukking is sterker dan op het overgeleverde avilase portret, vind ik; ik vraag mij af welke tekst je in het boek hebt gezet (a propos: ik zou niet graag een spinrokken tekenen, weet niet hoe het er uit ziet). De Joseph-ikoon en buste is een originele pendant van de Hodigitria, de teksten kan ik niet zomaar ontcijferen, maar dat komt wel bij een volgende bezoek.²⁴⁶

Haye Lunter kan ik mij, ondanks de uiteenzettingen van onze stokoude notaris Huigens, niet meer zo goed voorstellen; ik kreeg een paar weken geleden van de familie ook een overlijdensbericht van dr. Sybrand Galama, die ik mij ook vaag herinnerde en in het klooster te Heerlen is gestorven.²⁴⁷ Maar hoeveel gezichten zijn in ons geheugen niet vervaagd!

Morgen Transfiguratie; ter ere van de alleroudsten een avondhoogmis na zes uur, zo plechtig mogelijk; ik zelf zing na de alleluia het *Candor est lucis aeternae*.²⁴⁸ Ja, kon dat maar bij jullie.

245 Preobrazië: Gedaanteverandering des Heren op de berg Tabor.

246 Verscheidene van de hier genoemde afbeeldingen zijn te vinden in *De Hemeldeur op een kier* (Karmel, Drachten 2010), het spinrokken bijvoorbeeld op p. 64. M. Martin is de vader van Theresia van Lisieux. Hodigitria is de Moeder Gods die de weg wijst.

247 Sybrand Galema (1912-1975), franciscaan afkomstig uit Burgwerd bij Bolsward. Hij had klassieke talen gestudeerd in Nijmegen.

248 *Candor est lucis aeternae*: Hij is de afstraling van het eeuwig licht. Alleluia-vers op het feest van de Gedaanteverandering, 6 augustus.

Gisteravond bezocht ik een oude russische dame, emigrante, gehuwd met de kunstschilder Valk, Arnhem, en al boven de zeventig, om haar (bijgekochte) ikonen te zien; uit Rusland had ze voor ruim 50 jaar niets kunnen meenemen. O wat een enig mens, typisch de russische hartelijkheid; de ikonen waren echt, maar erg donker. Zij heeft indertijd een huis gekocht en primitievelijk ingericht tot kerkje, met een kleine iconostase uit Trieste; zelf heeft zij ook, simpel maar aandoenlijk, enkele ikonen geschilderd. Zij hebben in de hete maanden wekenlang geen priester; bovendien vallen ze niet onder patriarch Pimen (dat noemen ze de Sovjetkerk) maar onder de emigrantenmetropoliet Antonii;²⁴⁹ vroeger was er een grote vrome groep Russen in Arnhem, die is zowat uitgestorven; maar als de priester er is, zingen ze nog elke zondag, in kerk-slavisch; hebben een paar goede stemmen. Zij heet Tatjana Ogratsina, en ze komt jouw ikonen bij gelegenheid hier zien, deels echt, deels in afbeelding. Ik zei dat wij het oude tsarenlied konden zingen (Vergeest speelt het): maar ik ken alleen drie beginwoorden: Boze tsarja chrani – (God behoedt onze tsaar) zij zou mij de woorden opschrijven, die ze zo niet meer precies uit hoofd wist. Zij was een klein meisje toen ze, vanuit Pensa, via Riga, vluchtten. Zij heeft een uiterst hard leven gehad, maar als ze glimlacht, achter de samovar, denk je dat je in een boek van Tsjechov leest.

Tanti saluti
f

*

Lent, st. Pius X, 1975²⁵⁰

Chère Martine,

ik deel je rouw omtrent Theresia a Jesu:²⁵¹ je verliest een geestverwante en een voortreffelijke medezuster; ik zie haar nog, ietwat ineengedoken, zitten tegenover het altaar, niet ver van het kleine orgel. Maar is het niet prachtig dat haar licht nu voor altijd brandt voor de Troon? En dat geen rukwind er naar taalt?

249 Patriarch Pimen I was de veertiende patriarch van Moskou, 1971-1990. Hij werkte nauw samen met de sovjet-autoriteiten. Antonii was de orthodoxe metropoliet van Duitsland en Centraal-Europa.

250 3 september 1975.

251 Theresia a Jesu: medezuster van Martina in Drachten.

Gisteravond laat is prof. Kees Bouman door Vader Zacharja bediend, na een hartinfarct;²⁵² na al die jaren is hij nu tóch zijn kluis uit, naar het ziekenhuis; over een dag of drie weten wij of hij bijtrekt, ofwel voorgoed vertrekt. Vanmiddag om een uur of drie kende hij Margareta, die even mocht komen, tien minuten; van het bedienen herinnerde hij zich alleen ‘een zegen’, vaag. Soms herstelt zo iemand vrij snel; maar hij leidde een leven als een schim, ontving zo goed als niemand; na drie kwartier praten ging ik altijd meteen weer weg. ‘Hij was bijzonder lief voor mij’, zei Margareta. Nu, tegen volgende week hoor je wel [of] niet, mors vel vita. Zijn huisdokter is Wil Huygen, die natuurlijk voortreffelijk voor hem zorgt, en nu kan hij de therapie niet meer boycotten, wat hij altijd placht te doen. Pauvre Marguéríte! Zij vond het erg, dat ze jou zo lang niet had geschreven.

Gister kreeg ik een éloge-brief van de gouverneur van de Belgische provincie Limburg die ik goed ken, Mr.dr. Louis Roppe,²⁵³ wegens een artikel van mij in het artiestentijdschrift VLAANDEREN, getiteld ‘Kunstenaarszicht op de geloofsmysteriën’, een lang stuk waar ik plezier van heb; ik heb het nota bene nog niet eens gezien! De hoofdredacteur, kanunnik Albert Smeets in Oostende, zei mij zojuist telefonisch dat het met geestdrift was ontvangen, talloze reacties; maar de redactiesecretaris was natuurlijk op vakantie, sacré Flaman, en dan krijgt de auteur noch foto’s noch artikel. Komisch.

En gisteravond zijn Bartelink en ik genoeglijk begonnen twee ellenlange Byzantijnse gedichten over de Apostelkerk in Constantinopel te vertalen, het gaat als water. Prachtige teksten. De kerk is dadelijk na 1453 verdwenen, nu staat er de enorme moskee van Mehmet Fatih, de Veroveraar, die, zoals vroeger het Apostoleion, de stad domineert.²⁵⁴

Zaterdag hier Mis voor Theresia, ik heb het de priorin al geschreven. Tanti saluti

f

*

252 C.A. Bouman was hoogleraar Oosterse liturgie in Nijmegen. Hij was samensteller van het *Groot gebedenboek*, uitgegeven door Het Spectrum in 1951. Kees Fens vond het ‘de aller mooiste religieuze bloemlezing’ die hij kende.

253 Louis Roppe (1914-1982), gouverneur van Belgisch Limburg en historicus. Hij publiceerde *Een omstreden huwelijk* (1962), namelijk dat van koning Willem I met Henriëtte d’Oultremont.

254 Apostoleion in Constantinopel is een verdwenen kerk uit de zesde eeuw. Keizer Justinianus is er in 565 begraven.

Wouter is vandaag, met zijn tweede magna cum laude in de zak, en een schrijfmachine achterin de auto, vertrokken naar Clermont-Ferrand.²⁵⁵ Zijn zusje, mr. in de rechten, Elisabeth, zei op de feestreceptie tegen mij: ‘U moet een *commerce épistolaire* beginnen, over het werk, en de rest.’; prachtig idee; zondagmiddag heb ik het eerste Franse (sarcastische) briefje getypt, hij prompt een antwoord, en des avonds, ten eten bij Mme Lia Terlingen (die een Palermitaanse Madonna in zwart en zilver had aangekleed, prachtig) hebben Vergeest en Lia daar al meteen van genoten, en om gelachen.

En nu ga ik verder met het in het net schrijven van onze vertaling van de beschrijving van Hagia Sophia, uit de zesde eeuw, heerlijke tekst. Tanti saluti,

il fratelluccio
f

*

Lent, Sv. Dmitri Slynskii, 1975²⁵⁶

Chère Martine,

1. Idee voor complexe ikoon voortreffelijk; subtiel, vol inhoud. Op een ikoon mogen gerust vier vijf motieven bijeen staan. A propos: de leerlingen van Emmaus komen wel voor in Griekse handschriften van het evangelie, ook in mozaïeken; beroemd is het tafereeltje op de Maestà van Duccio in Siena: links de groep in gesprek (Christus met reishoed en staf en knapzak aan gordel); rechts het vlek Emmaus, als gestyleerd stadje met muren. De ‘Apostelcommunie’ – die Xp. uitreikt aan de apostelen – ken je natuurlijk.

2. Henri Bruning en zijn vrouw zijn vanouds goede vrienden van de Reuser’s;²⁵⁷ onder ons gezegd en gezwegen, toen het hem financieel onmogelijk slecht ging, hoorde ik ook bij de club die onder leiding van Reuser sub rosa het onderhoud mogelijk maakten, dat is al heel lang geleden. Onlangs waren de Brunings bij mij op bezoek; Reuser kwam ook nog even; wij praten gewoonlijk over literatuur. De man wordt oud, zijn vrouw blijft gaaf; hij is een fijne geest, en een voortreffelijk katholiek; hij heeft de ikonen op mijn kamer natuurlijk

255 Netjes afgescheurd onderste deel van een brief, waarschijnlijk van 30 september 1975.

256 Waarschijnlijk 8 oktober. De benaming Slynski is niet terug te vinden.

257 Henri Bruning (1910-1983), dichter en essayist. NSB-er en eindredacteur van *De Schouw*, het tijdschrift van de Nederlandse Kultuurkamer. Hij ergerde zich aan het aan het a-culturele karakter van de NSB en had een sterke interesse in religieuze en mystieke thema’s.

goed bekeken, al is hij niet 'visueel': zijn tweede zoon, Raymond, deed bijvak bij mij (kunstgeschiedenis Spanje) en trouwde met Nanne Stumpel, een doctoranda van ons; de oudere broer, Gérard, is een fijnzinnig beeldhouwer, ook een groot zwijger. Henri zelf bracht onlangs uit Siena een grote reproductie van een paneel met stadsoorkonde voor mij mee.

3. Monsieur Gautier is, volgens zijn moeder, in Clermont-Ferrand angesiedelt op een comfortabel studentenflat; zijn adres heb ik, maar ik wacht op de eerste brief.

Verder geen nieuws

(gister met Sib Apocolyps (20 bladen grafiek) van Giorgio de Chirico opgenomen, in tentoonstelling museum Den Bosch, waar leerlinge directrice is; origineel; Picasso-achtig).

f

*

Lent, St. Willibrord, 7 nov. 1975

Chère Martine,

vanmorgen dacht ik er tijdens het Memento onder de feestmis aan, dat het nu al 62 jaar geleden is, dat Moeke naar het Paradijs ging; zij stierf 7 november 1913, ik was toen acht jaar, en jij zeven; fugit hora.²⁵⁸

Gisteravond hadden mijn goede medewerker prof.dr. Gerard Bartelink, die elke week een avond Griekse archeologische teksten met mij vertaalt, en ik, de volgende heel andere gedachte: omdat ik geen plaats heb voor de grote serie SOURCES CHRETIENNES van Griekse en Latijnse oud-kerkelijke geschriften,²⁵⁹ heeft Gerard die nu bij zich thuis (hij heeft een heel groot mooi huis), hij brengt telkens toch mee wat ik nodig heb; maar hij heeft er tienmaal zoveel aan als ik, hij is taalkundige en geeft er college over. Nu, zelfs had hij van de Latijnen niets; van de Grieken nog al wat losse delen; die zijn dus nu overbodig. Wij dachten beide: in de collectie zijn een aantal prachtige, puur mystieke, teksten; bijvoorbeeld het Leven van Mozes van Gregorius van Nyssa;

258 De tijd snelt voort.

259 *Sources Chrétiennes* is een tweetalige verzameling teksten van kerkvaders, in 1942 begonnen door de jezuïeten van Lyon.

of de brieven van Ignatius van Antiochië; of bepaalde commentaren van Origenes; of de *Coelestis Hierarchia* van Dionysius de pseudo-Areopagita. En vele andere. Alle uitgaven zijn kritisch, maar voorzien van prachtige inleidingen, en een voortreffelijke franse vertaling met noten.

Dat is net wat voor jou. Dan hebben die dubbele boeken een uitstekende bestemming. Ik hoor dus graag of je er op ingaat: je kunt ze gewoon op jullie bibliotheek zetten; of je ze wil inschrijven (gezien dat zo weinig zusters frans lezen), is jouw zaak. Wij brengen ze dan, of sturen ze. Ik weet niet meer, of ik je ooit al enkele banden gestuurd heb, ik dacht van niet. Zo wel, dan hoor ik wel wat. Schitterend idee, niet?

Ik heb nu ruimte in mijn 5 overgebleven boekenkasten; daarin staan nu: profane antieke teksten, literatuur (frans, Duits, engels, spaans, italiaans, russisch), en bijbels, en wat theologie; en liturgica. – De kunsthistorica staan allemaal prachtig op het Instituut en worden goed gebruikt en verzorgd door mijn ex-staf (meer dan 9000 stuks); de foto's staan er ook (10.000); alleen de 300 van de *Apocalypse* staan op mijn kamer (of liever: liggen in de bekende mappen; daar is nu mooi plaats voor gekomen). Je ziet, ik leef met een exquisite maar kleine bagage. Net als jij. – Op zondag 16 november des middags om 5 uur komen – schijnt het – al mijn oud-leerlingen bijeen in het hotel hier voor een onofficieel maar uitermate genoeglijk afscheid, met verrassingen, ik ben benieuwd. Je hoort er van. Stuur niets voor de 16e, tenzij een briefje met antwoord op het bovenstaande.

Tanti saluti! auguri per El San Martino
Il fra

Mevrouw Will Grossouw-Holland, oud 38 jaar, is op Allerzielen aan een gruwelijke kanker (*ventre tuméfié, seins amputés*) gestorven;²⁶⁰ in Nijmegen begraven. *Quelle tragédie*. Dochtertje 2 jaar, jongetje baby; gaan naar tante. Wat W. gaat doen, weet ik niet. Dorp zeer onder de indruk. W. is 70, net als ik.

*

260 Echtgenote van Frits' vroegere vriend en collega aan de Katholieke Universiteit Willem Grossouw (1906-1990). Beiden woonden in Lent. Tussen haakjes: opgezwollen buik, borsten geamputeerd. De kinderen Grossouw gingen niet naar een tante, maar naar een bevriende jonge familie in Soesterberg.

Lent, St. Josaphat van Plock, 12-11-'75

Chère Martine,

1. Je had mij geen groter genoeg kunnen doen dan dat Florilegium uit oude brieven te sturen. Ik herinnerde mij wel iets, maar niet zo precies; en de datum staat er boven, dat is ook iets (ik wist niet meer bijvoorbeeld wanneer die reis naar Ierland plaats had gevonden). Heerneef is meesterlijk; en dat portret van la petite Maman lees ik voor aan notaris, nu 89, en erg alleen. Tableau van de klas kan ik ook goed gebruiken. Het komt allemaal in de familiemap, waar ik ook de telegramachtige stukken bewaar over Pa en de Bous, die je wel eens gelezen hebt, ik meen in fotocopie.

2. Martha's brief, overigens in fraai handschrift, ging vrijwel helemaal over jou, en al je voortreffelijkheden; ze wist heel goed wat jij voor de Karmel niet alleen maar ook voor talloze mensen daarbuiten betekent, en ze had er blijkbaar behoefte aan, dat eens duidelijk te zeggen, bravo.

3. De laatste rozen staan bij Mme V., en ik geniet nog van de appetijt waarmee haar man naar jou zat te luisteren, en, iets eerder, hazepeper, een lievelingsgerecht verorberde in het oude DE WIJNBERG naast het raadhuis in Sneek, waar ik met Pa na het toelatingsexamen voor het gym plechtig mocht eten, met een gefrakte kellner achter mijn stoel (met kussen er op), en een glas wijn naast mijn bordje.²⁶¹ Het hotel is nu gemoderniseerd, maar nog herkenbaar; er zaten (Dinsdag, marktdag) echte stânfriezen te eten, en de dames knikten toen ze weggingen en ik zei: 'O ik mag it Snits su graech hore!'²⁶² 'Nou,' zeiden ze, 'scille wij dan nog eventsies doorprate?' Ze waren statig, hereboers, en zichtbaar rijk.

4. Ik heb nu 16 kleine kleurfoto's; de laatste zijn verreweg de mooiste, en, opgeplakt, zitten ze mooi vast ik het klein formaat album dat je al eens gezien hebt.

5. Mijn eerste geschenk voor de 16e is binnen: LE PETIT CHOSE, van Daudet, dat Wouter in een aardige editie in Clermont heeft ontdekt, en opgestuurd, met een kleine dedicatie;²⁶³ hij had onthouden dat ik dat verrukke-

261 De Wijnberg, een historisch hotel-restaurant aan de Marktstraat in Sneek. Het opende zijn deuren als herberg in 1651.

262 Snits: het dialect in Sneek.

263 Autobiografie van Alphonse Daudet uit 1868. Daudet (1840-1897), dichter en romancier, begraven op Père-Lachaise in Parijs. Vertaling van de openingszin: Ik ben geboren in een stad in de Languedoc, waar, zoals in alle steden van de Midi, veel zon is, nogal wat stof, een klooster van karmelitessen en twee of drie Romeinse monumenten.

lijkste aller biografieën zo graag wou hebben. Als ik het voor de derde maal uit heb, wil jij het dan ook niet lezen? Rien de plus charmant. (De beroemde eerste zin: Je suis né dans une ville du Languedoc, ou il y a, comme dans toutes les villes du Midi, beaucoup de soleil, pas mal de poussière, un couvent de carmélites(!) et deux ou trois monuments romains. Met een variant kunnen wij zeggen: ik ben geboren in een stadje van Friesland, waar een paar grachtjes zijn, kromme hoge bruggen, vijf protestantse en twee roomse kerkjes, een dom, en een menigte klompen, petten, en dienstbodes met boodschappenmandjes). Het boek staat nu naast LE GRAND MEAULNES van Alain Fournier, ook een autobiografie van een edele jongen die op de eerste dag van de oorlog van 1914 sneuvelde in de Ardennen,²⁶⁴ in de buurt van waar Ernest Psichari viel, een dag later.²⁶⁵ Die twee, in mijn sobere kast, zijn bepaald niet verbaasd de se trouver ensemble.

6. Brieven uitgedeeld.

7. Na zondag volgt verslag van studentenafscheid in ons Witte Huis.

tanti saluti

f.

*

Lent, 17 november 1975

Chère Martine,

gister, op die spontane ‘reünie’ van mijn oud-studenten, was de hele zaal, toen ik binnenkwam, vol:²⁶⁶ Alles zat of stond om de tafels met de kaarsen en de kleine bloemstukjes; het waren er tot mijn verbazing tegen de honderd. Van alle jaargangen: de oudste afgestudeerde, Theo van Velzen (nu een machtig man die geld toewijst op het departement van OKW), is al over de vijftig; de middelgroepen overheersen; maar er waren ook hele tafels met uitsluitend

264 Alain Fournier, pseudoniem van Henri-Alban Fournier (1886-1914), is de schrijver van één roman: *Le Grand Meaulnes* (1913), een klassiek werk uit de Franse literatuur. De schrijver roept er een verloren droomwereld op en verwerkt er een afgewezen liefde in.

265 Ernest Psichari (1885-1914), officier en schrijver. Homoseksueel, had een relatie met de filosoof Jacques Maritain. Wegens zijn heldhaftige dood een model voor Franse nationalistische jongeren.

266 Verslag van een feestelijke bijeenkomst in Lent van oud-leerlingen ter gelegenheid van Frits’ afscheid als hoogleraar.

tweede-en-derdejaars; de leeftijdgenoten zoeken elkaar natuurlijk. Ik kon met iedereen even praten, sommigen had ik in geen vijftien jaar gezien. Er kwamen ook allerlei geschenken: een grafiek (van een die kunstenaar is geworden), orchideeën, des gateaux, wijn, allerlei delicatessen, gember, sigaren, eigenlijk roerend; ik kende gelukkig nog alle voornamen, de achternamen (vooral van de inmiddels getrouwde dames) kan ik niet bijhouden.– Er werden komische beelden vertoond van reisherinneringen, er werd veel gelachen, iedereen klampte iedereen aan, en de twee uren waren zo maar om; tot afscheid heb ik alleen maar gezegd: een hoogleraar? dat is een vlag; wanneer wappert die? als het waait. Nu, wie zijn de wind? Jullie. – Dat zullen ze wel onthouden. Ook ‘hoorders’ waren komen opdagen, zoals Valentine helemaal uit Brugge, heroic woman. Des avonds laat kwam AV horen, hoe het was gegaan.

Notaris Huigens, 89, bevend en zilverwit, herinnerde zich nog uitstekend dat gesprek van twaalf jaar geleden over mijn moeder, maar hij wou het toch dem Wortlout nach horen; hij genoot er zichtbaar van. – Commentaar van AV achteraf: ‘Wel, wel, hij (de jonge man Huigens) had dus een aandachtig oog voor charmante vrouwen –’.

De zusters gaven rozen, de Sibbs leliën,²⁶⁷ samen een schitterend boeket; verder verschenen alle gewone bekenden, zodat ik verder geen nieuws heb; de hoogmis, nu Dicit Dominus, vind ik nog altijd de mooiste van alle groene zondagen; de Liberasti nos heb ik triomfantelijk alleen gezongen, tussen de lezingen en het alleluia.²⁶⁸

tanti saluti,
il f.

*

Lent, St. Thomas 1975²⁶⁹

Chère Martine,

wat een aardig gebaar, en wat een voortreffelijke bundel. Die kleine stukjes van H. Algra, dat is precies wat de vrome en degelijke Kleine Luyden in de Zuidwesthoek en elders in Friesland nodig hebben. Algra heb ik altijd hoogge-

267 De Sibbs: de heer en mevrouw Sibbelee.

268 Dicit Dominus: eerste woorden van de Introïtus op de 23ste zondag na Pinksteren. Liberasti nos is het Graduale van die mis (alles volgens het oude missaal van Pius V, 1570).

269 21 december 1975.

schat, en niet alleen omdat hij enkele van mijn boeken zo goed recenseerde.²⁷⁰ Hij moet een degelijk protestants Christen zijn, eerlijk, compromisloos en natuurlijk ietwat beducht voor 'Rome', nu, dat hoort ook zo.

Ik dacht ineens weer aan het verschil tussen Sietse en Feite.²⁷¹ Feite wou de plechtigheden van de Goede Week in de kerk zien van IJsselmuiden tegenover Kampen; hij stond volstrekt sereen tegenover de Moederkerk; Sietse deed zoiets niet, hij was vervuld van het zijne en enigszins afgesloten van al het andere. Maar ik heb veel aan beiden te danken: gemeenschap in de Heer, de eerste bijbel, Bunyan's Christen Pelgrimsreize (ik lees er nog in, het is een klassiek in de engelse letteren), en het schouwspel van ware christen gezinnen; hoeveel verder (in katholieke zin) is Feite's oudste zoon, de predikant Auke!

Maandag a.s. brengt Sib alle foto's, ook die voor jou; ik stuur ze dan meteen; dat wordt een prachtig album over Bolsward-Hichtum.

Tiny was opgetogen over het bezoek aan Drachten; Fons ook. Ik ga er langs als ik st.Lydwina opzoek in Schiedam, iets, waar ik erg naar verlang.

Denk er aan dat Vergeest zondag 13 juli achtentachtig wordt.

tanti saluti

f

*

Lent, S. Stephani 1975²⁷²

Chère Martine,

Kerstnacht zoals altijd. Een Novgoroder ikoon, prachtig goudingelijst (maar een reproductie; vreemd, dat geen van ons ooit een Gennèsis heeft gemaakt²⁷³) op het altaar, kaarslicht en zilver; voor de cancelli een ouderwetse maar uiterst charmante kribbe, werk van Mauritia. Alle zangers: ook Ger uit Alphen aan de Rijn; Wouter en Ben Grote assisteerden; iedereen communiceerde onder twee gedaanten.

270 Hendrik Algra (1896-1982) onderwijzer en later leraar geschiedenis aan het Gereformeerd Gymnasium in Leeuwarden. Tevens politicus en Eerste Kamerlid voor de Anti-Revolutionaire Partij. Hij publiceerde over de Friese en vaderlandse geschiedenis.

271 Sietse en Feite: medestudenten aan het gymnasium in Sneek (1917-1920).

272 26 december 1975.

273 Gennèsis: de geboorte (van Christus).

De lessen zijn genoeg; ik zeg bijna niets: iets over het ridicule van alle wereldse grootheid, van tyrannie, van geweld; Caesar en Alexander worden tot niets in de Grot ('geweld? Een cycloon kan in een seconde een grote stad verwoesten, maar geen brief ontzegelen en geen knoop openen') en het Kind opent inzicht, en art; gedachte van Paul Valéry). Na de Nachtmis de gewone meerstemmige liederen: Noël! En Hark the Herald Angels Sing, en Nu sijt wellecome en Adeste fideles, en nog enkele; de kapel was zo vol dat er niemand meer bij kon.

De Poolse familie – Anna, Tadeusz en kleine Tomek – waren een nieuwe groep in de bekende; de meesten dronken één glas, en gingen na een paar uur naar huis; kleine geschenken overal: een grote kaars, een orchidee, een plaat met forse poolse kerstliederen, rozen en kerstsleedoorn; een diep donkergroen tafelkleed met witte, zilveren en gouden klokjes er op gestrooid als borduursel, werk van de Frankenländische familie van Mauritia, en ieder jaar op tafel, maakt het kerstdéjeuner na de Dagmis feestelijk; ik was alleen met Wouter, die er voortreffelijk uitziet, en zijn tijd goed besteedt in Clermont-Ferrand.

En nu ga ik weer over naar het volgende kapittel in het boek van de Apocalypse; dat over het kolossale tapijt van hertog Louis I van Anjou heb ik af; dat over de koepel van Correggio ook; dan de Inleiding en het Overzicht; ik begin nu aan 'De Apocalypse van koningin Eleanor' van Engeland, de mooiste die er is, een folio handschrift in Trinity College, Cambridge, ik heb er een facsimile in kleur van, vol goud, éblouissant, het kostte zowat duizend gulden maar het is het meer dan waard; ik probeer ook een portret te schilderen van die goede provençaalse vrouw die na de dood van de aardige maar extravagante Henry III (die de eer heeft, de enige franse kathedraal in Engeland te hebben gebouwd, Westminster Abbey; zij praatten ook frans in huis; hij was een rare regent maar een onberispelijk deugdzaam man) de sluier nam en eindigde als een gewone benedictines in Amesbury Abbey, ten N. van Salisbury; de kerk is er nog. – Dan komt een kapittel over de oudste monumenten, de romeinse: 'de Liturgie van het Lam', en de 'Mensenzoon als het Lam tussen de lammeren der beide schaapstallen, Jodendom en Heidendom, met Pieter en Paul', natuurlijk een strict romeins thema.

Alle goeds voor 1976
Groet Priorin en Zusters
tanti saluti
f

*

Lent, 13 juli 1976

Chère Martine,

natuurlijk wilde mijnheer AV geen gezongen mis vanmorgen, geen orgel, geen toespraak, niets; als laatste ging hij te communie, en bleef voor de cancelli staan voor het hl. Bloed; c'est la modestie même; hij is uitstekend, zijn ooglid is beter. Nu zijn de kinderen bij hem. Dieu le garde.

Gisteravond stelde mijn collega Grieks, prof. Jan Nuchelmans, goede vriend van mij en uitstekende katholiek, mijn opvolger voor.²⁷⁴

Dr. Jürgen Christern is een typische noord-Duitser, vader Lübecker, moeder Noordwestfaals, voorouders Alamannen uit zuiden.²⁷⁵ Groot, nogal zwaar, niet onknop, blond (iets kaal), iets wallen onder ogen, blauwe ogen, mooie stem, kent al wat nederlands; uitermate sympathiek; open, kan mooi vertellen zonder opscheppen; heeft veel gezien, was verbonden aan de instituten van Bonn, Göttingen, Rome, Athene, Istanbul; archeologie in Africa; kent veel franse priesters in Midden-Oosten; nauwkeurig, hardwerkend – houdt dunkt mij wel van gezelligheid, vertier, reizen, et la bonne chère. Wij hadden zo'n voortreffelijk gesprek – ook over de situatie van de Kerk, hij is belijdend evangelisch – en dat doorglansd van mooie anecdotes, dat Jan ineens zei: wij kwamen om half 9, weisst du wie spät es ist, Jürgen? Der Jürgen war mitten in einer Erinnerung aus Algerien –

Het was kwart voor twee. Sober ging het toe: ik deed niet mee (thee wel), de beiden ledigden een goede Médoc, één maar: heroïsch, fand ich.

Want ik zit midden in de franse vertaling, ben nu op p. 85 (van de 123); en dan nog de registers.²⁷⁶

Vanavond komt Henry voor het engels.

274 Jan Nuchelmans (1920-2005), van 1969-1985 hoogleraar Grieks aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

275 Jürgen Christern (1928-1983), hoogleraar voor christelijke en middeleeuwse kunstgeschiedenis te Nijmegen. Christern was ook Augustinus-kenner. Frits van der Meer was tevreden over zijn opvolger.

276 Vertaling van *Apocalypse. Visioenen uit het Boek der Openbaring in de kunst*. De Franse vertaling verscheen in 1978.

Ik ga over op p. 85b. tanti saluti (je brief aan AV kwam om 11 uur onder gejuich binnen),

il fratelluccio

f

*

Lent, S. Teresa de Jesús, 15 October '76

Optima Soror,

in een vitrine van het Fries Museum staat een enorme zilveren schaal, met twintig Metamorphosen van Ovidius er in gedreven; er staan series brandewijn-kommen, net als die van tante Fokje, en rijkere; aandoenlijk trieste portretten van Cammingha's en andere edellieden van na 1500; weinig middeleeuws; veel romeins, en terpenrommel uit de voortijd; genrestukken van om en bij 1800, en magnifieke costuums (waaronder de bekende luifelhoeden, denk aan dat schilderij in tante Ida's keuken) en rijke interieurs; ook een Rembrandt zijn jonge vrouw Saskia van Uylenburgh, de leeuwardense burgemeestersdochter. Gautier was nogal ébloui.²⁷⁷ Het pand is een 4-verdieping herenhuis (van de Eysingha's, 18e eeuw), niets dan trappen, voor Vergeest onbeklimbaar. Het andere museum, met die heerlijke Chinese vazen, zit in het oude stadhoudelijke Prinsenhof, 18de eeuw, met deftige ruimtes, aan een oude fraaie straat vol herfstelijke bomen; de tuin is nu het park Prinsentuin, waar ik zo vaak ben geweest, eerst met oom Simme, en later met Pa, en vooral met Taco, in de tijd van onze zeer romantische vriendschap. De stad heeft verrukkelijke plekken. Je begrijpt dat wij eerst weggingen toen ze de musea sloten, na vijven.

Wij dineerden bij Wientjes in Zwolle, en kwamen eerst laat thuis – te laat, om AV nog verslag te doen; dies volgde het gewone spel scrabble. De volgende morgen sorteerde ik al het gekochte, voor het Instituut, heel wat. Eén kleurfoto hield ik zelf, een schilderij Vadergeluk van 1816: een braaf Hendrikje dat zijn gouwenaarrokende vader de 'ereprys' laat zien, schelms glimlachend, het houten boekentasje in de hand; pure Biedermeyer, prachtig geschilderd

277 Ébloui: verbluft.

door Willem van der Kooy.²⁷⁸ Er was ook een luxe-kindje met een Bolswardse zilveren rammelaar, oud drie jaar, van 1604, tijd van net voor ons stadhuis: die rammelaar is er nog.

Die communauteitsreünie in de gastenkamer vond ik prachtig, typisch Karmelsfeer, net zoiets als in Brugge (alleen dat Frans is veel spitser en rapper, maar de recreatiesfeer schijnt overal ter wereld dezelfde te zijn). Na de 18e stuur ik Margareta haar Lucas natuurlijk terug, ik heb er zelf een betere. De Preo-brazenije hangt nu naast mij, doet het voortreffelijk, en wacht de Boxtelaren, die erg blij waren.

Ik ga maar weer verder met het laatste derdepart van de Engelse vertaling van de APOCALYPSE IN ART, het gaat hoe langer hoe makkelijker. De goede Teresina, oud 72, had vandaag patroonsfeest, en wou zo graag een Jo en een Teresa hebben (die kleurikonenfoto's van je), nu, die kreeg ze; het is een Duitse, een groot goed kind, zoals het hoort. M. Gautier genoot van onze friese dag, dat heb ik wel gemerkt; binnenkort nodigen wij Georg Puchinger weer eens uit, dan horen wij het coulissennieuws omtrent de nieuwe christelijke partij, want hij verkeert met alle protagonisten van de politiek.²⁷⁹ Wat hij te maken had met die fraaie tekst van Marcel, weet ik niet, maar het was een juiste analyse van de 'frase-wording' van onze gedachten.

Mijn nieuw machientje, dat zie je wel (oude ingeruild, heel vuil), is nog wat stroef, en haakt hier en daar, maar is licht en pienter, ik typ met plezier. – Straks gaan wij de nieuwe mis voor de 28e zondag oefenen, een nieuwe met oude melodieën, EGO CLAMAVI, zie maar in je boek, tres beau.

Daags na de tocht zei ik, na het evangelie: de gemeenschap van de Karmel groet die van Maria ter Engelen, iedereen glimlacht.²⁸⁰

Tanti saluti, ook van AV, de zusters, en Gautier,

il fratelluccio

*

278 Willem van der Kooi (1768-1836), Fries kunstschilder. Schilderde portretten en genrestukken.

279 De nieuwe christelijke partij is het CDA (1980), fusie van KVP, ARP en CHU (respectievelijk katholiek, gereformeerd en hervormd).

280 De Karmel van Drachten groet de franciscanessen van Lent, die Maria ter Engelen als patrones hadden.

Lent, 16 november 1976

Chère Martine,

dat lichtgewemel van in de gracht weerkaatst zonlicht, door de ramen, op het behang van de voorkamer (in mijn herinnering een prachtig ouderwets vertrek), herinner ik mij natuurlijk; weet je wat er bij hoorde? Het ijle slaan van dat klokje, op de schoorsteenmantel; en, soms, het zingen van het theewater in de ketel op de stoof met de koperen pot tussen gedraaide zwarthouten balusters.²⁸¹

Merkwaardig, Apollonius van Rhodos, een episch dichter uit de vierde eeuw voor Christus, beschrijft in zijn *Argonautica* dat effect al heel nauwkeurig; de hele man is trouwens zo ongelooflijk modern, dat ik mijn ogen niet geloof; bijvoorbeeld bij het ontwaken van de coup de foudre-liefde van Medea voor Jason; hoe blijft de mensheid zichzelf gelijk!

Poor Bouchette heeft weer een zware hartaanval doorstaan; nu is hij weer goed; maar hij loopt toch, vindt hij, op de nok van een dak, Tot ziens stond er onder de brief; en, met inkt er bij gezet: 'soms twijfel ik er aan'.

De dikke Puchinger is hier geweest. Met alle coulissen-nieuws over de politici van de CDA, die alle intieme vrienden van hem zijn; hij is er verrukt over, dat de 'oecumene' zo ver is, dat very stanch protestants toch eenstemmig op een katholieke lijsttrekker gaan stemmen; hij vindt dat een ongehoord mirakel; moi, je m'en fous.²⁸² – Het is een goede man; wel naïef: hij eet een hele bonbonnière met chocola en vruchtjes leeg, en rookt 20 sigaren per dag, en verdedigt steeds lieden, die graag 'goed eten'; intussen gaat zijn gesprek altijd over het geloof en de 'kerken'; ik plaag hem met de éne Kerk; en zondag hebben wij, met pastoor Sturkenboom er nog bij (nu pastoor in Rijsenburg i.p.v. Jan Westerman, die 77 is,²⁸³ de zondag Dicit dominus eendrachtig in de kapel gevierd; des avonds waren wij met zessen! AV natuurlijk ook er bij.

Volgende week komt dr. Holthuis, arts in Bemmelen, die zo graag een ikoon van je wil van de patroon van zijn enigst kind, elf jaar, Phocas; dan krabbel ik wel een ontwerp. Het zijn enige mensen; het kind is een pienter kereltje, een schoonheid en een volstrekt natuurlijk mannetje; hij moet maar naast de heilige (als portret, zo mogelijk; net als op de mozaïeken van Demetrius in Thessalonike).

281 Herinnering aan de huiskamer aan de Dijklakker te Bolsward. Frits schrijft deze regels op zijn 72ste verjaardag.

282 Het laat mij onverschillig.

283 Bert Sturkenboom (1941-2019), priester van het aartsbisdom Utrecht.

Nu de twaalf kleine misdienaartjes er niet meer zijn, en het feestelijk ontbijt vervalt, en het oogluikend toegelaten spijbelen tot tien uur (vandaag ondenkbaar, je kreeg er last mee), vind ik een verjaardag niet meer de moeite waard – ; ik sluit dit biljet af in de voormiddag, en ga lustig door met mijn Engelse vertaling; Bouchette's en der zusteren bloemen staan eenzaam in de andere kamer, totdat, helaas, enkele aardige lieden opdraven, en de gewone druïloren; een oud-leerling stuurde mij waarachtig het meer dan honderd jaar oude prachtboek 'Bolsward's kunst en kunstgeschiedenis' van dominee Van der Meulen. – Nog iets komieks: bij de zoveel-jarige kerkhofcontrole in Bolsward bleek, dat het graf Menardus-Ida, op naam van F.G. Wartna (+1961!) in ontoelaatbare verwaarlozing verkeerde; goed, ik laat het Cuperus opknappen: die zei telefonisch: 'Nu, die burgemeester Mulder is net zoveel familie als u, zijn moeder was toch een Wartna? Maar U krijgt de aanmaning'. Tableau. Ons graf, vierdubbel, is uitstekend; ik laat nu heg vervangen.

'Documentation catholique' is uitstekend.²⁸⁴

f.

*

Lent, 28 februari 1977

Chère Martine,

1. Dr. Holthuis verrukt (ook over de karwij en de eikevaer); hij moet wachten op a. zijn nieuwe auto, b. op een vrije dag; maar over enkele weken kan hij een afspraak maken; laat hem maar alleen komen, op terugweg laat hij het mij zien; stuur wel foto als klaar; en vergeet niet de betaling, of course,

2. In de Middeleeuwen stichtte saint Etienne de Grammont een Orde, erg streng, die de mensen later de 'Bonshommes' noemden.²⁸⁵ Nu, daaraan dacht ik al kijkende naar de vergrootgeglaseerde burgermannetjes in Lourdes. Good heaven, er zijn er maar een paar nette bij; voor de rest handelsreizigers,

²⁸⁴ *Documentation Catholique*: Frans tweemaandelijks tijdschrift met officiële teksten uit de Franse katholieke kerk en uit Rome. Verschijnt sinds 1919.

²⁸⁵ Étienne de Grammont is Stephanus van Thiers, die in 1676 deze orde stichtte met de camaldulzen en augustijner koorheren als voorbeeld. De kloosterlingen, vanaf 1124 in Grammont, werden *bonhommes* of *pauvres frères* genoemd. Bonhomme betekent: goed mannetje. Gaat het over de Franse bisschoppenconferentie in Lourdes? Ze zijn in paniek over 'de onverschilligheid van de gelovigen' en het succes van de ultra-conservatieven.

sommige gebuikt. Ze zijn trouwens in paniek over de ‘*désaffectation des fidèles*’ en het succes van de *intégristes*.

3. Over de moraal. – Snijdt iemand de medicamenten aan die ze de jonge meisjes geven, dan bedenk ik, dat het nemen van voorbehoedsmiddelen algemene praktijk is, onderhouden door de dokters die wel moeten om de publieke opinie. Zwig, en wijs er alleen op, dat de Kerk niet is geroepen om geslachtelijke maximaalfrequenties te bevorderen, maar onthouding predikt en onthechting. Dan houden de hersenloze hun mond (en gaan door met hun pillen etc.). Sterilisatie om goede redenen is voor de hand liggend, mits niet uit egoïsme.

4. Ik geef Sibbele Krikke (mooie spotnaam) groot gelijk: als je toch niets gelooft, waarom zijn dan het Nieuwe Liedboek (gewoon piëtisme en wat dominee poëzie) en de prutspraatliturgieën beter dan het oude? Die hideuze van Beek (groot talent, toch, zei de beperkte Nierman, maar ik heb hem de ogen geopend):²⁸⁶ die van de schapentroep en de Drentse herder bij Möllers wijding kan het aardig zeggen, maar hij is net zo min katholiek als Sibbele.

5. Dank voor details afsterven Beel.²⁸⁷ Goed soort man. Veelbeproefd.

6. Met dit kwakkel- en vriesweer, wegen glad, kom ik voorlopig niet. De dokter zal, is auto er en vrije dag, onmiddellijk telefoneren; misschien duurt het een week of twee drie. Qu’importe, de man heeft drukke praktijk. Hij was gistermiddag hier, voor een foto van het Phocas-mozaiëk uit San Marco (met een roerriem, een ‘timone’ onder de arm, dus Venetiaans, en niet juist; 13e eeuw; niet de moeite waard. – Hij wil ook graag het ontwerpje hebben en bewaren. Je hebt het nog?

7. Copie in het net met spatie Nederlands af = 161 pp. (zonder registers). Duits bijna af (nog 20 pp., Frans heeft griepje); engels help ik mee kopiëren, al 60 pp. af; frans nog steeds bij de altijd rondreizende Golliet. Nu, geen haast.

8. TIJD is afgrijselijk, ben geen abonné; maar op Pasen plaats ik toch waardig artikel. Je m’en fous.²⁸⁸

286 Van Beek is Herman Verbeek (1936-2013), priester van het bisdom Groningen, publicist en PPR-politicus. Hij ontwierp een geheel nieuwe liturgie voor de wijding van bisschop Ben Möller. Herder Pouwel Mos leende tien schapen, die de hele plechtigheid door zachtjes blaatten. Kardinaal Alfrink en bisschop Nierman keurden het allemaal goed. De plechtigheid vond plaats in de Prins Bernard-Hoeve in Zuidlaren op 28 juni 1969.

287 Louis Beel (1902-1977) leidde twee naoorlogse kabinetten en was later vicevoorzitter van de Raad van State. Hij overleed in het Sint Antoniusziekenhuis in Utrecht.

288 *De Tijd* was oorspronkelijk een katholiek dagblad en werd ook wel de ‘pastoorskrant’ genoemd. Werd in 1974 een opinieblad van vrijzinnige signatuur. Van der Meer publiceerde er nu en dan een kunsthistorisch artikel in.

9. AV speelt voortreffelijk, maar hij wordt elke week brozer. Toch wil hij komend voorjaar met alle geweld naar Drachten. Les trois autres Fils Aymor sourient, bien contents,²⁸⁹ after all.

tanti saluti

f.

*

Lent, 28 juli 1977

Chère Martine,

vanochtend, elf uur, kwam ik, vijf minuten te laat, het kerkje van Maarn binnen voor de uitvaart van onze senior, Jo Leo Smulders; ik zag vooraan de oude huishoudster zitten, en de (deftige) familie;²⁹⁰ bescheiden daarachter de niet invaliden van de klas: Jan Kroon, Wim Delteijk, Nico van Dijk, Koos Tempel, Fred Kolkman; de zesde ben ik; de vier, die resten, kunnen niet komen; Jo Veldhuis, Henk Bonke, Chris en Frans; de celebranten – drie – waren uiterst eerbiedig, de gelovigen ook, de teksten zoals gewoonlijk miserabel, alleen de enkele Latijnse gezangen – onder andere het ordinarium en het in paradisum en het victimae paschali (sic) klonken uit volle borst, honderd stemmen. Qu'importe, het is zo goed bedoeld.²⁹¹

Daarna, op de receptie, hoorde ik het bisdomnieuws van vicaris Vermeulen, en zag vele oudere heren; daarop heb ik Frans en Chris opgezocht: beide in het naburige Lage Vuursche. – Frans heeft weer een zware attaque gehad, en ligt te bed, en kan zich alleen in een karretje bewegen; de dokter heeft het streng verboden, maar hij draagt driemaal in de week, aan de credens in de grote kapel, de Mis op, zittend, uit het nieuwe missale romanum lezend; – je l'en loue et je l'admire; hij was erg blij met een brief van jou, en vroeg om gebed; hij is opgewekt; hij weet ook 'dat de Karmel van Teresa aan de seculiere priesters

289 De drie andere Heemskinderen glimlachen tevreden. Frits, Anton Vergeest, Wouter Kusters en Mathieu Kockelkoren noemden zich 'de vier Heemskinderen' (zie onder meer de volgende brief ('de VIER') en de brief van 3 december 1979).

290 Jo Leo Smulders was een zoon van het echtpaar Smulders-Dijkman, eigenaar van machinefabriek Jaffa in Utrecht. Hij was een klasgenoot van Frits en op Rijsenburg de *senior*, de door de vierdejaars theologanten gekozen contactpersoon met de president en de professoren.

291 Chris is Christiaan ten Veldhuis, Frans is F.A.J. van Wezel Essens, beiden in Huize St. Elisabeth in Lage Vuursche.

Mis bij gelegenheid van Van der Meers vijftigjarig priesterfeest, juli 1978 (coll. KDC 2a 06130).

denkt'. – Chris zit, als een kind, maar tevreden in zijn katholieke omgeving (hij lag lang ziek in een neutraal huis), aan een tafeltje, met zijn Franse bijbel; hij is niet kinds, maar praat als een kind, helder overigens; hij is altijd min of meer een kinderlijk man gebleven; hij vroeg direct naar jou, en zei precies hetzelfde als Frans; – Frans van Wezel Errens spreekt ietwat moeilijk, maar lag er even chic bij als altijd; hij wordt goed verzorgd door zijn eigen oude huishoudster; Chris door een (als leek geklede) zuster van Amersfoort. – Nu, dat is het tableau van de tien, die er nog zijn – Jo Smulders, altijd dapper, had een zware collapse en stierf in het ziekenhuis, na een jarenlange heldhaftig gedragen verlamming.

Mijnheer Vergeest is wonderbaar agiel, vrolijk, en soms ernstig; in de kapel is het 'een beeld'; hij speelt weer uitstekend; notaris Huigens werd gister 91 en zat natuurlijk krom & wel in de vroegmis. Ainsi finissent les chrétiens classiques.²⁹²

Ob is hier een middag en avond geweest, en de volgende morgen in de Mis; natuurlijk hebben wij het over zijn kinderen gehad, en met name over de 'volstrekt veranderde' Peter; Obe is verstandig; hij vertrouwt op de Voor-

²⁹² Zo eindigen klassieke christenen.

zienigheid: wat er beschikt wordt, is goed, vond hij. – Bouchette maakt zijn Franse cursus af in Amiens; Gautier en Frans Stoks en Matthieu zijn op reis, in augustus komen ze weer terug, en ik stel mij voor dat DE VIER weer eens een avond rustig uitgaan, wie weet hoe spoedig al.

Tanti saluti

f

*

Lent, 15 nov. 1978

Chère Martine,

regarde un peu comme c'est beau; tu y trouveras une infinité de motifs sinon à utiliser au moins pour être admirés.²⁹³ Het zijn ook niet de al te bekende, die je overal kunt vinden. Let ook op de schitterende Carolingische mise-en-page, en de letters. Heel klein onderaan staat altijd wat het is, en uit welke eeuw (bv. X. = tiende eeuw). Veel plezier.

Gisteravond maakte ik degelijk kennis met de opvolger van poor Van der Grinten, nu in otio; het is prof. Pieter Singelenberg, tot nu toe in Utrecht (Lector), specialist in de gesch. van de nieuwere bouwkunst, sinds de Renaissance.²⁹⁴ Hij liep meteen naar je ikonen en naar je Bolswardse stukjes; hij heeft veel gereisd, wij vielen direct enorm in elkaar; hij is 60, slank, knap, vroeger pikzwart nu grijzend; volstrekt onkerkelijk opgevoed, maar in tranen voor de Christus van Cefalù, en in plaats van over het vak hebben wij de hele avond, tot middernacht, gesproken over het geloof. Wat een nobele man. 'Waarom heb je mij uitgenodigd?', zei hij. 'Omdat ik dadelijk zag wat voor soort zoeker je bent', zei ik. Het was ook zo, Prie pour lui, et sa femme, et son fils; ce sont des gens précieux, ils n'aspirent qu'à connaître ce qu'ils ne connaissent pas encore.²⁹⁵ Ik heb hem mijn laatste exemplaar Apocalypse gegeven; ik moest er iets in zetten, het werd een versje over Dürer:

293 Kijk eens hoe mooi dat is; je zult er een oneindig aantal motieven vinden, is het niet om te benutten, dan toch minstens om te bewonderen. Frits had haar blijkbaar (een deel van) zijn Apocalypse toegestuurd.

294 Pieter Singelenberg (1918-2007), kunsthistoricus, Berlage-kenner, werd in 1978 hoogleraar in de kunstgeschiedenis der nieuwere tijden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

295 Bid voor hem en zijn vrouw en zoon; het zijn kostbare mensen, ze willen alleen maar leren kennen wat ze nog niet kennen.

Dürer, in zwart en wit een Albedwinger,
gij maakt de braven goed, de bozen slecht,
de heiligen niet mooi maar altijd echt,
en werd welhaast Johannes' mededinger.²⁹⁶

Tanti saluti, il f

*

Lent, O.L. Vrouw Presentatie, 21 nov. 1978

Chère Martine,

notaris ANTONIUS HUIGENS + is de 18e van deze maand overleden. Hij zat in zijn leunstoel, een half geledigd glas ochtendwijn op tafel, na het ontbijt; even tevoren was hij een paar dagen in het ziekenhuis geweest (voor een retentie, die goed verholpen); daags tevoren heb ik nog vrolijk een uur lang met hem gepraat en geschertst, een vriend uit Elst was er ook bij. Daags daarna kwam de overste waarschuwen; hij zat licht voorover in zijn fauteuil, keurig, ogen dicht, hij hoorde alles, zei niets, pols zwak; de verpleegzuster was er, Vergeest, enkele zusters; ik las de gebeden der stervenden, hij hoorde het goed, dat zagen wij. Successievelijk kwamen zijn kinderen binnen: de oudste, een OFM uit Rotterdam, een zoon, een dochter. Enkele ogenblikken na de commendatio animae was hij vredig ingeslapen. Vergeest zat naast hem, met zijn beroemde stok, hij had rode ogen, was erg onder de indruk. Notaris was 92 jaar; hij had 9 kinderen, waaronder de OFM, een ongetrouwde advocate, rest grote gezinnen: 34 kleinkinderen en een aantal achterkleinkinderen. Tot aan zijn plotseling vertrek naar het ziekenhuis kwam hij elke morgen in de vroege mis, hij zat in een wagentje, vlak voor de communiebanken probeerde nog altijd het Kyrie mee te zingen, en alle antwoorden te prevelen. Als zijn zoon laat celebreerde, kwam hij toch altijd in de hoogmis, dat heeft hij nooit overgeslagen. Hij wordt begraven in het dubbelgraf te Elst, waar hij notaris was, en zijn Vrouw rust.

Morgen, 22, op Caecilia, zitten Vergeest en ik samen aan het ontbijt; de laatste twee; de andere heren zijn alle gestorven. – Notaris was 'un saint homme';

296 Frits bedoelt Johannes de evangelist en schrijver van de Apocalyps. Dürer maakte een reeks van vijftien houtsneden met scènes uit dat boek, die Van der Meer opneemt en bespreekt.

iedereen wist dat. Hij kende zijn practijk en mensen als weinigen (Elst + Lent), hij werd niet rijk, want hij haalde niemand het vel over de oren. Hij hield alles bij wat te maken had met de Kerk, ons huis, en Fryslân.

AV, hij en ik kwamen elke donderdagochtend samen om hem wat afleiding te bezorgen. Dat is nu ook voorbij. Toen zijn vrouw nog leefde, speelde hij bridge met de ‘elite’ d.w.z. de Vergeests, Mme Werner (+ 96 jaar!) en de Huigens.

Een paar jaar geleden zong hij, met net zo’n mooie tenor als oom Piet, nog alle solo’s in de extra pièces na de Hoogmis. La belle mort!

Gisteravond kwamen Peter en Guus met een verrassing: een film over Korea (waar P. met regerings-EEG-missie paar weken congresseerde), en, vooral, een paar kleine filmpjes over de feestreünie in de Karmel, d.w.z. in de gastenkamer en later in het hotel in Akkrum: je ziet ons praten, jou met AV, en verder zo goed als iedereen; de snapshots met AV zijn kostelijk.²⁹⁷ Zij komen met apparaat, scherm, dia’s en films naar Drachten, je moet dat echt zien. AV genoot. Jij kunt dan jezelf zien, yn drok petear.²⁹⁸ Prachtig heldere kleuren. Alle zusters staan er ook op.

tanti saluti, bijzonder van AV,
il f

Zojuist brengt Sr. Irima, onze econoom, de post o.a. een hartelijke en bewonderende brief (ook over ‘je vitaliteit’) van kardinaal Alfrink de exegeet, bij gelegenheid van de APOCALYPSE; en brieven van J.P. Postma en vooral een kostelijke lange brief van Piet Kestra, arts in Tzummarum, die ik hierbij insluit (of anders morgen, ik moet er op antwoorden); ook kreeg ik een prachtig boek van een gast-docent uit Kraków, Polen, over de musea van die stad; de epistels van de architect Postma, en van Kestra kwamen n.a.v. DE LYTSE STÊD, waarover ook Japik en Michiel Ydema verrukt waren, net als de recensie van de Leeuwarder Courant. Gab Smit zette uitstekende recensie over APOCALYPSE in de Volkskrant,²⁹⁹ en

²⁹⁷ Wie Peter en Guus zijn is onbekend.

²⁹⁸ In druk gesprek (Fries).

²⁹⁹ Gabriël Smit (1910-1981), dichter en journalist. Kunstredacteur van *de Volkskrant*. Vertaalde de Psalmen (1952).

Nico Greitemann in DIE PRESSE, de hoofdkrant van Oostenrijk;³⁰⁰ ook een enorme bijdrage in ROME MAGAZINE van deze herfst.

*

Lent, 3 Maart, 1979

Chère Martine,

iemand uit Peking schreef Tony Mertens (politiek bedoeld): Die Luft ist lau, der Fröling kommt – , ik hoop dat het waar is. Hier is de sneeuw weg, het is negen graden boven nul.

1. Er is geen wijdingsgebed voor ikonen. Ik kies zelf enkele geëigende teksten, waarvan ik de melodie ken; de Voorbede is altijd goed.

2. Het Missale.³⁰¹ – Je weet, dat ik al meer dan acht jaar het nieuwe missale gebruik; tekst is Latijn: ik heb de voornaamste priefaties en oraties en natuurlijk de vier Canones zelf vertaald, en die vertalingen vind ik veel beter dan de nu geboden officiële Nederlandse van het z.g. Nieuwe Missaal.³⁰² Ik had dat oude lat. missaal in katernen uiteengelegd: dat heeft het voordeel, dat ik dat zware boek niet hoef vast te houden: ik kan het prachtige lichte leren boek, met goudkruis er op, op het altaar leggen, en in de hand houden bij het voorlezen, je hebt het gezien, het weegt bijna niets.

De nieuwe vertaling is dragelijk; geen lange periodes, geen relatief-zinnen; slecht is het niet; iets te gewoon. Soms heel goed. Het boek zal, hoop ik, een deel van de anarchie wegnemen: dat is de bedoeling van de Kardinaal.³⁰³

Het boek is prachtig gedrukt, met grote letters, en is gemakkelijk leesbaar: voor iets hoger op het altaar is de beste lessenaar een zeer stevig maar licht kussen, dat helpt de oude ogen van jullie priester.

300 Dr. Nico Greitemann (1903-1990) was exegeet en professor aan het grootseminarie Warmond van 1931-1941. Daarna als priester lang op non-actief. Lezer voor uitgeverijen en vertaler. Gezaghebbend muzikkenner. Publiceerde in 1981 zijn memoires onder de titel *Op zoek naar de tweede onschuld*. Hij vertaalde *Augustinus de zielzorger* in het Duits.

301 Op 19 februari 1979 werd het *Altaarmissaal voor de Nederlandse Kerkprovincie* gepresenteerd. Frits gebruikte al jarenlang zijn eigen vertaling van het na-conciliaire *Missale Romanum* (1970).

302 Canones: de vier eucharistische gebeden van het nieuwe Missaal. De eerste daarvan bleek de *Canon Romanus* met de beginwoorden 'Te Igitur'.

303 De kardinaal is inmiddels J. Willebrands. Deze had zich bijzonder ingezet voor de publicatie van het nieuwe altaarmissaal, dat overigens in veel parochies in de kast bleef liggen.

Ik meen, dat de priester niet lastig gevallen kan worden om wat en hoe hij doet; je moet je er niet mee bemoeien; de man is ook zo jong niet meer. Hoofdzak is, dat het boek er is. Ik voor mij heb het gevoel, dat ik de voorschriften al letterlijk, sinds 1970 opvolg. De zusters weten dat alles dus bij het oude blijft, terecht, laat jij dus alles op zijn beloop, priester doet not like to be pryed upon at his altar.³⁰⁴ En word in Godsnaam niet nerveus om kleinigheden, dat doe ik ook niet. – De ‘pater voor de late mis, tweemaal in de week’ komt niet meer: er waren bijna geen mishoorders. Tant mieux. Mis is nu elke dag om acht uur op hoge feesten, op schooldagen, omwille van de zangers, avondmis.

3. Ik zal aan de tubes denken. Ben er zelf ook doorheen.

4. Sr. Mediatrix, die ietwat in het ongerede is geweest, vertelde mij vol trots dat ze briefcontact met je had. Bravo. Het is een voor zichzelf en anderen wat moeilijke, maar voor de liturgie ijverige en goede ziel, in de communiteit soms wat agressief, schijnt het, ze is onontbeerlijk: de enigste die vast en zuiver gregoriaans zingt.

5. De lieve Gré Bouman is ook boven de zeventig:³⁰⁵ maar haar burens zijn haar zeer toegewijd, halen de boodschappen, en de ontelbare boeken die de (met één oog lezende) Kees onophoudelijk uit bibliotheken nodig heeft. Wij, Wouter en ik, zoeken Gré en hem geregeld op.

6. Over een half uur komt de uitgever Gottmer, voor BENEDICTUS. Goed soort man, weinig initiatief, maar uiterst willig; ik heb het voor het zeggen.

Zalig ‘Aangename Tijd’, tot spoedig
il f

AV’s zoon is terug naar Suidafrika, met vrouw en kind: ze hebben een heerlijke tijd gehad; AV kan niet uit over de hoogmis op zijn diamanten feest: hij laat je groeten: met dank voor je brief. Schrijven gaat hem niet meer af.

*

³⁰⁴ Frits bindt zijn zuster op het hart zich niet op te winden over kleinigheden: ‘een priester houdt er niet van beloerd te worden aan zijn altaar.’

³⁰⁵ Gré Bouwman is de zuster van Frits’ collega C.A. Bouman, de byzantoloog.

Lent, S. Bedae venerabilis 25-5-'79

Chère Martine,

1. ook hier, onder de verstandige zusters, vond Fens' satire enorme instemming; het meeste plezier had geloof ik AV, zijn vrouw ook.

2. De abt van de Achelse Kluis heeft mij uitgenodigd, en ook gevraagd, een geschiedenis van de Orde (door een mij bekend geleerde aan de universiteit van Dallas USA, dom. Louis Lekai, een bekwaam man), in te leiden; doe ik ook.³⁰⁶ Misschien combineer ik tocht naar Limburg nog eens met bezoek aan hoogmis te Achel.

3. Ik leid ook het boek over Joep Nicolas (door zijn uiterst bekwame dochter Sylvia, nu Mrs. White) in bij het publiek, door een lang artikel in DE TIJD; komt pas na expositie etc., ik denk in Juli.³⁰⁷ Familie wilde het ook graag. Ik ken ze allen goed; trof ze immers nog in Tubbergen, bij de overdracht van de ramencyclus in de kerk aldaar, vorig jaar, de cyclus gewijd aan de Apocalypse. Nu kan ik ook het verhaal van Oud Zevenaar vertellen.

4. Natuurlijk lees ik het hele brevier; het is wel niet meer strikt voorschrift (bv. op reis of om andere redenen) en niemand doet het bijna meer; maar het nieuwe dure brevier, Latijn, en in vier prachtige delen, hoewel zwaar bekort en veranderd en ontdaan van veel oude poëzie (en van alle legendes en tweede nocturnen) bevat toch vele verrassingen: met name de nieuwe metten-lezingen zijn schitterend uitgezocht (door een deskundige, Pellegrino, aartsbisschop van Turijn, die o.a. ook de Benedictijner patrologen goed kende en Mme Mohrman[n]);³⁰⁸ nu komen ook de Griekse Vaders, van Athanasius tot en met Maximus Confessor voortdurend aan bod; en de juwelen zijn de recent bekend geworden homilieën en tractaten uit de alleroudste tijd. Er staan ook actuele dingen in: bv. op Canisius een stukje uit zijn Catechismus; op Ignatius iets uit een brief; item voor Madre Teresa de Jesús; voor François de Sales iets uit het *Traité de l'amour de Dieu*. Mensen zoals Pastoor Snelders, pastoor Aalders (net aan het opknappen van een attaque) en vele Einzelgänger

306 Orde, namelijk die van de Cisterciënzers, waarvan Van der Meer in 1965 zijn *Atlas* had gepubliceerd.

307 Joep Nicolas (1897-1972), Limburgse glazenier en kunstschilder. Werkte twintig jaar in de Verenigde Staten. Broer van de romancier Edmund Nicolas. Ook Joeps dochter Sylvia en haar zoon waren glazenier en werkten onder meer in Tubbergen.

308 Michele Pellegrino (1903-1986) doceerde vroeg-christelijke literatuur en was van 1965-1977 kardinaal-aartsbisschop van Turijn. Het nieuwe na-conciliaire brevier verscheen in 1971.

doen hetzelfde als ik;³⁰⁹ de rest doet niets meer, of kijkt eens in een of ander Nederlands boek, ik weet niet welk. Maar wellicht heb ik je dit alles al eens verteld.

5. De Willibrordvertaling is niet slecht, maar er staat teveel on-sacrale taal in, en het leest slecht. Ik gebruik in de kapel altijd de versie van het Bijbelgenootschap (verander natuurlijk 'gemeente' in 'kerk' etc.) en voor de deuterocanonieke boeken moet ik de roomse wel gebruiken. Niemand merkt iets, afgezien van lieden als Bartelink en Wouter. Omdat ik het Griekse NT goed ken, verander ik alles wat ik wil. En leg iedere dag laconiek iets uit.

Tanti saluti, A.V. prospereert, in juli wordt hij 92,
Il f

*

Lent, 14 augustus 1979

Chère Martine,

zojuist heb ik je het opstel BAROK gestuurd, een nakomer.

Die gedichten? Het best vind ik het prozastuk *Visite a ma soeur...*, maar doe er ook wat bij van de rest; ça m'est égal, en Valentine begrijpt toch alles.

Ik lees veel, ook filosofen (Alain bv.); ik krabbel ontwerp voor een grote ikoon, ben nog niet gefixeerd op één onderwerp.

Vraag: ik kocht (voor niets) Duitse vertaling met 340 prenten van Doré, door de romanticus Ludwig von Tieck (1830 c.) van de Don Quijote: dat leest als water, het is verrukkelijk, maar erg lang, 600 pp. in twee kolommen. Is dat iets voor jou? Ik kan het meebrengen als ik weer kom, misschien wel eind deze maand, want Bolsward heeft mij weer geïnviteerd voor een vernissage van het boek over de kerklenen van de Martini, dat is een goede combinatie;³¹⁰ ik laat het afhangen van het weer.

Alles goed hier. AV, lelijk gevallen, is weer lenig, en heeft niets gebroken; humeur voortreffelijk (ega klagelijk). Er komt een Engelsman binnen, zoon van Archdeacon Inglis, uit de DDR terug: wij gaan gedrieën wat praten,

³⁰⁹ Cees Snelder: zie brief van 15 juni 1973; J. Aalders (1904-1983), priester van het aartsbisdom Utrecht. Stierf als emeritus-pastoor van Saasveld.

³¹⁰ G. Abma, *De vier Bolswarder lenen* (Bolsward 1979). Het leen dateert uit 1478 en is afkomstig uit het testament van Altger Douwes. Houskama.

Wouter, hij en ik; zijn vader gaat in otio (70); ik hoor dan van alles over the Church of England. Later meer. tanti saluti,

f

*

Lent, 11 oktober 1979

Chère Martine,

Die Synaxis van de Apostelen is toch een fraaie compositie geworden; zelfs op dat kleine kleurbeeld komt die Christus in de glorie uit als een sol formosior, het is echt delicaat, ook van kleur.³¹¹ Is die goede predikant op een of andere wijze in verband te brengen met Bolsward, dat zo fraai, onderaan, de dode plek tussen de beide zestallen opvult? Ook van de Bogoroditsa kan ik niet anders dan het prachtige bestorven coloriet van ganser harte bewonderen.³¹² Toch blijft ook voor jou finesse in details de goede raad: wat je nodig hebt, is tijd, rust, vacatio, vacare divinis: gister herinnerde Herman Reuser mij nog aan het spreekwoord: Als der Herrgott die Zeit schuf, war von Eile nicht die Rede.

Want gister waren wij gedrieën (Wouter, Herman en ik) op bedevaart naar Kevelaer,³¹³ om de nu herstelde basiliek en de schitterend gerestaureerde Genadekapel (het gouden koepelplafond, eind vorige eeuw, met delicate miniatuuerschilderingen van Stummel)³¹⁴ en de kaarsenkapel, en ook de aan Friedrich Stummel en zijn Kevelaerse atelier gewijde tentoonstelling in het Heimatmuseum te bezoeken; alles uit eind vorige eeuw. Wat een kennis, wat een ambacht, wat een piëteit bij deze vergeten artiesten, die geen grote genii waren maar voortreffelijke vaklui; bezie het fragment van de hl. Familie, een wandschildering, nu hersteld van de oorlogsschade, dat ik insluit. Comme c'est bien fait, et comme c'est touchant. Transept & koor: één luxe van piëteit.

311 Synaxis: liturgische bijeenkomst in de oosterse Kerk. Hier: vergadering. Sol formosior: een nog mooiere zon.

312 Bogoroditsa: kerkoslavische vertaling van Moeder Gods.

313 Kevelaer is een Maria-bedevaartsoord, zes kilometer van de Nederlandse grens. Veel Nederlanders trokken er heen, ook in de tijd van de Republiek. Maria wordt er vereerd als Troosteres van de bedroefden.

314 Friedrich Stummel (1850-1919), kunstschilder. Beschilderde onder veel meer de Genadekapel en de basiliek van Kevelaer.

Ik heb maar twee vijfmarktstoortsen gekocht en aangestroken voor het herstel van Cor Bouchette, il en a besoin, het gaat, maar langzaam. Hij wil na beterschap met alle geweld naar hier komen, poor chap. Hartelijk welkom, zei onze overste.

Ik ben graag in Kevelaer: daar zie je de echte gelovigen, meestal degelijke kleine middenstand, ook veel jonge mensen; je kunt zien, hoe ze genieten, al worden ze ook moe. Dat is de echte levende Kerk; wat een afstand van de ongelukkigen, die statistieken verzamelen over meningen en willen bewijzen dat de afval en de critiek normaal zijn, een soort overgangsfase naar beter. Beter, sic.

(Ik heb ook een beeldgroepje gevonden, met moeite, van de hl. Familie; mijn jonge boekhouder en zijn vrouw hadden gevraagd waar zij zoiets konden vinden; ineens zag ik het, 30 cm hoog, toon van hout, soort kunsthout, lief en natuurlijk, st. Jozef met een lantaarntje. Hij, de binder, kwam het gisteravond halen, hij was er erg blij mee).

Ik heb al een twintig bladzijden klaar voor de tekst van Sibbelee's Mercator-boek (eventueel) over Christusbeeltenissen, uitsluitend plastic;³¹⁵ ik zeg iets over het onuitroeibaar Griekse van onze sculptuur, en de geheime antagonismes, die het genre bezit ten opzichte van de christelijke themata; niemand illustreert dit beter dan Michelangelo, die van 'vroomheid in puur heidense schoonheid' tenslotte tot dezelfde ontleding kwam als op het pentekeningetje van S. Juan de la Crux, je weet wel, die Gekruisigde; ik heb zojuist Michelangelo's laatste beroemde sonnet vertaald, je krijgt het wel samen met de hele tekst. Nu begin ik aan hoofdstuk I (na de INLEIDING): HET ONBEKENDE GELAAT. Je m'en donne a coeur joie, waarom niet. Tout travail amuse, en vous rend sain en joyeux.³¹⁶ – Merci voor de kleine foto's, ze gaan in de collectie.

Tanti saluti, je professiedag zal ik trachten niet te vergeten, het was toch in oktober? En dan het jaargetij van de 14e,

il f

*

315 *Imago Christi. Christusbeeltenissen in de sculptuur benoorden Alpen en Pyreneeën. Fotografie Hans Sibbelee* (Antwerpen: Mercatorfonds, 1980).

316 Ik werk er van harte aan, met plezier. Elk werk geeft vreugde en houdt je gezond en opgewekt.

15 november 1979

Chère Martine,

voortreffelijk, die meditatie over het 'malum physicum et morale': de kern is natuurlijk de passage over het 'naderen' (Hebr. XI 6). Wat jij zegt, is zuiver augustijns en bernardijns, en het is de enige juiste zin.

Ik geef het opstel aan de overste, Prima, Liguori, eventueel anderen die het kunnen volgen, daarna aan Vergeest. De eerste alinea is erg eenvoudig, ietwat té colloquiaal ('levensgroot' bv.; 'zit');³¹⁷ zoiets zou ik nooit schrijven.

Hierbij 2 lessen van mij, 1 van Wouter (voortreffelijk). Het zijn xi, xii en xv. Rest komt later.

De eerste gelukwens, die ik, voor morgen, ontving, was een telegram van die aandoenlijke ex-tyran, bankier Maurits Naessens!³¹⁸ Samen met zijn vurige katholieke opvolger, M. Nedee. Cher homme!

tanti saluti

f

*

Lent, 17 november 1979³¹⁹

Chère Martine,

gister arriveerde nieuws van MERCATORFONDS: al 30.000 exemplaren zijn, van Imago Christi, geplaatst, in Ned. Eng. en Duitse edities; in Parijs zijn ze aan het afspreken voor de Franse, item zoveel. Ze willen het boek al brengen begin volgend jaar, stel je voor, ze hebben nog niets gezien dan een lijst van de acht hoofdstukken, de kaart en de afbeeldingen.

Ik moet mijn tijd gebruiken: ik zit in hoofdstuk VII. En dan moet Frans in de Kerstvacantie met mij de Duitse vertaling maken, want buiten de vacaties is de man erg bezet met zijn Instituut.

317 Colloquiaal: te gewoontjes gezegd.

318 Maurits Naessens (1908-1982) was een Belgische bankier en mecenas in de culturele sector. Oprichter van het Mercatorfonds, dat verscheidene werken van Van der Meer uitgaf.

319 Daags na Frits' 75ste verjaardag, waarvan hij in deze brief verslag doet.

Vandaar geen lang verslag van gister: na de stille mis speelde AV zachtjes Lead, kindly light – dat John Henry Cardinal Newman op zijn 75e jaar dichtte. Al bij het ontbijt de bloemen (rozen), bij toerbeurt, en de zusterschaar, Piet Henneman, Sib, Frans en Mia, Pörnbacher, de koster, mijn buurman (een dagloner, nu 67, vrome lieve man), prof. Jürgen Christern mijn opvolger, de assistenten Harry en Paul natuurlijk, een arme stumper die van niets wist en in radeloosheid zo maar kwam, huisgenoten, prof. Van der Ploeg OP (toevallig; hij wou iets weten over Syrische kalenders), enzovoort;³²⁰ ik weet het niet meer precies: Bartelink met een Griekse tekst waar ik naar zocht, en des avonds laat Wouter en AV er ook nog bij; en op theetijd Matthieu en Annelouise en de twee jochies, die meteen de taart op het dressoir in de gaten hadden en al peuzelend alles vergaten; Stéphane legde zijn handje zwijgend op mijn polshorloge, dat betekent zeker: dank je wel. Julien zocht plaatjes uit. – Tussendoor at ik, alleen, mijn forel, en ging twee uur slapen, maar ik hoorde nu en dan bezoekers aan de deur kloppen van de kamer die vol bloemen stond, dan sliep ik weer in.

Morgen Dixit dominus: ego cogito cogitationes pacis...³²¹ Ik vermoed dat ik alleen het graduale zal zingen – Liberasti nos... het mooiste van het jaar. – En nu weer naar hoofdstuk VII, het herfsttij der Middeleeuwen (titel: DE MAN VAN SMARTEN), tanti saluti aan priorin en zusters,

il
f

*

Lent, 20 november 1979

Chère Martine,

boek IMAGO CHRISTI is zojuist naar Antwerpen gestuurd; alles af. Ouf. – Het zijn 120 pp. tekst, ik vind het zelf goed, hier en daar roerend.

Voor een reusachtig Duits Sammelwerk met zo en zoveel banden is mij gevraagd inleidingen te maken voor de twee delen die grote lieden oproepen uit de Oude Kerk. Ik heb een slag om de arm gehouden: ik probeer, lukt het, all right. Ik heb begrepen dat het werk alle ‘Schattierungen’ omvat, maar met de

320 J. van der Ploeg OP (1909-2004), hoogleraar in Nijmegen. Taalgeleerde en kenner van het oud-Syrisch. Aartsconservatief en tegenstander van Schillebeeckx.

321 Introïtus van de laatste zondag na Pinksteren volgens het oude missaal.

Oude Kerk geeft dat geen last. – Wouter wordt vrijdag 34.³²² AV prospereert;³²³ getweeën ontbijten wij op Cecilia, en gedenken onze vroegere medefestelingen: notaris Huigens en Dr. Jules Mohrmann. OÙ sont les neiges d'antan?³²⁴

BENEDICTUS komt tegen 10 december, wordt gestuurd.

il fratelluccio
f

*

Lent, daags na AD TE LEVAVI 1979³²⁵

Chère Martine,

1. De drie op één paneel vormen betere en sterkere groep; maar ik vind wel, dat je de 'isokephalie' moet houden, d.w.z. dat de drie gestalten even groot zijn, hoofden even groot etc.,³²⁶ omdat Xp. toch op hoge troon zit, is hij, hoewel zittend, toch dominant. Aarzel niet langer. Maak plank dik en rand heel erg breed. Smalle randen doen afbreuk.

2. Collega Van der Ploeg is een vir justus;³²⁷ hij ziet in de vrijzinnigen alleen het verkeerde; wat hij van de 'mensen' denkt, ontgaat mij. Omdat hij emeritus is, heeft hij geen last van de theologische faculteit (waar ik zelf al vele jaren geleden mee gebroken heb, hoewel ik een leeropdracht had, die ik kort en bondig prijsgaf, kort na 1964, toen de vrijzinnigheid begon).³²⁸ Ik heb hem voordien een heel enkele maal in die faculteit gehoord, enkele momenten, want ik ging nooit naar faculteitsvergaderingen, puur tijdverlies, vond ik. Zijn aanhangers zijn de trouwe lezers van de 'Ned. Kath. Stemmen', hoeveel het er zijn, weet ik niet, maar het blad ziet er goed uit en kan draaien, schijnt het. Ik kreeg het allang, zonder gevraagd te zijn. Goed, ik betaal.

322 22 november, feest van St. Cecilia, patrones van de kerkmusici en koorzangers.

323 Het gaat hem goed.

324 'Waar is de goede oude tijd?' Letterlijk: 'waar is de sneeuw van vroeger'. Bekende zin uit de *Ballade des dames du temps jadis* van François Villon.

325 Maandag 3 december 1979. Ad te levavi zijn de beginwoorden van de Introïtus van de eerste zondag van de Advent.

326 Isokephalie: de hoofden gelijk.

327 Zie brief van 17 november 1979. *Katholieke Stemmen* was opgericht door de Stichting Behoud R.K. Leven en verscheen van 1972 tot 2002.

328 Frits had zich al rond 1964 van de theologische faculteit van Nijmegen gedistantieerd.

Wat ik voor mijn collega kan doen, is mij niet duidelijk. Zijn visite, op toevallig 16 november, was een pure raadpleging over een Syrische kalender. En dat tijdschrift? Wat hij schrijft, is uitstekend, hoewel schools en fantasieloos, maar wel duidelijk. De rest is vaak devotieel (voortdurend over de kinderen van Fatima etc.; ook nogal erg gewone reacties van missionarissen en dergelijke); maar men doet wat men kan.

3. Advent: kaars met groen en paarse linten op tafel, kale kapel, Es ist ein Ros' entsprungen, veel liederen na de mis en de vespers. De goede Antonia (ook 75), is naar het moederhuis in Waldbreitbach teruggekeerd: daar vormen de oudsten een gebedsgemeenschap met eigen kapelletje en vele uren aanbidding en samen officie-bidden; daarin ziet zij, terecht, een roeping; hier was zij tot voor kort econome. Zij is pienter en kan goed rekenen; haar optreden en praten is dat van een tienjarig kind uit zeer goede familie; merkwaardig, dat dat samengaat met een goed verstand, en praktische talenten. Zij was lange tijd in de USA en kende goed Engels. Vanavond zien AV, Madame, (op hun kamer) en hier Matthieu en Wouter naar de 8e aflevering van de 'Buddenbrooks', magnifieke serie.³²⁹

Gedrieën maken wij een cadeautje voor 5 dec., voor AV; met een miniatuur van het ros Beiaard met de Vier Heemskinderen er op. Natuurlijk sigaren in luxe doos. Boven de vier gehelmde riddertjes staan A M W F.³³⁰

Buon' temp d'Avento³³¹
il f

*

Lent, Noël, neuf heures du soir, 1979³³²

Chère Martine,

de Vesper is allang voorbij; M. Gautier is en famille; iedereen is weg; het feest – vroom, vol, innig, lyrisch, veel goed zingen, al je bekende zangers waren er, kapel overbezet, Maurizia prachtig versierd, ikoon op altaar. Nu kan ik in alle rust de gewone brief schrijven. Op de achtergrond hoor ik, nogal zachtjes

³²⁹ Televisieserie naar het gelijknamige boek van Thomas Mann uit 1901.

³³⁰ Anton Vergeest, Matthieu Kockelkoren, Wouter Kusters, Frits van der Meer.

³³¹ Goede Adventtijd.

³³² Kerstmis, 25 december 1979.

en liefelijk, ‘Rusalka’, sprookjesmuziek van Antonin Dvorák. Dat is een van AV’s lievelingscomponisten! Na de vespers fantaseerde hij nog uit zijn onuitputtelijke hoofd op een thema uit diens ‘Aus der neuen Welt’.

Daags voor Kerstmis heb ik, net op tijd, de eerste PHOENIX naar je gestuurd;³³³ het is exemplaar II, zie laatste bladzijde; ik heb zelf I. Gaat alles goed, dan heb je het ongeveer tegelijk met dit briefje. Heeft de uitgever zijn woord gehouden, dan heb je BENEDICTVS ook een dezer dagen te verwachten.³³⁴

Zelden heb ik zo’n devote Nachtmis meegemaakt; tachtig communies; geen plaats vrij. Na de mis zingen: Es ist ein Ros entsprungen, Hark the Herald Angels sing, Gebenedijd zijt gij, Uit des Vaders Hart geboren, en natuurlijk AV’s favoriet: Noël! Noël! Chantons tous Noël! uit alle macht, met die twintig mannestemmen; ik moet altijd, om het Frans, de solo’s zingen:

Rempli de tendresse
Il nous tend sans cesse
ses deux petits bras,
ses deux petits bras –
et sa voix si belle
toujours nous appelle:
ah! ne tardons pas,
ah, ne tardons pas!³³⁵

en dan het refrein dat ze allemaal kennen, AV inclus, met een nog mooie basstem:

Les chœurs angéliques ont chanté Noël...

en geen mens let op de onmogelijke woorden, het is Frankrijk op zijn best, wij dachten allemaal aan Laon, zeiden ze. – Je had eens moeten zien hoe intens nieuwgierig de zangers plus vrouwen zich wierpen op de Phoenix; niemand bemerkte de stoelen. – Tenslotte, toen alles naar huis was, naar Holland, of naar de stad hier, bleven wij met een klein groepje achter: Madame Lia Terlingen (die weer een zelfgemaakte pastei, haute cuisine, had meegebracht, plus een duur sieraad op een hoge blouse droeg, Ben Grooten die altijd de diskos vasthoudt

333 *Phoenix. Vertalingen en ander tijdverdrijf* werd uitgegeven door de Stichting Ravenberg Pers (Arnhem 1979). Verschenen in een oplage van 165 exemplaren (inlichting van Wouter Kusters).

334 Gregorius de Grote, *Het leven van Benedictus*, uit het Latijn vertaald door F. van der Meer en G. Bartelink (Nijmegen/Brugge 1979).

335 Vol tederheid strekt Hij onophoudelijk zijn armpjes naar ons uit. En Zijn stem, zo mooi, blijft ons altijd roepen – ah! Laten we niet treuzelen – De engelenkoren zongen ‘Noël’.

als ik de Kelk en de doek in handen heb bij de communie;³³⁶ Wouter die ook een sticharion droeg en het Latijnse evangelie vasthoudt;³³⁷ zij drinken enkele milligram liqueur (Grand Marnier, een geschenk), ik niet; tegen half een, wij begonnen om negen uur, ga ik met AV naar zijn kamer, trek hem de feestschoenen uit (kan hij niet meer; zusters zijn allang naar bed) en doe de knoopjes van zijn witzijden hemd los en zijn prachtige das af (wat is hij toch keurig), en loods hem naar de slaapkamer waar madame allang slaapt. Hij was perfect; alles liep als een hemelse beek.

In zekere zin was de dagmis even mooi, rustiger, minder vol, alle zieken zijn er dan; een oude kerkzanger, halfflam, zingt de wisselende gezangen met ons mee. – Verder geen nieuws; ik hoor later wel iets over de beide nieuwe boeken. Iedereen groet je; Gré Bouman schonk ons dezelfde prachtige Russische plaat als ze aan jou stuurde; ik heb ze vanmiddag bezocht, ook broer Kees, die als een grootvorst in een roodfluwelen kamerjas in zijn bed lag en vrolijk vertelde.³³⁸ Tanti saluti

il f

*

Lent, 11 februari 1980

Chère Martine,

het kwam om één uur; nu, om vier uur, gaat het op de bus, die om 6 uur wordt gelicht; de PTT (en Martine) zijn voorbeeldig.

De 46 paragrafen zijn duidelijk, al zijn ze gelegd in een met fluweel gevoerd taal-étui;³³⁹ als nu de uitvoerders van flinke Romeinse canneloni maar geen oneetbare Hollandse vermicelli maken, voor hun gewone kindersoep.

Die foto van de mijnheer ‘met de klaterende lach’ is hoogst amusant; in elk geval zie je er aan, dat de demonen genaamd Legioen, van het evangelie, reeds in de zwijnen zijn gevaren, zie zijn neus; ik bedoel die van de bezetene van Gersa; ik vraag mij af, wanneer de zwijnen – de montanisten, illuminaten,

336 Diskos: liturgische schaal. Naam ontleend aan de oosterse ritussen.

337 Sticharion: byzantijns liturgisch gewaad, lijkend op de tuniek van de subdiaken.

338 C.A. (Kees) Bouman, zie brief van 3 september 1975.

339 Over welk boek van 46 paragrafen het hier gaat is niet duidelijk.

marxchristenen en basis-presbyterianen – zich nu eindelijk eens in het meer zullen storten en spoorloos verdrinken;³⁴⁰ helaas, de Waddenzee is niet erg diep.

Quia omnes dii gentium daemonia, etcetera.³⁴¹

Mille grazie, groeten van allen.

il f

*

Lent, daags na Quasimodo, 1980³⁴²

Chère Martine,

prachtige opname, hierbij terug. Je ziet hoe effectvol je koloriet is; iedereen hier verbaast zich erover, dat een protestant zo iets wil.

Tamminga was niet thuis; dus gingen wij, in de zonneschijn, naar Henk de Bruin; op zijn oude piano stond de trouwfoto: de jongen met het fijne dromerige Picasso-clown-kopje, hoge kuif, overernstige uitdrukking. Nu is hij een gelukkige oude man, wat kaal, tegen de 77; hij zingt in alle koren; speelde voor mij een Marialied gedicht en geschreven door meester Van de Ven, ik herinnerde het mij nauwelijks; de man is gregoriaaner in hart en nieren, moet niets hebben van de bolswardse liturgie met al die dames op het koor; biecht nog: schrijft een mooi stukje in de Bolswarder krant over de Matthäus-passion uitgevoerd in de Grote Kerk. Ons boekje kent hij van buiten. Een kwieke zwarte dochter kwam op bezoek: zij is zo een die allerlei goede werken doet, zingt ook. Je ziet, de tuinknecht is een bloemenwinkelier geworden en de poëtische jongen is gebleven. Hij had allerlei oude groepsfoto's, daarop zag je de heren Wiersma-goudsmid en de nog knappe heer Zelle, en een menigte anderen.³⁴³

Zijn vriend is Herman Zijlstra, die bijna nooit een woord zegt, als weduwnaar pension houdt voor zuivelheren, iedere dag met Henk naar de (nog goed bezochte) mis gaat, kookt, en eens tegen hem zei: 'Wad is t wat, nou, by oens, inne kerk: half rooms half fyn.' – Hij nam mij mee naar Jan Hoogma,

340 Met uitzondering van de montanisten door Frits verzonnen ketterijen van eigentijdse snit.

341 Want alle goden der heidenen zijn demonen, enzovoort.

342 14 april 1980. Quasimodo is de zondag na Pasen, oftewel Beloken Pasen.

343 Tamminga, De Bruin, Van de Ven, Wiersma en Zelle zijn allen Bolswarders uit de kennissenkring van de Van der Meers, net als de genoemden in het vervolg.

Van der Meer gaat voor in de eucharistieviering in het Karmelklooster. In het midden zuster Martina (© Hans Sibbelee, Centrum voor Kunsthistorische Documentatie, Radboud Universiteit).

grote bos sneeuw wit haar, klein mannetje, dove lieve vrouw, dochter in missie, etcetera; nog altijd de aardige oude spotvogel; zij twistten er over wie de aardigste mensen waren op school: Ridder of Van Santen, maar natuurlijk Van de Ven won het, met de kortstondige, vioolspelende Braakman, die wij aanbaden. Jouw Mariaschool staat op afbraak; Hoogma woont in een werkelijk vrolijk bejaardenhuis, aan de overkant van het Lage Bolswerk, prachtig gezicht op de hele stad. Die jongens zijn visueel: Jan beschreef mij uitvoerig hoe het avondlicht schijnt op stadhuis, dom, onze kerk, en de oude geveltoppen. En praten! Zij waren verrukt dat ik kwam. Die de Bruin is een heilige ziel, en gelukkig.

Op de terugweg, in de Stadsherberg te Kampen, trof ik de (altijd afwezige) directeur Jan Dokter, wat dikker, maar dezelfde: zijn vrouw, die twee jaar aan kanker leed, is onlangs gestorven. Goede, wilde, zachte maar in zaken uitgerkende man. – A propos, Jan Hoogma is zoon van poppenkast-Feike-Hoogma.

De dag was even zonnig als het bezoek; Friesland beeldschoon, het Tjeukemeer glinsterde onafzienbaar; de doorluchtige kerktorentjes zijn alle hel opgeschilderd, met vergulde kruisen en weerhanen, blinkt in de zon. Het eerste wat Jan Dokter, binnenstormend, zei, was: ‘Hoe is ze, Martina? En hoe is de organist? Waarom komt hij niet meer?’ ‘De tien trappen in de brede hal’, zei ik.

Groet bij gelegenheid that distinguished and picturesque great lady, die zo prachtig in het grijs was gekleed, she knows how to present herself. Groet

ook de Mr. Priorin en de vriendelijke zusters. Kom ik terug, voor een mis, dan zingen wij niet, en breng ik mijn eigen alb mee, want in deze tien vademen stijfsel durf je je nauwelijks te bewegen,³⁴⁴

tanti saluti
il f

*

Lent, MISERICORDIA DOMINI, 27 4 '80

Chère Martine,

bezie dit fraaie koor; er zijn ruim 50 koorzusters; zij zingen het 'abdijboek' (ik herkende het magnificat niet eens) maar zij zingen zeer zuiver, het klinkt goed in de holle grote kerk; P. Titus zit, frêle en niet kunnende staan (hij heeft een bloedafwijking) rechts in het transept.³⁴⁵

Ik was het portaal nog niet in, of de abdis riep jouw naam; ik vertelde haar je welbevinden; later kwamen de gastzusters Monica en Gerarda stralend op de proppen. De communautiteit is zeer verscheiden: er zijn enkele novicen, er was een pas geprofeste jonge zuster; er waren ook enkele allerliefste oudjes, die alles wat je vertelt indrinken; anderen kijken gespannen en niet oncritisch; enigen stelden heel aardige vragen, o.a. of die titel 'pater Europae' wel iets reëls betekent of: waarom in de Regel Basilius wordt genoemd; nu, ik dacht: Benedictus wilde toch een grote autoriteit noemen; of hij de Grote of de Kleine Regel kende, weet ik niet, maar betwijfel ik. Het causerie- en vraaguur, waar ook P. Titus deel aan nam, duurde van drie uur ongeveer tot half zes, stel je voor; ik heb maar wat verteld, en zag naar de meest expansieve, soms ook zeer ernstige gezichten.

De beide tuinen zien er prachtig uit; dat is aan één deskundige zuster te danken, zei de abdis; die kan alles, heeft smaak, en maakt er een wonder van; Kees van Doorn zag het ook dadelijk (hij amuseerde zich intussen met een gast-Trappist, over 'het geloof in Nederland').

³⁴⁴ Albe: het witte onderkleed onder het kazuifel.

³⁴⁵ Verslag van het bezoek aan een klooster van cisterciënzer zusters van de abdij Koningsoord te Berkel-Enschot. Frits hield er een inleiding over het *Leven van Benedictus*. P. Titus is pater Titus Kaarsgaren, kapucijn. Zie ook brief van 20 oktober 1980.

Ik heb prachtige teksten uit de vorige eeuw, van grote mannen, over de Keulse dom; later ga ik er wel heen, met Reuser en Wouter, tegelijk naar de OPraem. kerk en een monialenklooster in Steinfeld.

Dinsdag hoop ik, na de Persconferentie (3 talen) in Antwerpen, vele exemplaren van IMAGO CHRISTI mee te nemen, de importeur haalt en brengt. Heb ik gelegenheid, dan breng ik ze je wel, kan dan meteen de geacheverde ikonen zien.

Waarschijnlijk dus tot spoedig. Wouter, die schone teksten over Keulen voor mij heeft bijeengezocht, laat je eerbiediglijk groeten.

Tanti saluti
il f

*

Lent, SS. Joannis & Pauli, 26 juni 1980

Chère Martine,

nog nooit heb ik zuidelijk Friesland zo wonderbaarlijk mooi aangetroffen als gisteravond laat: rechts verguldde de ondergaande zon de ene helft van de Langweerder Wielen, en links (van de hoge wegbocht, waarop wij reden) verzilverde de maan de andere helft, het was bijna volle maan. De lucht was boven glashelder, onderaan bolden enorme rose en roestode wolken; de kim was zo klaar en fris, dat je, achter het Tjeukemeer (je zag beide oevers) nog de zilveren streep zag van Heger Meer en Fluessen, alles tegelijk; alle hanen op de torens schitterden, het wit van de torenbekroningen lichtte hel op. Wat een land!

Even mooi waren de dorpen: Wommels, Itens, Rien, Britswerd; in Mantgum staat Obe's huis, voor en achter in het groen, aan de rand van de uitbreiding, het ziet uit op oppers halfdroog in de wei. Tot mijn verrassing zag ik, dat Pa's bureau, glimmend netjes, maar een blad heeft van 1.20 m. breed: ik dacht dat het veel groter was. Alle laadjes worden gebruikt. Obe is keurig. Op het bovenblad stond, donkerbrons, met een electrisch lampje, onze hottentotsevrouw: ook glimmend. Wordt nog altijd gebruikt. Onze oude piano, wat schurf, met de oude kruk, staat bij het raam, muziek op de aloude lessenaar, de kaarsen zijn er niet meer. Merkwaardig, dat Pa alles aan Obe gaf (die zijn accountant was). Stien is natuurlijk wat slordig, maar het huis – niet erg groot, kamer-suite, opzij keuken – is oneindig netter en vriendelijker dan het Leeu-

wardense. Aan de muur hing mijn fantasie op Auxerre: bruinverkleurde ragfijne Oostindische-inkt-tekening, ingelijst; op de ereplaats hangt jouw ingelijste en werkelijk beeldschone zittende Nikopoia, waar ze erg trots op zijn. Een oude aanhalige hond blaft de hele tijd, tot Obe thuiskomt, (om 4 uur had ik getelefoneerd, Peter vergat de boodschap, ik overviel Stien tegen 7 uur). Obe was in het parochiegebouwtje achter de kerk van Oosterwierum aan het repeteren voor de hoogmis, met een gemengd koortje en een jonge man aan een orgeltje, die tenminste kon spelen; zij kennen het Kyriale, voor de rest liedjes (lelijke, vindt Obe). De pastoor, Flapper, is een ex-Africamissionaris, al 65, hij moet ophouden om gezondheid; hij bedient ook Wijtgaart; een nu in civiel opendoende zuster, ook eind zestig, zorgt voor de pastorie; iedereen hoopt dat straks de pastor van Irnsum, die dan drie kerken heeft, Oosterwierum blijft bedienen – een echte diaspora. Het kerkje is netjes, maar het nieuwe altaar is echt horreur en de versiering (potplanten op stellages en boereboeketjes) is awful. Echte Kerk der kleinen; de pastoor heeft geen gevoel voor cultus, zegt Obe. Peter, de vergeetachtige, schijnt niets te doen dan wat fietsen; broertje Frits, nu 21, is een slanke niet onknappe slungel, wat hij doet, weet ik niet. Er hangen ook houtreliefs uit Afrika meegebracht door Régine. Obe en Stien vol van Parijs (Obe ook van Chartres): ze hebben veel gezien, gegidst door Régine.

Broerekerk, ruïne, was een openbaring. Het is een grote driebeukige 13e-eeuwse Minorietenkerk, fraai van proportie; zonder die banken en pakhuisrommel lijkt ze heel groot. Gevel is intact, alle muren ook, alleen wat scheuren. Verkoelde balken etc. lagen in container op Hengstepad. Hekken sluiten alles streng af. Maar de fietsenmaker Eizema (60 jaar), een oudhedenliefhebber, liet mij er in: wij klauterden over puin (ik met moeite) et voilà l'admirable espace, ik had er nooit van gedroomd! Vroeger zat alles achter schotten. Hessel Eizema raadde na vijf minuten wie ik was; hij haalde uit zijn oude boekenschat mijn atlassen (ook die van de Oud chr. wereld) te voorschijn; kende de Open Brief ('had ik die maar!' verzuchtte hij) en De lytse Stêd; zijn vrouw is dochter van schoenmaker Wouters (Gr. Dijlakker), kende mij direct. Het zijn vrome godvrezende Baptisten, zij houden met een leraar iedere zondag in hun kring Avondmaal, luisteren naar Missen op Tv; wij hadden met zijn vieren (die twee, Kees en ik) een ernstig gesprek over de miracula in het NT; zij denken net zo als ik. – In Kampen trof ik, bij mijn hotelvriend, een prof. historie Univ. Beograd, echte Serviër; wij hebben een uur de lof van Servië gezongen; fijn pittig knap kereltje, 50 jaar; hij was samen met een ingenieur; hij sloeg op zijn borst en zei: wij zijn allemaal goed orthodox. Etcetera.

Dat alles, rondom jouw Apostelikoön, heeft een rijke dag gemaakt.

Tanti saluti
Il f

Ik vroeg Obe naar de Eizema's. Prima lui, zei Obe.

*

Lent, 22 juli 1980

Chère Martine,

Als de 'œuvres complètes' van Elisabeth van Dijon een even charmant arrangement van geestelijke bloemen brengen als die kleine bloemlezing uit de Karmeltuïn, dan kun je tevreden zijn.³⁴⁶

De PP. Karmelieten hebben mij zojuist telefonisch verteld, dat één deel zojuist is verschenen en een tweede spoedig gaat volgen; een derde is nog in bewerking. Zij zullen je gaarne, wat is verschenen en nog moet verschijnen, toesturen; ik krijg de rekening wel.

In mijn herinnering was de Hichtumse knikkende vogelmelk wat groter; ik zie ze nog staan, in de tuin, en, los, in een glas. Ook de rest herken ik. Ik denk, net zoals mijn acolythen vorige Zondag, weer aan de droom van Laon.

Frans Stoks is terug uit Boergondië, hij was, afgezien van de Elzasz, nog nooit in Frankrijk geweest; hij en Mia logeerden, als in een middelpunt, in het hotel, dat mijn goede vrienden M. en Mme Gosse, twee vurige katholieken, daar sinds jaar en dag beheren; zij herinnerden zich nog aan mij (koningin Juliana heeft er ook eens incognito gelogeed, toen zij o.a. ook Taizé bezocht, waar een kennis van haar was ingetreden); het hotel is rustig, klein, maar exquis. Morgenavond hernemen wij het werk aan de Duitse vertaling van *FIGUREN DER ALTEN KIRCHE, EINLEITUNG*, de helft is af. Redactie en uitgever waren verrukt over de bijdrage *MAKRINA, PORTRÄT EINER FAMILIE*, dat na Pasen al af was, in het Duits ('Ein Juwel', schreef de redacteur, evang. Hoogleraar te Münster, aan Frans).³⁴⁷

³⁴⁶ Elisabeth van Dijon (1880-1906), Franse karmelietes, door paus Franciscus in 2016 heilig verklaard.

³⁴⁷ Makrina: haar leven werd beschreven door haar broer Gregorius van Nyssa. De vertaling van F. van der Meer en G. Bartelink verscheen in 1971. Stoks maakte er een Duitse vertaling van (1984).

Ik zocht met Bartelink en Wouter, pastoor Aalders op in Lichtenvoorde, en, op de terugweg, het huisje van Jaap Ydema in Miste; hij had zijn home geruimd met dat van zijn dochter, Titia, die met man en kinderen ons ontving.³⁴⁸ Het is een idylle; een boerderijtje tussen laan, bomen, weiden en een dubbele tuin; het interieur is antiek en folkloristisch en hangt vol met de oudere schilderijen van Jaap: hij knapt ze op; hij zwoegt aan een quasi Rembrandtiek zelfportret, zo van opzij ietwat nors kijkend, met een symbolisch bijfiguur. Oudere stukjes zijn wat surrealistisch, soms origineel. Het laatste werk is – modderig, moeizaam gedaan blijkbaar. Hij wordt oud; maar de kwalificatie is van Wouter, en blijft onder ons. Wat een illusie.

Dat de kleine kleurfoto's het effect van de ikonen niet kunnen weergeven, vind ik niet erg; ik heb nu tenminste de compositie.

Ja, BENEDICTUS is uitstekend ontvangen en de uitgever is zeer content, net als de auteurs.

Wat ik doe? Brieven beantwoorden, klassieken lezen, en vertalen.

Zondagavond lazen wij, met Vergeest, Frans-Canadese gedichten en ook Duitse liederen, daarna luisterde AV, intens, naar een groot stuk uit de Russische liturgie, prachtig gezongen, op een perfecte plaat. Half een ging hij slapen, ik moet altijd eerst zijn zelfbinder losmaken, dan dankt hij met zijn onbeschrijfelijke glimlach. Tanti Saluti, ik kom gauw weer langs.

Il fratelluccio

*

Lent, 20 oktober 1980

Chère Martine,

Gisterochtend bezochten Wouter en ik R.P. Vitus.³⁴⁹ Hij zat ineengedoken aan zijn kleine bureau, met de Latijnse tekst en een vertaling van de NAVOLGING VAN CHRISTUS voor zich; het duurde even voor hij het hoofd ophief en ons herkende. Hij is wasbleek, de handen zijn koud; 'Ik zit te wach-

³⁴⁸ J. Aalders: zie brief van 25 mei 1979; Jaap Ydema: zie brief van 29 januari 1974.

³⁴⁹ Vitus Kaarsgaren (1886-1981), kapucijn, docent filosofie. Bekleedde belangrijke functies in de Nederlandse provincie van zijn orde. Werkte van 1938-1952 in het college van de kapucijnen in Rome. Hij correspondeerde ook met zr. Martina.

ten tot O.L. Heer mij haalt', zei hij, goedmoedig lachend. Maar geestelijk is hij volkomen intact; hij informeerde naar jou, naar Vergeest, naar ons beiden; hij was erg blij met het bezoek. Wij bleven niet lang, dat kan hij niet meer hebben; ik vroeg de zegen, en die kreeg ik, boven op de kruin van het hoofd; Ik pleeg hem de hand te kussen.

Hij heeft een goede cel; uitzicht op de tuin; verzorging is uitstekend (zusters capucinessen, natuurlijk in burger, maar bij oude zusters hindert dat niet); aan de muren hangen foto's van zijn audiënties bij de pausen; op het simpele bureau staan een kruisbeeld, enkele ikonen, foto's van zijn ouders (hele oude) en van zijn geliefde broer Jacques, allang overleden, eens pastoor van St. Nicolaas te Baarn, de gastheer van prinses Irene en haar man.

Hij zei nog: zeg aan Sr. Martina dat mijn zuster Mechtildis niet in het klooster van Tegelen verblijft maar in dat van Breda. Naar aanleiding daarvan liet hij een Nederlandse vertaling zien van DE WARE GEEST van moeder Mechtildis van het hl. Sakrament, in de wereld, 17e eeuw, Cathérine de Bar, stichteres van de benedictinessen genaamd Filles de l'Adoration perpétuelle, of, ook wel 'Réparatrices'. Ik heb het – goed vertaalde – boek doorgelezen; het is zuiver, redelijk, maar typisch de spiritualiteit van Jésus-Hostie, en de gelijkvormigheid in Slachtoffering van de godgewijde vrouwen. Stel je er bijzonder prijs op, dan kan ik het bestellen bij de priorij Nazareth in Tegelen; de Franse tekst is natuurlijk veel beter, maar ik weet niet waar die te krijgen is, en ik geloof niet, dat deze soort lectuur je bijzonder zal bevallen. – Vitus vond, dat het boek meer gaf over het hoe en wat van die nieuwe orde (nu nog 50 kloosters) dan over de eigenlijke spiritualiteit; ik zie dat niet zo. – Maar als ik niets hoor, bestel ik het niet voor je.

Ik houd van de voorname monotonie van de zondagen na Pinksteren.³⁵⁰ Binnenkort kom ik weer eens langs Drachten, dunkt mij. Ik ga een lang stuk schrijven, voor een Vlaams tijdschrift, over het nieuwe prachtwerk, gewijd aan Jan van Eyck; verder lees ik de onvergelijkelijke Honoré de Balzac;³⁵¹ vreemde geniale man: oneindig respect voor de Kerk, maar niet altijd voor haar intrigerende (1827-35!) bedienaren; wel voor ware deugd en zelfs heiligheid. Het is een soort 'Shakespeare zonder Renaissance', een évocateur van de bourgeoisie van de Restauratie en de Juli-monarchie, een horribel soort mensen, beheerst door geld, eerzucht, ijdelheid; de deugdzame romantische edele karakters verliezen

350 De zondagen na Pinksteren in het oude missaal heten nu 'zondagen door het jaar'.

351 Honoré de Balzac (1799-1850), een van de grote Franse romanciers. *La Comédie humaine* is zijn bekendste werk. Daarin legde hij heel de Franse samenleving met al haar klassen bloot.

het altijd. – Zijn oeuvre omvat tienduizenden bladzijden; ik sta er versteld van, wat hij alles oproept (ook in de Franse provincie) en ook over het feit, dat hij mij blijft boeien. Tanti saluti, vooral van AV,

il f

*

[Bovenste deel van de pagina afgeknipt]³⁵²

De Vier paarden van de Heemskinderen hebben, na ontvangst van de vier schabrukstukken uit de Karmel, behoorlijk vrolijk gehinnikt (althans op mijn kamer). Vandaag – o Rex gentium – weet ik al, wie er komen in onze door de vele kamerhoudende invaliden ietwat ontvolkte Nachtmis, hoewel het schip toch vol is: de hele kern van de Laonpelgrimage: nl. Wouter-Ben-Frans-Gerard Bartelink-AV(orgel)-alle zonen van der Logt-Ger en de andere zangers,-plus de kinderen, ouders en enkele vrienden; ook Lia en de complete serie echtparen; Bouchette niet: dat kan niet, hij is weer net hier geweest; in Zweden zou zoiets gelijkstaan met 'definitieve breuk', Lilleba staat op Kerstmis thuis, gelijk heeft ze. Wij zingen, voor de mis het Processionale

Corde natus ex parentis

en na de mis, behalve de gewone Nederlandse liederen

Once in David's royal City

en Hark the herold angels sing

natuurlijk in mijn vertaling, – alle strofen; en op Oudejaarsavond het beroemde

Lead kindly Light

dat ik ook met grote moeite vertaald heb, je weet wel, het crisislied van de ouderdom, van John Henry Cardinal Newman. Aan die Duitse kerstliederen heb ik een hekel.

Van de Gregorius-Benedictus-vertaling is de hele tekst af, alleen nog veertien vellen aantekeningen. Januari gaat alles naar de uitgever in Sankt Ottilien.

Deze merkwaardige Griekse kaart stuurde Gré Bouman, die je niet moet vergeten, bv. voor Oudejaar. Everybody is prospering, vooral de oeroude en o zo voorzichtig lopende aartsengel Vergeest, redseliger denn je.

CHRISTUS NATUS EST: VENITE ADOREMUS. il f

*

352 25 december, jaar onzeker. Te dateren in de periode van de achteruitgang van Anton Vergeest ('de oeroude en o zo voorzichtig lopende aartsengel').

Lent, Oudejaar 1980

Chère Martine,

voortreffelijk artikel van een voortreffelijk man; het is Jacob Noordmans, geboren tussen Tzum en Kubaard, dus een klassieke Westergoër, en een halve Bolswarder; bekijk zijn handschrift eens: vast en zeker een nobele geest.³⁵³ Ik heb hem dat ook voorzichtig geschreven. Hoe merkwaardig, dat het liberale en neutrale blad een zo prachtig kerstartikel brengt, dat toch ook tegelijk een geloofsgetuigenis is, als ik het goed zie. Die Friezen toch.

Nu dat fraaie handschrift-specimen, met de drie regels spaans. – Dat is een gedisciplineerde, harmonische, onproblematische geest; energiek en sympathiek; groot gevoel voor orde en tucht; leeft in goede en hem natuurlijke vorm; niets snobistisch of onechts; het zou best een goede kloosterling kunnen zijn, of een bezonnen geleerde; zeker een gaaf mens. – Je ziet, zwakheden lees ik er niet uit, noch ijdelheid of aanstellerij. Ik ben benieuwd wie het is.³⁵⁴

Ik hoef artikel en briefje van Noordmans niet terug.

Voor vanavond ben ik uitgenodigd bij het echtpaar Vergeest, na het Te Deum, dat de zusters zingen na hun Vespers en Completen; om de doofheid van Madame is de conversatie wat lastig, maar wij luisteren gewoonlijk naar een avondconcert; dan gaat Madame naar bed; en wij tweeën wachten rustig middernacht af en verdwijnen dan, elk naar zijn slaapkamer, nadat ik de zelfbinder van mijnheer, zoals iedere avond, heb losgeknoopt. Gasten hebben zij niet, ik wil ze ook niet.

Je hebt toch het nieuwe Directorium?

Gister was een heel oude Passionistenbroeder hier, die nu onderdak heeft in een jezuïetenklooster, waarin wrakken van een half dozijn ordes verpleegd worden;³⁵⁵ hij vertelde mij een interessant gesprek met mgr. Gijsen, die hij vereert. In zijn naïviteit een scherpzinnig en nieuwsgierig man, die op het Dam-

353 Jacob Noordmans (1928-2017), hoofdredacteur van de *Leeuwarder Courant*. Was Nederlands Hervormd.

354 Frits geloofde in de grafologie.

355 De broeder woonde in het Berchmanianum in Nijmegen, oorspronkelijk het filosoficum van de jezuïeten, waar in die tijd oude en zieke religieuzen werden verzorgd. Het gebouw is sinds 2018 het bestuursgebouw van de Radboud Universiteit, de vroegere Katholieke Universiteit Nijmegen.

rak in Amsterdam gewoon in zijn zwarte habijt loopt, met het schildje IESU CHRISTI PASSIO, plus Kruis er op.³⁵⁶ Hij wordt nooit beledigd of uitgelachen, zei hij, toen ik er naar vroeg. Natuurlijk mist hij zijn eigen kloosterlijk milieu.

Groeten voor iedereen, tot spoedig,
il f

*

Lent, Baptême de N.S. 1981³⁵⁷

Chère Martina,³⁵⁸

Hier le beau temps s'est mogné de nos soucis; à l'exception d'un petit vent aigre, le jour a été parfaitement bien pour un petit voyage à Drachten. Je me console en voyant l'immense satisfaction que Madame & Monsieur Vergeest, & la sœur Mauritia ont éprouvée en s'entretenant avec toi à vive voix; ils ont raison: ça vaut mieux qu'une heure de tête-à-tête entre cinq heures en voiture. – Je suis curieux d'apprendre quel espèce de cantique tes sœurs ont fait pour ton anniversaire: beaucoup de bonne volonté & peu de poésie?³⁵⁹

*

356 Het lijden van Jezus Christus.

357 13 januari 1981.

358 Verslag van het verjaardagsbezoek aan Martina ter gelegenheid van haar 75ste verjaardag. De brief is, zeer ongebruikelijk, niet ondertekend. Ontbreekt wellicht een vervolgveld?

359 Gisteren lachte het mooie weer om onze zorgen; met uitzondering van een fris windje was het een perfecte dag voor een reisje naar Drachten. Ik troost mij met het gezicht van de enorme voldoening die mevrouw en meneer Vergeest & zuster Mauritia hebben gevonden in het levendige onderhoud met jou; zij hebben gelijk: een gesprek van een uur van mens tot mens is meer waard dan vijf uur in de auto. – Ik ben benieuwd te vernemen wat voor lied je zusters hebben gemaakt voor jouw verjaardag: veel goede wil & weinig poezie?

Lent, daags na ESTO MIHI, 16 febr. 1981

Chère Martine,

vrijdag jl. heb ik een grote copie gekocht, 83 cm hoog, 50 breed, van de ikoon der staande Moeder Gods Blachemiotissa uit Jaroslavl, nu in de Tretjakov Gallerij van Moskou (origineel is meer dan 2 m hoog);³⁶⁰ ze is naar grote kleurfoto's van details en geheel gemaakt door een vriend van mij, een technisch wel onderlegd schilder en ikonen-enthousiast, Henri Schoonwater, een Nijmegenaar in Arnhem; de copie is minutieus trouw; de kleine Logos (daarvan was geen grote detailfoto) stond mij niet aan; die heb ik, wat het wijze kindergezichtje betreft, zelf gewijzigd: het is nu een mysterieus Kind dat ons door-dringend aanziet. De ikoon hangt tegenover mij in de eetkamer, de lamp ervoor bedekt alleen een stukje van de tunica onderaan, de kettingen zie je bijna niet, de kroon steekt net boven de bovenrand uit; twee grote zilveren kandelaars staan er naast, een (lege) drietakandelaar er onder, zilveren schalen er voor. C'est très beau; iedereen vindt het prachtig. Ik heb veel lust de ikoon (plank is niet te zwaar) mee te nemen en je te laten zien, als ik kom (waarschijnlijk vrijdag; ik telefoneer nog wel).

+ die ken je toch wel? Staat in alle boeken. ++³⁶¹

Niet alle bladgoud neem ik voor je mee; want ik heb straks zelf wat nodig; ik begin hoogstwaarschijnlijk een tamelijk grote ikoon (plank ligt geplamuurd klaar) van de Apostelcommunie, heel streng: silhouetten donker tegen lichte architectuurgrond; ik hoop dat het lukt.

Verder geen nieuws. Over woensdag vertel ik wel als ik kom.

Obe was weekend bij Tiny; die is uitstekend; Gien helpt haar in het huishouden, tot ze naar Konakry gaat. Dokter vindt dat Tiny niet hoeft te haasten met verhuizing. Haar stem klinkt normaal rustig.

tanti saluti

il f

*

360 Blachemiotissa: Maria als voorspreekster, afgebeeld als *orante*, met het kind in een medaillon vóór zich. Frits schetst onderaan de brief de ikoon zoals ze met de lamp ervoor in zijn eetkamer hangt.

361 De kruisjes zijn een verwijzing naar de tekening onder de brief.

Lent,daags na ESTO MIHI,16 febr.1981

Chère Martine,

vrijdag jl.heb ik een grote copie gekocht,83 cm hoog,50 breed, van de ikoon der staande Moeder Gods Blacherniotissa uit Jaroslavl, nu in de Tretjakov Gallerij van Moskou(origineel is meer dan 2 m hoog);ze is naar grote fleurfoto's van details en geheel gemaakt door een vriend van mij,een technisch welonderlegd schilder en ikonenenthousiast, Henri Schoonwater,een nijmegenaar in Arnhem;de copie is minutieus trouw;de kleine Logos(daarvan was geen grote detailfoto)stond mij niet aan;die heb ik,wat het wijze kindergezichtje betreft,zelf gewijzigd;het is nu een mysterieus Kind dat ons doordringend aanziet.-De ikoon hangt tegenover mij in de eetkamer, de lamp ervoor bedekt alleen een stukje van de tunica onderaan,de kettingen zie je bijna niet,de kroon steekt net boven de bovenrand uit;twee grote zilveren kandelaars staan er naast,een(lege)drietakkandelaar er onder,zilveren schalen er voor.C'est très beau;iedereen vindt het prachtig.Ik heb veel lust,de ikoon(plank is niet te zwaar)mee te nemen en je te laten zien, als ik kom(waarschijnlijk vrijdag;ik telefoneer nog wel)

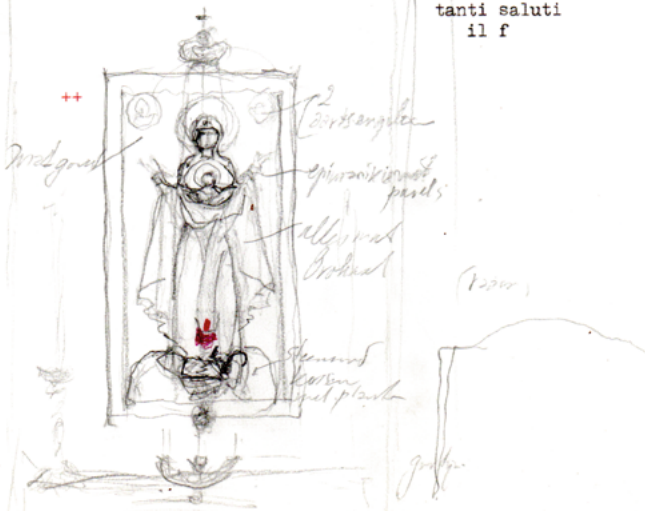
+ die ken je toch wel? Staat in alle boeken. ++

Niet alle bladgoud neem ik voor je mee;want ik heb straks zelf wat nodig;ik begin hoogstwaarschijnlijk een tamelijk grote ikoon(plank ligt geplamuurd klaar)van de Apostelcommunie,heel streng:silhout een donker tegen lichte architectuurgrond;ik hoop dat het lukt.

Verder geen nieuws.Over Woensdag vertel ik wel als ik kom.

Obe was weekend bij Tiny;die is uitstekend;Gien helpt haar in het huishouden,tot ze naar Konakry gaat.Dokter vindt,dat Tiny niet hoeft te haasten met verhuizing.Haar stem klinkt normaal rustig.

tanti saluti
il f

Onderaan deze brief schetste Van der Meer de beschreven copie van de ikoon.

Lent, 5 maart 1981

Chère Martine,

ja, ik ben nog onder de indruk van de ‘dénúment’ van je driedubbele cel;³⁶² de zusters bestormden mij de volgende dag met vragen; het bleek dat degenen die de Kluis hebben gezien, en met name Prima, net zo onder de indruk waren als ik zelf. Ik zei: toch is zij daar, voor zover dat kan in dit leven, zielsgelukkig. Vergeest moest alles tot in finesses weten.

Gisteravond kwamen de nieuwe burgemeester Mr. Haye Galama en zijn vrouw (hij is 42, zij in de 30; drie kleine kinderen), onlangs benoemd te Elst en zeer geïnteresseerd in ons huis, kennismaken;³⁶³ hij komt van de fameuze state tussen Tjerkwerd en Blauwhuis, die al op mijn Schotanuskaart van 1718 staat;³⁶⁴ wij hebben geen familiebanden, maar wel zeer vele gemeenschappelijke vrienden, o.a. Leideke, zijn tante, in Rome, je wel bekend door dat gedicht;³⁶⁵ een oudere tante was Minke Ydema-Galama, de vriendin van de Bous, en moeder van o.a. Sjoerd, Michiel en de door de burgemeester zeer bewonderde (met humor dan) Jaap van Miste. – De man is oerdegelijk katholiek; voor dezen was hij burgemeester in het geheel katholieke Ammerzoden, in de Bommelerwaard, waar hij de heropbouw na de bombardementen en ook de restauratie van het middeleeuwse kasteel, door Monumentenzorg, heeft kunnen afmaken; de Klarissen wonen nu elders. Hij is een intelligente en efficiënte regent, geloof ik. Wij hebben ons opperbest geamuseerd, van half negen tot na twaalf; alles gezien; veel verteld.

Een beeldhouwersechtpaar dat op de receptie was ten Raadhuize van Nijmegen, en die jaren lang bij mij college liepen, willen een portretpenning van mij maken; ik ben benieuwd; zij hebben de profiel en 3/4-foto's gekregen; wat zij kunnen, weet ik niet; het zijn wel vaklui.

Onze nieuwe huisoverste is Sr. Liguori; voorlopig houdt ze de school aan; na een half jaar weet zij wel of die beide dingen te combineren zijn.

En verdwijn nu maar weer in de stilte van je retraite.

Ik prepareer een artikel over de Kerstikoon (voor de bundel van C. Bouman) en de duitse vertaling van OUDSTE GEWAAD; over een week of wat hoor ik, of en hoe het doorgaat.

362 Martina had kennelijk haar driedelige cel (verblijf, slaapkamer, atelier) op zolder in gebruik genomen. Denúment: kaalheid, ontbloting, soberheid.

363 Haye Galama (1938-) was van 1980-2001 burgemeester van Elst.

364 Schotanus (1640-1704), Fries cartograaf.

365 Leideke Galama, Vrouwe van Bethanië, werkte veertig jaar in de Foyer Unitas te Rome.

tanti saluti (Mauritia had ook een pakje klaar;
 waarom mocht ik het niet weten dat U ging?
 zei ze. Had er niet aan gedacht.)
 il f

*

Lent, st. Patrick's day, 17th of March '81

Chère Martine,

de zon schijnt, ik draag de shamrock op het kazuifel en vertel het oeroude verhaal van Patrick, staande op de Croagh Patrick (Mayo):³⁶⁶ hij was te zeer gehecht aan zijn gouden Klok, een engel gaf hem in: gooi hem weg vóór je dood, in de afgrond ('and he flung it down; every time it was accompanied by an avalanch of toads, serpents and other loathly beasts; and as often as he flung it away it was brought back to him by ministering spirits'). Sindsdien is er geen ongedierte in Ierland; dat is een feit (afgezien van de Oranjemannen van Paisley, het schorem daar gebracht door onze William III, de huichelaar).³⁶⁷ Kwam Patrick maar terug!

Ja, die De Amicis, die maar niet begrijpt, dat die aardige Friezen hem in Ljouwert bij het afscheid niet om de hals vallen.³⁶⁸ – Natuurlijk voelde de man voor het Risorgimento en Garibaldi, maar wat ziet hij ons land goed! Lees ook het begin, de tocht van Antwerpen per boot naar Rotterdam: hij ziet niets dan een dijk l. en r., en soms een top van een toren er boven uit. ----

Ik heb vergeten je mijn pelgrimage te vertellen naar het kerkje van Terbant. – Wij waren te vroeg voor de lunch; dus gingen wij opzij het stille laantje in van het gehucht Terbant. Een dame in een voormalige fraaie plattelandspastorie zag ons eindelijk; zij bleek de vrouw van de koster-doodgraver en gaf de sleutel. Naast het fraaie kerkhof, waar haar man (van der Schaaf, een vijftiger)

366 St. Patrick, de apostel van Ierland (vijfde eeuw) heeft een bedevaartsplaats genaamd Croagh Patrick bij Westport. De *shamrock* (klaverblad) is het symbool van Ierland omdat Patrick zo de Drie-eenheid uitlegde.

367 De protestantse dominee Paisley met zijn Oranje-aanhang krijgt er van langs. De kwalificatie 'huichelaar' van koning-stadhouder Willem III wordt niet toegelicht.

368 Edmondo de Amicis (1846-1908), een Italiaanse schrijver, bekend van zijn kinderroman *Cuore (Hart)* uit 1886. Schreef in 1874 *Olanda* (vertaald als *Nederland en zijn bewoners*). Aanhanger van het Italiaanse *Risorgimento*, later socialist.

bezig was, ligt het classicistische kerkje, 1842 {verwaarloosd en verlaten, maar in de zomer drukbezocht als ‘Rotondekerk’, bij het kruispunt, voor toeristen, op zondag. Alleen de preekstoel, 17e eeuw, was ouder; het orgel behoorlijk, banken lelijk overgeverfd. Proporties goed. Op de oude kanselbijbel lag de gewone nieuwe. – Monumentenzorg gaat restaureren. [in de marge toegevoegd: Stichting Alde Fryske Tsjerken zit er achter]. – Het silhouet, van veraf, is liefelijk; alles is wit en grijs; een zandloper en zeis staat op het torenkruis: het bladgoud is allang vergaan. – Van der Schaaf een eersteklas man: mooie ogen, open blik, geestdriftig voor het oude gezangboek. Zo vergaan eens heersende religies. In het kerkje letterlijk niets. Verschoten collectezakje aan stangen, naast de kansel. Een veger en blik; een afgekeurde steenkoude kachel. Naakte ramen. Abominatio desolationis.³⁶⁹

Wouter zag ik zondag verdiept in De Lubac’s *Exégèse médiévale*, deel II; dat gaat over de geestelijke zin van de Schrift. Wat een eruditie, en hoe ordelijk gebracht! Hij is er weg van.

Iedereen vindt *TONEEL IN DE HEMEL* een aanlokkelijk boekje. Ik vertel later wel eens, hoe het loopt. Stapels hier in winkels. Het kost c. f 19. – geloof ik.

Tu es fatiguée? Repose-toi. Nous ne sommes point nés pour travailler, mais pour contempler, après le travail. A quoi bon ignorer le rythme de notre vieillesse? Je fais de même; après le déjeuner de midi, je dors, quelquefois deux heures de suite. Fais de même.³⁷⁰

Onze nieuwe burgemeester (van Elst), Haye Klaesz Galama, van die state tussen Tjerkwerd en Blauwhuis, kwam kennismaken, samt Weib. Uitstekende man. Echte Fries. Familie van tante Minke, vrouw van Harmen Ydema.

(Vergeest verzorgt, urenlang, zijn vrouw; hij is soms ook erg moe. – Maar ik kwik hem wel weer op.)
Zalige Vasten; il f

*

369 De gruwel van verwoesting. Ontleend aan het boek Daniël, hoofdstuk 11.

370 Ben je moe? Rust uit. We zijn niet geboren om te werken, maar om te beschouwen, na het werk. Waarom zouden we het ritme van onze ouderdom ontkennen? Ik doe het zelf: na de lunch ’s middags slaap ik, soms twee uur aan één stuk. Doe dat ook.

Lent, Paas dinsdag, 21 april '81

Chère Martine,

a.s. *Sabbato in albis* (zaterdag 25 april) des namiddags Hoogmis ter intentie van het zilveren bruidspaar:³⁷¹

Gerard Willemsen en Aleida van Hal

Weverstraat 2

6663 AX Lent-West

Gerard is sinds kind acolyth; bijna veertig volle jaren; hij heeft nog nooit ontbroken op een zon- of feestdag; zijn vrouw sinds huwelijk, dus 25 jaar. – Zij hebben een groot kruis te dragen: kinderloosheid. Zij leed daaronder; hij minder, hij is stoïcijns. – Rep er met geen woord van. Uit Ps. 83 laat ik dan ook het vers over de zwaluw en haar nest weg; rest past voortreffelijk.

Zr. Arnoldis, een heel kleine gestalte, gaat sinds jaar en dag over de refter, de linnenkamer, en de naaikamer; strijken doet Mauritia. – Zij komt uit de buurt van Saarlouis, aan de franse grens, in Saarland; zij is kwiek, ziet scherp, praat niet zoveel, maar is innerlijk opgewekt, en zéér devoot in kapel.

Zr. Elisabeth, ein gutmütiges Klappermaul, is uiterst gediensig en goed voor zieken, maar houdt van opschieten; ook zéér vroom, geniet alles van de plechtigheden, tot in het kleinste; is boven de 70 en verbergt dapper haar handicaps (met knielen, buigen en lopen bv.) – . Zij is ook een Zuid-Duitse.

Zr. Mauritia, uit de buurt van Würzburg, ken je; een soort kleine serafijn, witzig, gewekt, altijd vrolijk, onfeilbaar van smaak in versieren en bloemenschikken; hele liturgie drijft op haar.³⁷²

Wij betreuren de grote boom in jullie voortuin, alle drie. Maar ja, de praktijk –

tanti saluti (gisteravond na 11 uur las AV je duidelijke groot geschreven brief, zonder bril)

il f.

*

³⁷¹ Witte zaterdag: de zaterdag waarop de nieuw-gedoopten hun witte kleed aflegden, dus *in albis disponendis*. Het is de zaterdag voor Beloken Pasen.

³⁷² Frits observeert de zusters in het huis scherp en empathisch. Met Mauritia had hij het meest te maken.

Daags na CANTATE, 18 mei 1981

Chère Martine,

1. Van Doedko is niets meer bekend, na zijn wegvoering. – De man, die openlijk zijn gebrek aan loyaliteit aan de Regering bekende, onder dwang natuurlijk, is een ander: ik geloof, hij heet Joeri Bagoenin, maar ik spel de naam wellicht niet goed; hij verscheen op de Duitse TV – een lichtblond-gebaarde ascetische man, blootshoofds, rustig, vriendelijk; in wat hij zei, was niets aanstotelijks. Maar Doedko beschuldigt het patriarchaat regelrecht van lafheid. Wie kan oordelen?³⁷³

2. Ik vind die afdrukken zelfs mét de niet geheel geslaagde kleur toch zeer de moeite waard, ook als aide-mémoire. Preobrazië en Deisis zijn prachtige composities, ook coloristisch, maar dat weet je al. De Hodigitria is heerlijk van kleur (herinner ik mij), hals van Kind, en zijn torso, voor mij te lang; kopje mooi.³⁷⁴

De ‘Mystische Maaltijd’ hangt hier; vernis nog steeds niet droog in de hoeken. Goede foto’s komen eind van deze week; ik hoop dat er iets goeds bij is.

Ben nu bezig met ontwerp op plank te zetten, voor een oersterke en ditmaal zeer abstracte HO CHAIRETISMOS (Begroeting; =Annunciatie). Ben zelf benieuwd. Ik zie kleuren al voor mij. Compositie perfect, vind ik. De pentekening op halve grootte krijg je later te zien, als ikoon af is.

3. Papa Joannes Paulus in toespraak vanaf ziekbed gister: *Penso anche a questo fratello che mi ha colpito. Prego anche per lui, e gli ho già perdonato.*³⁷⁵ – Een uitlating, een paus waardig. Wat ons betreft: wat te verwachten van een onwetende moslim fanaticus?

4. Mijnheer Vergeest was zondag gevallen, na de Hoogmis; lichte concussie; erg geschrokken; rust goed uit; gister heeft hij voor het eerst in de bank gezeten en niet gespeeld; mis, a capella, ging goed. Geen vespers. ‘Volgende zondag speel ik weer VOCEM JUCUNDITATIS’,³⁷⁶ zei hij gisteravond vanuit

373 Doedko was een kritische priester in de Sovjet Unie die de patriarch van Moskou van collaboratie met het communistische regiem beschuldigde. Bagoenin moet een geestverwant van hem zijn geweest.

374 Icoon van Maria Hodigitria, ‘zij die de weg wijst’. Ze wijst op het Christuskind op haar arm.

375 Ik denk ook aan de broeder die op mij geschoten heeft. Ik bid ook voor hem en heb hem al vergeven. Op 13 mei 1981 pleegde de Turk Mehmet Ali Agca een moordaanslag op de paus.

376 *Vocem jucunditatis*: De beginwoorden van het Introïtus op de zesde zondag van Pasen (in het oude missaal: de vijfde zondag na Pasen).

zijn bed (ik doe zijn schoenen uit, jas uit, knopen los, das af; het 'staan' gaat hem slecht af); maar wij hielden hem van 10-11 gezelschap, hij was opgewekt en veel beter. Niets ergs gebeurd. Laat vooral niets merken. Wat wil je? In juli wordt hij 94 – En hij droomt maar van 'oefenen in lopen', in de tuin. Ik had net zijn GRADUALE over laten binden, dat altijd weer uit zijn handen en van de orgellessenaar viel, en helemaal uit de band hing – hij zag de ironie van de situatie. Dominus conservet eum et vivificet eum, net als Giovanni Paolo II.³⁷⁷ Hij wordt zeker beter: want hij is vrolijk.

5. Curieus ben ik vooral naar de affe 'Samaritaan' die wij allen prachtig vonden.

6. Stemmen? Ik wel, zit niet in slotkloosterkluis. Jij? Bent vrij.

tanti saluti,
il f

*

Lent, 21 juli 1981³⁷⁸

Chère Martine,

1. Gister was hier een jonge geleerde van de universiteit van Dallas (Texas), specialist in de geschiedenis van het geestelijk leven, die zich gewijd heeft aan de uitgave en plaatsing van Dionysius de Karthuizer, de grote mysticus van de late 15e eeuw, die leefde in Roermond.³⁷⁹ Hij was zó verrukt over je *Barmhartige Samaritaan* – met name over de allergorese en tekst uit de *Lazeruspericope*, dat hij mij die fraaie kleurfoto vroeg als herinnering; ik kon het niet weigeren: hij is een vurige bekeerling uit het Episcopalisme; zijn vrouw ook; *Gens distingués*; hij is 35; kindertjes zijn er ook; bij zijn bekering wist hij, wat hem, aan slechte smaak, in het katholieke milieu te wachten stond. Je zult mij gelijk geven. Maar ik hoop toch zelf ook een afdruk te krijgen – Alle afdrukken waren voortreffelijk. – *À propos*: die jonge prof. Kent Emery kende al mijn boeken, sic.

2. VERBORGEN HEILIGHEID is aan mgr. Karel Kasteel werkelijk goed besteed, dacht ik.³⁸⁰

377 De Heer beware hem en geve hem leven (Psalm 40/41, vers 3).

378 Deze brief is in drieën geknipt. Het middendeel (punt 3) ontbreekt.

379 Kent Emery jr. was van 1979-1985 hoogleraar in Middeleeuwse filosofie en theologie aan de Universiteit van Dallas (Texas).

380 Nummer 3 ontbreekt.

4. Wouter Kusters heeft in die veertien dagen Skandinavië kolossaal veel gezien en in zich opgenomen; Bouchette had natuurlijk liever gezien dat wij een week langer waren blijven hangen om Stockholm en omgeving te zien; maar ik kan niet leven zonder hl. diensten, en de 13^e wilde ik bij Vergeest zijn; en: quod scripsi, scripsi. Ik houd niet meer van reizen. – Natuurlijk ben ik in mijn wijdere oudere schoenen weer de oude; wel ben ik van die sportieve tocht, met al dat lopen, kwieker geworden en fitter.

5. Gister zijn wij weer begonnen met het verdueren van CHRISTUS OUDSTE GEWAAD; tegen de Advent is het klaar. Over enkele minuten ga ik de Bildbeschriftung – van de 96 nieuwe afbeeldingen, helft in kleur – in het net kopiëren.

6. Voor de volgende tocht naar Friesland wacht ik op de zon.

7. Morgen, 22 juli, gedenk ik de 22 van de klasgenoten die voor ons zijn heengegaan: bijna allen voortreffelijke priesters. Er zijn nog 6 in leven: Chrisje (presque éteint), Jo Veldhuis (invalide), Nico van Dijk (retiré), Jan Kroon (devenue très vieux, un peu ratatiné), Frederik Kolkman (die wel niet meer verandert: goedig maar un peu échevelé); wij zien hem nooit) en ik.³⁸¹ Ik denk met vreugde terug aan die hemelse dag in Laon, drie jaar geleden;³⁸² ik denk dat wij des avonds gedrieën – Vergeest, Wouter en ikzelf – even bijeenkomen om het te vieren; alle anderen zijn op reis.

tanti saluti il
f

*

Lent, S. Ignatii Loyolensis, 31 juli '81

Chère Martine,

1. die foto's waren van onze Instituutsfotograaf, Steven Spaan, een goede bekwame lobbies; het kleine beeld, dat ik insluit, is perfect, beter dan die van jou; heb ik het negatief van de Samaritaan, dan maakt hij wel uit of het vergroot kan worden. – Sibbelee jaagt op zittende Majestés de la Vierge in

381 Opmerkelijk hier het 'bijna' – Chrisje (ten Veldhuis) bijna uitgeblust. Jan Kroon (oud geworden, een beetje gerimpeld), Frederik Kolkman (beetje in de war).

382 Frits vierde toen met een klein gezelschap zijn 50-jarig priesterfeest in de kathedraal van Laon.

Zuidfrankrijk: als hij maar een uitgever vindt, poor man. Onderwerp lijkt mij eentonig. Maar opnemen kán hij.

2. Ziehier Dr. Piet Kasteel, eens onze ambassadeur in Santiago de Chile, Lissabon, Dublin (daar bezocht ik hem), en tenslotte Israël, waar hij zeer gezien was.³⁸³ Vandaar mgr. Karels enorme talenkennis. Hij is gewijd titulo beneficii door een episcopus benevolus, vandaar dat een carrière in ons land uitgesloten was; in Rome is hij verbonden aan de Propaganda Fide; het is een volstrekt toegewijde orthodoxe priester, romanissimo; hij woont bij zijn ouders in een oud palazzo, dichtbij st. Pieter; kent iedereen en weet alles.

3. Aan Ds. Henzen – die als godsdienstonderwijzer in het telefoonboek van Leiderdorp staat – heb ik, na een aarzelende brief zijnerzijds, natuurlijk een Apostelcommunie gestuurd.

4. Jean Gerets, de Friesland-benieuwde, was op reis; maar tocht gaat later door, zon dienende, en wind.

5. CHRISTI ÄLTESTES GEWAND is bijna voor de helft af; ongelooflijk. Frans komt driemaal in de vacantiweek, telkens 3 uur typen.³⁸⁴ Hij verblijft mij voortdurend door zijn kennis van de duitse woordschat; wij genieten beide van het werk en drinken evenveel koffie er bij als Voltaire.

5.³⁸⁵ De ikoon CHRISTOS VSEDERZITELJ is helemaal herschilderd; Hij is nu een gebruinte dertiger, met doordringende blik; gewaad heloranje, prachtig tegen goudfond; tunica scharlaken; boek ongewijzigd natuurlijk (was perfect; hand – naar Matthieu's hand – ook) 4 Levende Wezens opgeknapt en verlevendigd; ik weet nog niet of ik uitdrukking van dat donkere en met schamplichten verlevendigde gelaat nu nog verander; misschien wel; ça vaut la peine; verschil met oude zachte beeld ben ik vergeten, maar die zie ik wel op jouw kleurfoto als ik de nieuwe eens meebreng. Houd ik nu op, dan over 2 weken vernissage; dan breng ik hem wel eens. – Oude foto gaf ik aan Mère Mathildis bij afscheid, dat wilde zij zo graag. – Wouter vindt nieuwe Xp mooier dan de oude.

383 Dr. P. Kasteel (1901-2003) was journalist en historicus. Begon zijn diplomatieke loopbaan tijdens de bezetting als secretaris van premier Gerbrandy in Londen. Hij was geen ambassadeur in Lissabon. Zijn zoon Karel werd later secretaris van *Cor Unum*, het pauselijk departement van ontwikkelingshulp. Zij woonden in het Palazzo Rusticucci, Via della Conciliazione, en hadden een uitgebreid Vaticaanse netwerk. Karel was vanaf 1959 priester van het aartsbisdom Utrecht en werd gewijd door de toenmalige aartsbisschop Alfrink. Frits slaat er dus maar een slag naar.

384 Frans is Frans Stoks, Cfr. Brief van 2 juli 1980.

385 Frits nummert twee keer 5 en komt dus tot 8.

6. P's opmerking was een boutade; laten wij blij zijn dat wij zo verschillen, en zo stevige individualiteit bezitten; niemand zal ons verwisselen, bij alle gelijkenis (en Frieslandigheid), maar jouw deel van de weegschaal is in elk geval het meer geestelijk beladene, ne proteste pas; jij bent ook minder gehecht aan de vruchten van je arbeid; ik kan bv. de betere ikonen niet afstaan: grande faiblesse.

7. Bouchette's tocht heeft mij kolossaal veel fitter gemaakt; in de ruime nieuwe schoenen ben ik gaan 'lopen', en doe dat elke dag. Je ne veux pas être un petit vieux immobilisé.

8. Voor inslapen lees ik driekwartier Tsjechov. Wat een beminnelijk en nobel, eerlijk man, en wat een groot schrijver. Ik wou dat jij hem ging lezen, dan leer je de oude intelligentsia van om en bij 1900, en ook dat wonderbaar diepe en nog primitieve volk kennen. En veel kerkelijks, dat ook. Tsjechov weet er alles van. – Verder, tot ziens., il f.

*

Lent, S. Mauritiï & Sociorum, 22 sept. '81³⁸⁶

Chère Martine,

Bezoek aan Bolsward. De zon scheen zo helder dat de dom al vanaf het bosch van Van Velderen Rengers' kasteeltje te Ysbrechtum krijtwit en leiblaauw boven het landschap oprees; Nijland glansde als op een schilderij van Vermeer; de stad was bijna leeg en zo schoon, dat alles blonk; omdat de Snorkstraat geblokkeerd was (door een stratemaker met zijn jonkje) moesten wij wel langs het stadhuis, dat tienmaal lichter is dan voór de restauratie, werkelijk een sprookje; alles zat dicht; ik draaide de oude ring om van het toegangspoortje rechts, dat ging open; in de portiersloge van de Stadsbode, in uniform, zat Johan Molenaar, Foppe's jongste zoon, verdiept in boekhouderswerk;³⁸⁷ zwarte das, donkerzwartblauw pak, sneeuw wit hemd; pikzwart haar, zwarte wenkbrauwen, fijne handen met ring, een soort christussnor, pikzwart; pikzwarte heel kleine ringbaard. Hij keek op, zag door het loketraam, vergat zijn gegalonneerde jas aan te schieten, stond meteen in de oude gang, van 1614, stak zijn hand uit: 'Dag mijnheer Van der Meer' (zonder accent; twee standen hoger dan zijn vader). Wij zeiden zo goed als niets; ik vroeg naar moeder (Ympkje Eekma,

³⁸⁶ Sint Mauritius en Gezellen.

³⁸⁷ Foppe Molenaar: zie F. van der Meer, *Tekeningen* (Nijmegen 1984), p. 18.

die nu eindelijk in ‘Hylkesteijn’ zit); wij zagen elkaar aan, ik denk wel vijf volle minuten, handen in elkaar. ‘Fijn, dat ik U terug zie zei hij maar ik wist wel, dat U nog eens komen zou’. ‘Je bent zijn evenbeeld’, zei ik (is óók zo, maar affigé, Italianisé).³⁸⁸ ‘Ja,’ zei hij, ‘als enigste van de elf’. En glimlachte. Toen ik naar buiten ging, waagde hij het, zachtjes de schouder van mijn zomerjacket aan te raken, en staarde toen na, over de straat. ‘Wat een man,’ zei Kees van Doorn, ‘Kent u die?’ Ik had inderdaad kennis gemaakt, toen met dat feest in de raadszaal bij de vernissage van DE LYTSE STÊD; toen stelde de burgemeester hem voor, wij hadden nauwelijks tijd voor iets persoonlijks, alleen ‘ik heb wel bi oppe knibbel zitten’, toen nog in het bolswards. Hij ziet er uit als 35, hij is 41.

Het eerste, wat ik zag in de voorkamer van Hein de Bruyn, die tegen het kerkhof aan woont, was een van jouw mooiste Moeder Godsen, een kleine kleurfoto, die hij mij de vorige keer, een jaar geleden, had afgetroggeld; die hing in een handgesneden eiken lijstje, ongebeitst, perfect van kleur, op de ereplaats; het kleine ikoontje deed het prachtig. – Kees ging met hem de bloementuin kijken; ik bezag zijn vrouw, een harde, toegewijde vrouw; op de piano stond de trouwfoto: Hein met fijne zwarte ogen, en een heel hoge zwarte kuif, waar nu niets meer van over is; wij hadden ook de (open) kerk bezocht en twee kaarsen opgestoken bij OLVrouw van Sevenwouden; kruisweg bezien, je weet wel, met al die antwerpse beulen, die ík nog van buiten ken; ik hoorde dat de parochie nog bloeit, maar één ofm [in de marge: J.R.P. Stolk] is ‘modern’. Wij gingen samen naar het kerkhof; de doodgraver was precies zoals ik hem beschrijf in PHOENIX; gelukkig, en bavard.³⁸⁹ Ik zag allerlei graven (Hein weet alles [in de marge geschreven: ook het gezin van Jan Cuperus (die mij het leven redde) en Oom Koos Hellema, het ‘openetieke reltsie’, een heilige man, een skim.]³⁹⁰): mij trof ineens het fraaie dubbelgraf van onze huiskapper Piet Buikstra en zijn vrouw Geertsje Draaisma, een van onze dienstbodes, zij hadden dertien kinderen, en waren de gelukkigste mensen van de stad, zei Hein; typisch: burgemeester Mulder komt bij de scheersalon, die is stampvol; Piet, zegt hij, laat mij voorgaan, ik heb haast. – ‘Hangt van het publiek af, burgemeester’, zegt Piet; publiek hoort, en zwijgt. Spijt mij, zegt Piet. – ‘Scheer je mij niet?’ zegt Jan Mulder. – ‘Nee,’ zegt Piet, ‘u is toch ook voor de democratie?’ – Op de steen zag ik, dat Geertsje haar man maar enkele weken overleefd

³⁸⁸ Affigé moet waarschijnlijk zijn: affligé: onrustig, geitalianiseerd.

³⁸⁹ Bavard: kletskaus. Cfr. *Phoenix* (1979), p. 206: le fossoyeur.

³⁹⁰ Openetieke: handschrift niet goed leesbaar.

heeft, ofschoon ze gezond was. ‘Och, zei Hein, ze kon niet zonder hem; het waren parkieten’. – Ik vroeg hem, wat soort man de jonge Jan Molenaar was. Beide tegelijk: ‘Precies zijn vader, even stil, even kras, maar nog veel fijner! [in de marge: Dochter Ada zei: ‘O, professor, mooiste man van de stad!’ – Kan ik begrijpen]’ – Ik zag ook de koude, zwart marmeren, nogal smalle stenen van ds. Niemeyer en ds. Zuithof: van Heins ouders (zijn moeder, een Duitse, heette Adelheid); van Herman Zijlstra’s vrouw (‘Herman is meteen útdooft, ik kuier wel’s met hem; hij zegt nooit meer iets, is eigenlijk al dood, út liefde’ zei Hein). – Toen ik AV de episode in de bode-loge vertelde, zei hij (elleboog op tafel, strak luisterend): ‘Maar hij zei toen zeker: ‘komt u nog eens?’ Ja, natuurlijk. Ces âmes se comprennent. Macht van een souvenir: Qui égale Foppe? – Blad vol; Mauritia toonde zojuist vol trots brief en de rest. Immaculata krijgt het hare a.s. Zaterdag; ook de zangers komen, Gerry cum suis. – Jopie was niet thuis; ik zag de ‘wintertuin’ in de vestibule; chic huisje, piekfijn.

Il fratelluccio. Frans Stoks komt er aan.

*

Op St. Hubertusdag, 3 november 1981

Chère Martine,

1. Leideke en Sytske Galama ken ik goed, Ysbrand heb ik nooit ontmoet; onze burgemeester (Elst) is wel eens, samt Weib, hier geweest, een hele lange avond: excellent man, degelijk katholiek; hij heet Haye.³⁹¹

2. Wat ik doe? – De uitgave voorbereiden van twee boeken: a. ROME en CHARTRES met een toegift over de ramen, en het vertaalde opstel (staat in het frans in Phoenix) over ETIENNE HOUVET; zonder platen, wel enkele foto’s; een aparte uitgave, goedkoper, voor studenten accompagneert het. – b. Een bundel oudere opstellen: oa. mijn openbare les van langgeleden OVER DE OORSPRONKELIJKHEID DER OUDCHRISTELIJKE KUNST; LITURGIE EN GEWIJDE KUNST IN DE ACHTTIENDE EN NEGENTIENDE EEUW: KLEINERE ESSAYS over kunsthistorische onderwer-

391 Over Haye Galama: zie brief van 5 maart 1981.

pen: AFBOUW DOM VAN KEULEN; PALLADIO; JEROEN BOSCH; CLAUDE LORRAIN; ook FACIE AD POPULUM; hoe wij het groeperen, staat nog niet vast; het wordt een flink boek; de uitgevers: DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL, ANTWERPEN (chef is papa Pelckmans, een oude vriend van Stijn Streuvels, v. Duinkerken, en vrijwel alle Vlaamse auteurs;³⁹² plus zijn beide zonen; zeer bewuste katholieken; het hele idee is van hen) zijn geestdriftig; zij willen voorkomen, dat zulk proza ‘in tijdschriften en bladen blijft liggen’; nu, mij best; Wouter helpt. Ik moet nogal wat herzien; – in die Openbare les moet ik de nieuwe spelling invoeren, alle oo’s en ee’s en [c]h’s in ‘sche’ schrappen. – Wij breken met zijn vijven nog het hoofd over een pakkende titel; ‘het is in Vlaanderen om uw naam te doen’ zeggen de heren; maar ik vind titel important. Plezierig werk. Met de heren hebben wij de dom van Xanten bezocht. Streefdatum: eind 1982.

3. OUDSTE GEWAAD is vertaald; Frans Stoks trots en gelukkig. Binnenkort komt dr. Wolfgang von Stadler (Herder, Freiburg-in-Breisgau) de zaak halen.

4. PLO, Noordwijk, heb ik een slotglimp, in TV, gezien; pover; volstrekt onbeduidend en ongevaarlijk; niet eens in de nieuwsberichten. Geen mens van enige standing aanwezig; Willebrands kreeg van een juffrouw een symbolisch mattekloppertje cadeau; Möller was jarig, ze zongen ‘lang zal hij leven in de gloria’; je ziet, wij zijn in het domme onderonsje. Tant mieux.

5. Zojuist had ik een plezierig telefoongesprek met Tiny;³⁹³ ze heeft zichzelf hervonden, doet haar kleine huishouding met vreugde; ze is altijd zelfstandig geweest; terecht heeft zij zich niet afhankelijk gemaakt van anderen; zij laat je hartelijk groeten; alleen reizen waagt ze nog niet; ook terecht. – Augustine en Peter hebben zondag uitstekend ingelicht over wat hun kinderen doen; totaalbeeld is uitstekend.

6. De Reusers gaan enkele dagen naar het Noorden, komen ook bij jou. Ik kom later wel op mijn eentje, dat heeft toch geen haast.

7. De Grijsaard struikelde zondagavond over een rand van het tapijt, viel languit, mankeerde niets, zat volgende dag prinsheerlijk achter het orgel; hij moet goede botten hebben; dit is niet de eerste keer, hij lacht er zelf om. ‘Die

³⁹² Albert Pelckmans was sinds 1943 directeur van De Nederlandsche Boekhandel, die veel catholica uitgaf, en publicaties van en over de Vlaamse Beweging.

³⁹³ Tiny: cfr. Brief van 29 januari 1972.

tapijten van u zijn immers zacht', zei hij; 'en de rest ook'. C'est sa façon de payer des compliments.³⁹⁴

Tanti saluti
il f

*

IN PACE

MIJN LIEVE VRIEND NICO WITTEMAN DE EDELSMID IS VANDAAG BEGRAVEN, 82 JAAR oud;³⁹⁵ doodsoorzaak: benauwdheid; geen pijn, heldere geest tot eind; vrouw Tony vertelde me alles.

Lent, SS. Marius, Martha, Audifax en Abacum, 19 jan. 1982
(een perzische martyrfamilie te Rome: ouders en twee zonen)

Chère Martine,

1. Prachtig thema, de Doop. Vergeet niet het motief van Doop = phootis-mós, Verlichting; daaraan herinnert de vlamme kolom in de Rode Zee, hier natuurlijk de Jordaan; en: de Dienende Engelen, met de gewaden; Andreas en Johannes – de eerst geroepen – zien de geestesduif niet, Johannes de Doper wel; de Heer wordt Gezalfd tot Christós, vgs. Jesaja, maar Hij ziet de Duif niet, het teken is voor de Voorloper. – Vroeger heb ik ook de woestijnsfeer bij het Jordaandal trachten op te roepen, als een soort schacht voor de Lichttheophanie bovenaan. – Dan nog de Stroomgod, en de Bijl aan de wortel, en de Jordaan die woelt, opstuwt en terugwijkt, en misschien maak je aan oever nog wat riet, waterplanten en anemonen (mooie kleuren); engelen moeten wit, vind ik. Er staan vele Lammerstma's in telefoonboek, wie is het?³⁹⁶ Ik ken hem niet; bij mijn laatste bezoek heeft mijn goede vriend, De Waay Jr., mij wel zijn bezorgdheid meegedeeld omtrent een gebarsten schiparcade in de Martini (nu met discreet anker gesteund) en het erge verbleken van de Kindsheidsfresco's in de I. zijbeuk, en het afschuwelijke en plotselinge vocht-melaats-woorden van de zij-

394 De Grijsaard: Arnold Vergeer: dit zijn manier om complimenten te maken.

395 Nico Witteman (1900-1982): emailleur en edelsmid. Vervaardigde veel liturgisch vaatwerk. Leraar van de veel bekendere edelsmid Jan Noyons.

396 Lammertsma: kennelijk de nieuwe predikant te Bolsward. De Waay is de koster daar.

beuksmuren (door de verwarming), maar niets over een nieuwe predikant. Ik ben erg blij met de nieuwe discrete hangverlichting (i.p.v. de affreuze straalkachels die als paviljoens naar beneden hingen en de ruimte stoorden); alleen de cantorij-tribune in het koor stoort nog. Maar allà, de kerk leeft; er wordt goed gebeden, gepredikt en gezongen. Questionne le nouveau pasteur, j'aimerais le rencontrer.³⁹⁷

2. Ah, la Madre Teresa! Natuurlijk is alwat hier verschijnt prullig. Wouter was (met collega Leo Ewals, een juweel van een man, en zijn prof. Pierre Golliet) een paar dagen in Parijs, hij had te doen in de Bibliothèque Nationale, het is een echte vorsende geleerde;³⁹⁸ hij zei: alle grote boekhandels liggen vol met beelden van en geschriften over en van S. Teresa; zij wordt niet vergeten. Hij bracht een stripboek mee, komisch, in honderden magnifieke caricaturen, van een zekere Claire Bretéchet [In de marge bijgeschreven: La vie passionnée de Teresa d'Avila],³⁹⁹ superbe; maar niet de kinderen lezen het, maar de volwassenen, het is superbe getekend, en ongelooflijk komiek; goed bedoeld, zeer satyrisch (Teresa als zakenvrouw die rijke broer Rodrigue geld afvangt; die voortdurend in extase tegen het plafond botst; die een exorcisme ondergaat van een domme Geschoeide Karmeliet; die haar schoonzusje, die hier Prouhèze heet (naar Claudel) en alsmaar kinderen krijgt, zo tussen twee extases van T. door, en vergezeld wordt door twee dueña's, die achter beider rug commentaar leveren. Wouter zei: er rezen natuurlijk protesten bij zekere integralen; nu, ik vind het onschuldig; Mlle Claire kent haar Teresa uitstekend. W. aarzelde, of hij het je durfde opsturen: het is hier en daar een tikje cru, in de dialogen (in cartouches uit monden); zijn soms in argot; enig is hoe de Spanjaarden het frans verhaspelen: b ipv. v, en vice-versa. Lach er please om en erger je niet. Succes fou in Parijs, zegt W. – Wat zul je lachen (en je misschien ergeren; maar alleen wij goede katholieken kunnen zo iets verdragen). SCHRIJF DAT STUK OVER TERESA. Niemand weet er meer van dan jij.

3. Grasveld: ik heb hem gehoord, half in soort zondagmorgense dagopening; keurig.

4. Ben erg blij met benoeming van mgr. Bär, converti uit NH. ds. familie en OSB; celebreert prachtig; zingt mooi, is vurig voor latijnse liturgie. Castermans is ook excellent; twee anderen ken ik niet: Niënhaus middenman; De Kok bekwaam.

³⁹⁷ Vraag naar de nieuwe pastor. Ik wil hem graag ontmoeten.

³⁹⁸ Pierre Galliet (1917-2004), hoogleraar Frans in Nijmegen.

³⁹⁹ Claire Bretéchet (1940-2020), Franse striptekenaar, werkte voor verschillende Franse bladen. Sinds 1975 gaf ze in eigen beheer uit.

5. Ik werk op de iconografie v.d. Engelen; begin met teksten van Aug., de pseudo-Dionysius en Greg. Magnus; voor vleugels met Plato; ik heb al 12 vellen vol, is voor feestbundel prof. Mönnichs, oude Schöngest. – ik kan o o k in recreaties bijv. met Vergeest zoiets niet kwijt; enkel aan ingewijden als Wouter.

6. Ach ja, wees maar geduldig met Peter, il est si seul.

7. Daar komt vdLogt aan; ik geef hem het schitterend heldere exposé mee van vdPloeg, over ls. vii 14 (ecce virgo concipiet); in Kath. Stemmen jan. 1982. Lees.

Tanti saluti van allen, vooral van de Grijsaard met de hemelse lach.
il fratelluccio
f

*

Lent, 13 februari 1982

Chère Martine,

(Schrijf, omdat pen op eind loopt; ik wil nog eens proberen).⁴⁰⁰

1. Reden is: mijn goede vriend van de tocht door de USA (1945-6), Howard Blake, later Indianenmissionaris in New Mexico, houdt mij op de hoogte van de ziekte van zijn (lieve) vrouw Peggy [in de marge: = Elisabeth], die successievelijk 'innerlijk' verlamt; zij kan nog spreken noch bewegen noch eten (kunstmatig gevoed), straks niet meer ademhalen, & alors ce sera la fin. – Superieur gelovige Christenen (Presbyterians). Zij vroegen om gebed 'om sterkte tot het einde' aan de Karmel (Howard weet alles van je); ik had het al met Kerstmis beloofd, maar, vrees ik, niet tijdig geschreven. – Zij zijn iets ouder dan wij (verloren ook zoon in Korea). Wel, alle gebed helpt.

2. Splendid! Maar je vergat te schrijven, of dat spaanse boekje de moeite waard was, qua letterkundige werk.

3. Peter is en blijft een schizoïde jongen; maar je kunt toch merken dat hij een middelbare school heeft gehad. 'Laat hem maar', dacht ik; de Schepper vergeet toch geen mus op het dak, ook al heet hij Peter en sjerpt hij, soms, in Mantgum of Sneek.

⁴⁰⁰ Handgeschreven brief.

4. Vasten nadert; straks neem ik even met AV aan het orgel de mis Esto mihi (6e sam. per anno) door, want ik moet het alleluja-vers altijd solo zingen; de Grijsaard glimlacht, en verandert in niets,

il fratelluccio

f

*

Witte donderdag 1982⁴⁰¹

Chère Martine,

de MUSTIKON DEIPNON staat tussen brandende kaarsen op het altaar; links vóór de cancelli staat het sneeuwwitte rustaltaar, met kandelaars en bloemen. – Vanavond komen alle negen zangers; Bouchette (die hier ook was met Palmzondag) leest de beide lessen; evangelie plechtig, in Latijn en vertaling, doet de priester. Allen communiceren onder twee gedaanten; ik denk dat de kapel geheel vol zal zijn. Daarna doen wij, bijzonder indrukwekkend, de Ontblooting; daarna aanbidding, tot diep in de nacht.

Tegen negen uur in de avond staat de grote eiken triangel met de dertien kaarsen in het lege koor, vóór de gapende tabernakeldeuren, deuren open; geen enkele versiering. Donkere Metten, met ons negenen, duurt ruim twee uur. – Intussen houden de zusters, telkens drie, om beurt de nachtwake, tot ongeveer twaalf uur, stil geknield bij het rustaltaar.

De zangers zitten een uur bijeen op mijn kamer, de meesten gaan terug naar huis, d.w.z. voor de meerderheid naar Holland.

Alle zusters hebben in de refter je artikel over Teresa de Jesús gehoord; enigen hebben het privé gelezen; de kameraden hier ook; Vergeest zei: ik heb het tweemaal gelezen, ondanks de kleine druk; práchtig.

Onder het Paasoctaaf – dit strikt onder ons – komen de hoofd-dominee en de voorzitter kerkeraad (een vrome ingenieur) van de dom te Utrecht een avond bij mij; om advies over inrichting van de dom tijdens de komende restauraties van 1982-1984/5, definitief ditmaal.⁴⁰² – Zij willen radicaal de oude katholieke inrichting, naar het Oosten (alles dus andersom); teksten traditioneel, goed reformatorisch, maar in feite zo ‘klassiek’ mogelijk. Zij willen precies we-

401 8 april 1982.

402 Frits is blijkbaar meer dan eens geraadpleegd over de liturgische herinrichting van de Utrechtse Domkerk, die tot op de dag van vandaag gehandhaafd is.

ten, ‘hoe het moet’. – Of zij hun inzichten kunnen doorzetten, weet ik niet. Ik zal schrijven welke indruk de heren maakten, dadelijk ná de avond – Wie had zoiets ooit gedacht, vijftig jaar geleden. ‘U weet het het beste als het over kathedralen-liturgie gaat’, zeiden ze. Please: dit is strikt onder ons. Ik ben benieuwd.

Bouchette vind ik gezond; hij is 20 pond afgevallen, ziet er goed slank uit; wil naar Lourdes. – Maar hij gelooft veel te veel in al die dokters, want die vinden, dat hij bepaalde symptomen heeft, enz. – nu, klachten heeft hij niet. Dwaas geloof in die medici.

Zalig Pasen.
il f

*

Quasimodo, 1982⁴⁰³

Quelle bonne visite, & quelle belle icône, & comme tu avais bonne mine!

Hier soir je lisais dans ‘Olanda’, livre ravissant; assis dans ma chambre sale & vide, où il n’y avait que ma chaise & moi, je vis un seul arbre soudain effleuré, sorte de gaze verte,

Il f
(Je réside dans la salle à manger).⁴⁰⁴

*

[Ongedateerd, genummerd II]⁴⁰⁵

Je crois avoir trouvé un petit cadeau (que j’ai l’intention d’apporter à ma prochaine visite): un jolie boîte, en cuire & cuivre, à trois compartiments, pour classer tes timbres-postes; largeur de la boîte = onze centimètres, ça s’adapte fort bien à la cellule.

403 18 april 1982. Handgeschreven brief.

404 Wat een goede visite, wat een mooie icoon, & en wat zag je er goed uit. Gisteravond las ik in ‘Olanda’, een verrukkelijk boek; ik zat in mijn vuile en lege werkkamer, waar alleen nog mijn stoel was, en ik. Ik leef als een eenzame, plotseling uitgebloeide boom, een soort groen gaas. (Ik woon in mijn eetkamer.). Het huis werd gerenoveerd, ook de vertrekken van Frits. Hij raakte daarbij een van zijn drie kamers kwijt, en had voortaan zijn bed achter een scherm in zijn (grote) werkkamer.

405 De pagina is genummerd met II, maar de eerste pagina ontbreekt. Dit ongedateerde Franse briefje II sluit naar alle waarschijnlijkheid aan op de voorgaande brief.

L'icône du Baptême se dresse sur notre autel,⁴⁰⁶ entre deux flambeaux monté sur des chandeliers d'argent: c'est très beau. Demain, la grand'messe sera à ton intention & aussi pour les âmes de nos parents.

Mauritiana a décoré le dessin 'de la postulante Berthe' de verdure & d'œillets; je vois ça vis-à-vis de ma table. A bientôt.⁴⁰⁷

il fratelluccio

*

SS. Philippi & Jacobi 1982, 3 mei

Chère Martine,

vanochtend, voor dag en dauw, gezongen hoogmis; le vieillard y tient; vanmiddag heeft hij, op een zweefstoeltje naar boven gebracht in het ziekenhuis, zijn doodzieke jongere broer Wim, de artiëtschilder, nu 88, son favori, bezocht; hij vergat zijn bruinbrood-met-rookvlees (altijd hetzelfde), in geestdrift, omdat zijn broer nog zo goed praatte en zich zo verheugde over zijn bezoek; il ne pense qu'aux autres.⁴⁰⁸

Ja, 'hèhè' is van de goede Zilver-Vos van Oudzevenaar, die, avec sa sagesse de paysan, goed zag dat ik mij zo ineens aan mensen moest hechten (ce temps est bien passé).⁴⁰⁹ Hij wist heel goed, dat hij zo oud was.

Ik vrees, dat wij dat vergeten. Iets oprapen is mogelijk, maar onaangenaam; een wandeling naar de Vossepels, waar Antoon van der Logt woont, is mij al te ver (half uur), hoewel ik in Zweden urenlang in die oude steden rondliep, allesbehalve tot mijn genoegen. – Bij de overhuizing hielpen al die werklui, spontaan, en de electricien bleef tot des avonds tien, zo maar; overdag kwam Frankje, oud tien jaar, sterk kereltje, boeken sjouwen; de rest deden

406 Zie: *De hemeldeer op een kier* (Drachten 2010), p. 98.

407 Ik geloof dat ik een cadeautje gevonden heb (dat ik je bij mijn volgende bezoek wil bezorgen): een leuk doosje, leer en koper, met drie vakjes, om je postzegels in te ordenen: breedte van het doosje: elf centimeter, heel geschikt voor je celletje. De ikoon van de Doop des Heren staat op ons altaar, tussen twee kaarsen in zilveren kandelaars: heel mooi. Morgen in de hoogmis tot jouw intentie & ook voor de zielen van onze ouders. Mauritia heeft de tekening van 'de postulante Berthe' met margrietten versierd; ik zie het tegenover mijn tafel. Tot spoedig

408 Le vieillard: Anton Vergeest. 'Hij denkt alleen maar aan anderen'.

409 C.Th. Vos was Frits' eerste pastoor in Oud-Zevenaar. Frits dicht hem boerenwijsheid toe.

Hans, een beer van een vent, en Wouter, die om elf uur ook bekap was; ik deed niet veel meer dan ‘anordnen’ en kleine lichte dingen verplaatsen; het is verbazend, wat je al niet, met overleg, in één vertrek op kunt bergen.⁴¹⁰

Iedereen vindt de grote kamer nu ‘kloosterlijk’, auster, veel leger, brandschoon, gedempt van kleur maar erg licht; de indirecte verlichting laat alle zilver, alle koper glanzen; des avonds is het een feeërie; Vergeest deed gisteravond, zondag, niets dan rondkijken en zeggen: wat zou dat een mooie kapel zijn.... Nu, veel profaans is er ook niet: een telefoon en een onherkenbaar streng dressoir. Het kleine portretje van Pa hangt in een ovalen zilveren lijstje, net onder jouw beeltenis (in die zwarte robe, met het vel papier in de hand); verder alleen ikonen en Johannes de Doper. Het kruis hangt eenzaam op een enorme grijzige muur van vijf bij ruim vier meter; de ikoon op een dergelijk vlak, tussen de ramen; de tuin bloeit, ietwat schuchter.

Zelfs in die slordige krant *De Gelderlander* benadrukt de redacteur voor kerkelijke zaken, Jan Hooyman (die mij interviewde voor die Karel de Grote-prijs), toch telkens, dat er lieden zijn, die vergeten, ‘dat de Kerk geen democratie is’.⁴¹¹ Goed zo. Dat was wel eens anders.

Vanochtend smeerde ik sepia op een blad dik papier, het wordt een wild landschap met Russische pelgrims (stranniki) die uitrusten, en halfbewust kijken naar een witte koepelstad in de verte, achter de donkere zware loofmassa’s, ik weet nog niet wat het wordt; fijn bruinig zwart en wit. Het is voor mijn schrijfmachineman Henk Schuurmans, die je wel kent, hij laat mij nooit het volle pond betalen bij lintwisseling en dgl., en hij wil iets echts, géén reproductie. Nu, een xerox-afdruk is precies even mooi als het echte, kan mij dus niets schelen. – Martina, doe alles kalm aan, gebruik je stok (dat deden woestijnvaders ook), en, als het af is, geef een sein, dan kom ik zien. Tanti saluti,

il f

*

⁴¹⁰ Verslag van een interne verhuizing en herinrichting van Frits’ grote studeer- en zitkamer. Auster: streng.

⁴¹¹ Jan Hooyman (1924-1985), oud-Rijsenburger, was kerkredacteur van *De Gelderlander*. Frits had in 1980 de Karel de Grote-prijs gekregen, de culturele prijs van de gemeente Nijmegen.

Vrijdag 19 juni⁴¹²

Chère Martine,

ja, de éclat van de kleur is verdwenen, maar de vaart van de compositie behouden: ik ben er tevreden mee. Alle drie uitstekend (de Anástasis is een echt feest).

Och, de goede Nico Greiteman, een groot bijbelkenner, is altijd een scrupuleuze puber gebleven;⁴¹³ een kinderlijke ziel, die nooit iets tegen zijn geweten heeft gedaan en die, via de wijze Mgr. Huijbers, toch zijn weg heeft gevonden; en geen vijanden, louter vrienden. Ik krijg dikwijls brieven van hem, ik denk altijd: *revelasti parvulis*;⁴¹⁴ Dat zou hij niet begrijpen. Nu is hij in de tachtig, en in vrede, hij is gelukkig. Tot spoedig,

Il f.

*

Lent, SS. Petri et Pauli 1982⁴¹⁵

Chère Martine,

1. Ja, Antoon van der Logt was over niets zo verrukt als over dat bloemenschilderijtje, hij kwam er dadelijk triomfantelijk mee aanzetten.

2. Alle Spaanse kapittelkerken (collegiales en cathedrales), ook in de Amerikaanse koloniën (Mexico, Peru etc.) hebben dezelfde plattegrond, die [je] op bijgaand kaartje ziet: de hekken zijn doorzichtig, zodat de gelovigen in de transeptarmen zowel het koor in het schip, als het heiligdom met het hoogaltaar kunnen zien; wel is de celebrant aan het hoogaltaar een meter of vijftien of soms meer verwijderd van het koorgestoelte, dat, driekantig, met de rug naar het altijd lege en korte schip staat. Dus: coro (=stalles) staan in het schip, maar het is open naar de capilla mayor (=priesterkoor).⁴¹⁶ Dat was al zo in de tijd van de vroegste gotiek, misschien al eerder, iets vóór 1200. De kathedraal was er immers niet voor het volk (die hadden hun parrochias) maar voor het

412 De datering (zonder jaartal) is in rood bijgeschreven. In 1982 viel 19 juni op een vrijdag, dus te dateren op 19 juni 1982.

413 Greitemann: zie brief van 21 november 1978.

414 Revelasti parvulis: Gij hebt het geopenbaard aan kinderen.

415 29 juni 1982.

416 Het genoemde kaartje is niet aangetroffen.

kapittel; met personeel en zangers vulden die alle plaatsen in de koorstoelen; de gelovigen liepen rond of stonden achter de hemelhoge hekken (rejerías). Indrukwekkend en mysterieus; maar coro blokkeert het halve schip.

3. Dat boek over de nieuwe heilige wordt je toegestuurd door de Redemptoristen van de Nebo in Nijmegen.

4. Ach nee, Martina, ik vind het niet goed, dat ik hier niet celebreer om, na die nare rit, in een mij vreemde omgeving waar ze de antwoorden niet kennen zoals hier, te bineren. Wat doet afstand er toe, waar het gaat over de *communio sanctorum*? Maar als je er op staat ...

5. Zaterdag jl. heb ik met een jonge Culemborger die nederlands studeert in Utrecht (en hoofd der school is in Hagesteyn; vrome jongen, 29, hij trouwt volgend jaar; is gek op boekje over de Praeses en wil er een scriptie over maken; sic), alle oude plekken bezocht in Culemborg, Everdingen, Schalkwijk en omgeving, ook al om er Bouchette een lang verslag van te geven. Het seminarie is na de brand deels herbouw, karakterloos; er is nu een soort sociale 'academie', die natuurlijk niets voorstelt. De hemelhoge kapel, die het stadssilhouet domineert met een daknaald, is nu gymnastiekzaal. De katholieke Barbara, een fraaie kerk in puur noordfranse stijl wordt nog bediend door een paar Augustijnen. Hoogtepunt vond ik het bezoek aan de Hervormde oude Barbara, kaal, weids, wit, met mooie donkere meubels; een kerkvoogd, met zoon, leidde ons rond; lang gesprek over de eredienst; hij liet mij de liturgie zien (boekjes) voor de nu maandelijks avondmaalsviering: een gewone vertaalde hoogmis, van confiteor en introïtus tot en met pefatie en eindzegen. Wat zij toch weer teruggrijpen naar de echte traditie! – In een woning te Schalkwijk was er een soort priesterreünie bij de emeritus-pastoor, een Basten Batenburg:⁴¹⁷ wij natuurlijk met gejuich ontvangen. Wat zijn die oude clerici toch goede en ietwat kinderlijke mensen.

Tanti saluti. Ja, de 22. juli ben ik in gedachten weer in dat hemelse lege Laon;⁴¹⁸ mijnheer Vergeest wisselt de stok en de steunende armen met een looprekje; hij glimlacht er maar wat over. Hij wordt 13 juli a.s. 95, een kroonjaar. Matthieu, Wouter en ik gaan tegen half elf samen het Vierde der Heemskinderen gelukwensen, Matthieu blijft er voor thuis, daags daarna gaat hij met gezin naar midden-Frankrijk / *il fratelluccio*

*

⁴¹⁷ J.G.A. van Basten Batenburg, 1913-1994.

⁴¹⁸ In de kathedraal van Laon herdacht Frits zijn priesterwijding 1928-1978 met een feestmis.

Lent. BMV de Carmelo, 1982 (16. jul.)

Chère Martine,

schitterend beeld bij Alphonse Daudet:

Le Petit Chose – dat is hij zelf – zit eenzaam op zijn zolderkamertje te dichten, vlak naast de klokkentoren van Saint-Germain-des-Prés in het Quartier Latin, en door het open venster hoort hij plotseling het klokgelui zijn kamertje binnen komen: dan schrijft hij: Les pauvres cloches vouées au Seigneur et cloîtrées toute leur vie comme des carmélites... (=Karmelietessen).⁴¹⁹

Ze zingen Gods lof; je ziet haar niet, je hoort ze. In Frankrijk gaat dat op: daar hangen alle klokken achter de borden in de galmgaten; alleen in de Midi hangen er enkele vrij in openingen van de geveltop. In Spanje daarentegen en ook in Italië zie je de meeste klokken vrij hangen (net als in de typisch Russische kolokoljnja),⁴²⁰ soms gemonteerd op een rad: dan buitelen ze achterelkaar en komen telkens weer terug; grote klokken z i e je luiden; ook in de torens van kleine Alpenkerkjes. Maar voor de rest van Frankrijk klopt het precies.

Magnifieke gedachte, verborgen als een klok, maar altijd aanwezig; ontoegankelijk, maar niet zu überhören. – Clausuur als verborgen klokkestoel. Het volstrekt Gode gewijde blijft verborgen.

Zuster Martina (Uit *De hemeldeur op een kier*, p. 12).

Reacties op die formidabele foto-van-vlakbij:

De Grijsaard: (zag het direct, natuurlijk). ‘Prachtig, ja, dat is ze. Vredig, vriendelijk, treedt iedereen op dezelfde manier tegemoet. Rimpels? Ach, wat. – En wat een heldere ogen, ze zien zo door je heen.’

Mauritia: (net terug van haar erg zieke broer Friedrich, in Bad Kissingen): ‘Schön! Ja, so blickt sie genau einem an, ganz offen, reine Freundlichkeit, reines Entgegenkommen; sie muss wohl sehr glücklich sein.’⁴²¹ –

419 De arme klokken, aan de Heer gewijd, hun hele leven opgesloten, net zoals de Karmelietessen.

420 Kolokoljnja: klokketoren.

421 Mooi! ja, zo kijkt ze precies iemand aan, heel open, niets dan vriendelijkheid, heel tegemoetkomend; ze moet wel heel gelukkig zijn.

Na enige tijd: ‘Hat sie auch leibliche Beschwerden? Muss doch fast wohl, in diesem Alter? Aber man wird es wohl nicht bemerken.’⁴²²

Zo, dat is dat. Tanti saluti
il f.

*

Lent, veille de la Madeleine, 1982⁴²³

Chère Martine,

Iedereen vindt die foto, van het cel-atelier, treffend; M. Huon de Ker-madec zei zojuist: Mais quel silence! Qu’est-ce qu’elle peut y entendre? – Ik: vogels, bijen; wat boomkruinen in de wind denk ik. – Hij: Et des voix inté-rieures, sans cesse.⁴²⁴

Die zielige aberraties in de (ook roepingloze) Zweedse Kerk stuur ik naar Valentine in Brugge; ja, met goede bedoelingen dwaal je buiten de Kerk on-feilbaar af.

Dr. Puchinger is een boekenfabriek, en zijn boeken, altijd over religio-politica, hoe accuraat ook opgebouwd, worden hoe langer hoe slordiger en langwijziger, maar dit onder ons.⁴²⁵ Hij is een oprecht oecumenisch man en tegelijk een overtuigd Calvinist, wat dat ook moge zijn. Hij leeft, goedbetaald, und nicht ohne von sich selbst, tussen duizenden boeken (doet nooit iets weg), brieven, archiefstukken; een toegewijde en nogal primitieve huishoudster (vol-gens Wouter) houdt zijn dieet en zijn altijd eendere donkerblauw cheviot pak-ken in orde, die koopt hij geloof ik bij halve dozijnen en vergeet het meteen weer. Wat een leven! Maar de onderhoudendste causeur, niet zonder esprit. Hij houdt van preken beluisteren – maar hij hoefde het, anders dan die dame in MIDDLEMARCH, niet van achter naar voor te leren.⁴²⁶

422 Heeft ze ook lichamelijke klachten? Dat moet toch bijna wel op deze leeftijd. Maar je zult het wel niet merken.

423 Vooravond van de feestdag van Maria Magdalena (22 juli), dus: 21 juli 1982

424 Wat een stilte, wat kan zij daar horen? (...) En innerlijke stemmen, onophoudelijk.

425 Over Puchinger: zie voorgaande brieven. Hij interviewde Van der Meer uitgebreid in 1969. Zie de bundel *Christen en kunst* (Delft 1971), p. 89-150.

426 *Middlemarch* is een roman van de Engelse schrijfster George Eliot (1871-72).

Morgenvroeg denk ik aan de Karmel, aan Laon, aan AV, aan de rest van mijn klas: Jo Veldhuis, Jan Kroon, Nico van Dijk, Chrisje ten Veldhuis (in de nacht van de kindsheid, mais bien soigné par les soeurs de Lage Vuurse), Fred Kolkman, en mij zelf.⁴²⁷ – Niets bijzonders in de kapel, ik vermijd het, de Grijsaard lastig te vallen voor een kleine plechtigheid met orgel, want dat wordt voor hem een inspanning; vanmorgen gaf de kapper mij een mooie grijze lok van hem, na het knippen: il a une tête magnifique, une peau rose sous une chevelure heroïque.⁴²⁸ – Gistermiddag vierden alle huisgenoten (ook de invaliden) in de zustersrefter, zijn verjaardag (na een week), met een soort aangeklede thee; zijn dochter speelde piano, en de oudjes zongen IN 'T GROENE DAL IN 'T STILLE DAL, en IN EINER KLEINEN KONDITOREI; een oud vrouwtje dat haast niet meer praten kan en een maand geleden bediend werd (ook 90) zong waarachtig ook mee, tot ieders verrukking; de nieuw directrice organiseert zoïets heel goed; soms komt zij aan haar ziekbed zachtjes oude schoolliedjes zingen, EEN KARRETJE OP DE ZANDWEG REED....

M. le Comte vindt het prachtig, en ziet alles aan, d'un oeil amusé et ému;⁴²⁹ ik sliep en kwam pas om half vier; hij zei mij, dat AV prachtig iedereen had toegesproken, en een éloge gaf van mij, helaas, 'noblement', 'on ne peut mieux'. Voilà une maison heureuse. – Ik sta altijd verwonderd over de doodstille aandacht in de kapel, vooral bij de schriftelezingen en tijdens wat zij van vroeger goed kennen, zoals de plechtige en altijd door AV uiterst fijntjes begeleide pefatie, 'het mooiste van alles, vinden wij', zei de zanger Gerry de laatste keer.

Ik heb mijn plankje voor mij, en begin een ikoon; ik zal je volgende keer zeggen van wie, je kunt het misschien wel raden. Morgenavond inviteer ik AV, Wouter en Gerard Bartelink.

il f

*

427 Maar goed verzorgd door de zusters van Lage Vuursche (= de zusters van O.L. Vrouw van Amersfoort in Huize St. Elisabeth te Lage Vuursche).

428 Hij heeft een magnifeke kop, een roze huid onder een heroïsche haardos.

429 Met een geamuseerde blik en ontroerd. M. le Comte is huisgenoot van oude Franse adel M. de Kermadec.

Lent, Abdon & Sennen, 30 juli 1982

Chère Martine,

splendid colour! Er was nog één vakje open op mijn dubbel palet, daar zit het nu in; ik meng het met groen, voor een 'diepe' mantel.

Hierbij 150 postzegels van 70. Geef, zo nodig, later op tijd alarm.

Hier alles hoogzomer. De Grijsaard is nu zo ver, dat hij, die uit het hoofd perfect speelt en de wisselende gezangen evenwel haast niet meer kan lezen, des avonds tegen elven helemaal moet worden geholpen; het is roerend, hem, sneeuw wit en déshabillé, in dat witte ondergoed, tevreden tussen de lakens te zien schuiven, om mij daarna met een altijd even hemelse glimlach te beloven.⁴³⁰ Ik vertel hem ook haast altijd een verhaaltje dat ik bij een franse novelist of zo heb gelezen – net als Pa ons vroeger deed (van Haneveer, weet je nog?).⁴³¹

Ik kom, bij dit mooie weer, spoedig nog wel eens langs.

tanti saluti

il f

Jan Kroon ligt – van onder verlamd, van boven goed (kop helemaal goed) in het voortreffelijke ziekenhuis van Velp; hij geeft een eigenhandige tekening van Toorop, uit 1917, die hij bezat, aan Gerard Lemmens, Nijmeegse stadsmuseum. – Hij vindt het toch zo fijn als ik kom; nu, dat doe ik dan ook.

*

Lent, daags voor Assumptie, 1982⁴³²

Chère Martine,

wat een charmante evocatie van dat noodweer; ik dacht: als er maar geen boom tegen de Karmelgevel is omgeslagen; krant bevatte bericht over omgewaaide bomen juist in Drachten; het nieuws kwam ook, dat er 1000 bootjes

430 Déshabillé: uitgetkleed.

431 Haneveer: iemand met een haneveer op zijn hoed, vrijbuiters. Hier waarschijnlijk een door vader Van der Meer verzonden personage.

432 14 augustus 1982.

waren op het Sneeker meer; honderden omgeslagen, alle zeilers gered, onder veel jolijt.

Ik hoor met vreugde van de geestelijke Odyssee van Mme Aurelia Stapert: quelle aventurière, mais elle a du niveau, espérons que la Grâce l'accaparera.⁴³³ – A propos, gister was ik bij Jan Kroon: hij werd juist 79, is moedig; maar hij moet voorgoed naar een verpleeghuis, en zijn eigen woning verlaten; de goede oude Dina gaat naar een bejaardenhuis.⁴³⁴ Boven is hij goed hersteld, beneden verlamd, poor man. Goed soort man. Op dezelfde dag wordt Jo Veldhuis, klasgenoot, 79; dat wist ik toevallig; hij is ook hulpbehoevend, maar kan de mis nog zittend doen; hij 'zingt nog mooi', hij was vroeger voorzanger.

Neen, de Gedaanteverandering hangt in de andere kamer; stond 6 Augustus op het altaar; ik wissel nog al eens; de Kerstikoon bijvoorbeeld komt in de kersttijd in de zitkamer. – Die derde ikoon, links achter bureaustoel, is een echte Moskouse, vroeg 18e eeuw: gekocht van die aardige protestante Bataker uit Sumatra, die zijn architectuuropleiding in Moskou haastig voltooide, en thuis kwam (via mij): Soeharto wilde geen studiosi meer in de USSR; ik heb hem, omdat hij betaling van heilige ikoon weigerde, zijn vliegpreis betaald; sindsdien ging het hem goed; jaren geleden. Die ikoon is een echte miniatuur: met alle hoofdfesten, in 21 kleine scenes rondom een gecompliceerde Anastasis;⁴³⁵ het geheel is simpel maar verrukkelijk, en met ongehoord geduld gemaakt. – De Johannes-in-de-Grot-ikoon is al gefotografeerd; de eerste foto is voor jou, maar de specialist (Universiteit) neemt zijn tijd; het origineel is sinds begin deze week af, maar moet nog twee of drie weken drogen vóór ik het durf vernissen. Iedereen vindt het prachtig; het is een soort miniatuur, hoewel erg groot: 25/30, opgehangen in een onwerkelijk rotslandschap met vage verre hemel; nu, je zult wel zien. Gouden rand mooi glad.

Perfect natuurlijk biljet voor M. le Comte, hij is een week op reis, ik zal je later zijn reactie wel vertellen; ik kan het gedicht wel volgen, maar het is cryptisch, en je moet de man kennen om hem te volgen; dat is voor later, (nb. symbole = mannelijk; heb er 'images-symboles' van gemaakt, onzichtbaar.

Ik kom later in Friesland, hoop ikoon mee te brengen; ik moet ook naar Bolsward (voor het graf) en ook om Hein de Bruin op te zoeken, die mij er om

433 Wat een avonturierster. Maar zij heeft niveau, laten we hopen dat de genade haar zal treffen.

434 Emeritus-pastoor Jan Kroon overleed op 29 september 1985 te Velp (Gld.).

435 Opstanding.

gevraagd heeft, meermalen, en dringend; hij woont bij het kerkhof, wij gaan er dan samen heen; zeer geestelijk en spontaan man. Ik probeer ook Schade op te zoeken in Birdaard, als hij tenminste niet eerder hier komt. – En dan verschijnt mijn URSPRÜNGE CHRISTLICHER KUNST bij Herder, al spoedig, geloof ik.

Wouter werkt geobsedeerd aan zijn uitgave van Michelet's 'Sorcière' (notabene voor de franse staatsuitgave, wat een eer) en aan zijn these.⁴³⁶

tanti saluti, anche da Arnaldo Vergeest.
il f.

*

[Ongeïdentificeerde notitie]⁴³⁷

Mauritia zei vanmorgen: Och, U gebruikt toch geen kalender; stuur die van ons Moederhuis toch aan Sr. Martina: die liebt ja schone Sprüchlein!

Alzo hierbij. – Vaak nemen de Duitsers veel te grote schaal voor hun letters, en de spreuken zijn goed, soms staat de (bepaalde) auteur er bij; Heidegger komt aan bod, st. Franciscus, Dag Hammerskjöld, ja zelfs Jean-Paul. – Doe er mee wat je wilt. alleen al om de lieve bedoeling van Mauritia.

De heilige Grijsaard zit een paar uur in een zware leunstoel, dan kan hij niet vallen; hij slaapt uren en uren; heeft bestendige (dragelijke, zegt hij) pijn; kan niet meer eten; drinkt melk en honing, en thee, that's all. Hoelang nog? Ik ga iedere paar uur kijken, als hij in bed ligt. Je wordt dan beloond met de bekende hemelse glimlach. Hij is nu zo doorschijnend als een woestijnvader. – Zijn vrouw bestelde vanochtend (zonder zijn medeweten) een Mis 'voor een zachte dood'. Ik houd je op de hoogte.

il f.

*

436 Voor Michelet en zijn *Sorcière*, zie brief van 19 januari 1982.

437 Kort briefje, waarschijnlijk gevoegd bij de daarin genoemde kalender, die door Frits aan Martina werd gestuurd. Te dateren kort voor het overlijden van Vergeest op 23 december 1982.

Lent, Dedicatie van het Lateraan, 1982⁴³⁸

Chère Martine,

voor je naamdag is intussen, hoop ik, het pakket van Mauritia aangekomen ('niets voor heren', zei ze), met linnen etcetera, dat wij per ongeluk hadden vergeten mee te nemen; Mauritia was er zeer ontsteld over. Maar ziehier een verslag van de rit met Hans Pörnbacher,⁴³⁹ die kleine slimme engel, op die zonnige en winderige dag. In Bolsward zaten stadhuis en Grote Kerk dicht: het is na het seizoen, en het was Zaterdagmiddag; dat was onze enige pech. – Op het kerkhof zag ik, dat het graf van onze ouders en grootouders er onberispelijk uit zag; kleine fijne waaierachtige coniferen stonden in de beide zijvlakken; het witte bloemkruis blonk, de letters lichtten zilverig op. Na de Profundis bekeken wij het stadje; bezochten niemand.

Wij gingen naar Makkum, langs Longerhou en het liefelijke Wons met het ronde kerkje uit de 18e eeuw (en de oude pastorie; dominee's jochie ging op ons gym in Sneek, leuk zwart kereltje). Makkum is onmogelijk pittoresk in de zon, ongelooflijk klein; in de verte glinsterde aan een gracht Kingma's gerestaureerde Bank, waar Obe begonnen is. In Tichelaars beroemde faience toonkamers heb ik een klein schaalje gekocht voor Hans' vrouw Irmgard, als souvenir. Vanaf het Westen is Bolsward verrassend, vooral in de zon.

In Sneek zagen wij de markt, het raadhuis, de Grote Kerk; ook, dat het oude gym onherkenbaar verbouwd is tot een soort jeugdcentrum: dat had ik nog niet gezien. Tot onze verbazing was de katholieke Martinus, dat meesterwerk van dr. Cuypers, open: er repeteerde een zeer groot jeugdkoor, met natuurlijk een combo, luidruchtig maar geestdriftig. De kerk zelf is ongeschonden; alleen het hoogaltaar, vroeger met ciborium, is nu haast onzichtbaar achter de cantorij, en het moderne lage altaar stond nu in een klaargemaakte zijkapel; voor de rest was de oude delicate polychromie intact. Ik hoor, dat er vreemde dingen gebeuren, tenminste enkele jaren geleden. – Sneek is eigenlijk een mooie stad, met al dat water, al is er ook wat gedempt.

⁴³⁸ Dedicatie: kerkwijding, 9 november 1982.

⁴³⁹ Hans Pörnbacher (1929-?), hoogleraar germanistiek aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Prof. C. Mönnich (hoogleraar kerkgeschiedenis;⁴⁴⁰ hij is luthers) schreef mij een verrassende dankbrief voor mijn artikel over de Engelen; hij vertelde, hoezeer hij door mijn Catechismus (als student) veranderd was; de Kerk, die hij in Amsterdam (waar hij geboren is) vereenzelvigde met de rijke Rozenkranskerk (waar de Vrooms en Brenninkm[e]ijers eigen fluwelen stoelen hadden) in de Obrechtstraat; eerst echt leerde hij zien in Maastricht, waar hij predikant is geweest bij de minuscule lutherse gemeente. Hij kent alles, wat ik heb geschreven; ging naar Sens na het ‘Keerpunt’, enzovoort. ‘Vergun mij u niet te tutoyeren’, schreef hij; hij ziet mij als een oudere en wijzere, ook dank zij de heilige Kerk. Vreemd, ik wist er niets van; heb hem geloof ik maar eenmaal gezien. Dat artikel krijg je als overdruk. – In antwoord heb ik Mönnich, als contrast, iets uit mijn jeugd gestuurd, namelijk De kleine Stad, met jouw schilderijtjes. Van zijn lievelingsleerling Sibbele de Boer, nu hoogleraar kerkgeschiedenis in Amsterdam, – een intieme vriend van mij; vroom gelovig protestant maar dicht bij de Kerk – wist ik wél, dat Mönnich een bewonderaar was van wat ik publiceerde. Och, je weet nooit, welke onzichtbare banden er bestaan via boeken.

Ik zou graag de lichtoptocht nog eens zien, in Bolsward, op Sint Maarten; maar dan wordt het zo laat; nu dan fantaseer ik het maar.

Je zult wel opgelucht zijn na die vijf fraaie Bogoródotsa’s;⁴⁴¹ doe het verder toch kalm-aan; jij gaat naar de 77; en ik ben volgende week 78, en frisser dan ooit. – Pör was opgetogen; de dom en de raadzaal zal hij later wel eens zien. Maar wat een zonnige en blije dag!

Tanti saluti   Il fratelluccio f

*

440 Over C.W. Mönnich zie brief van 19 januari 1982.

441 Bogoroditsa: Moeder Gods, letterlijk: de geboortegever van God.

Lent, la Saint-Sylvestre, 1982⁴⁴²

Chère Martine,

j'ai un peu ri de ta belle (et folle) lettre, qui vient de tomber sur ma table. Comme tu me connais mal. Depuis je crois soixante-dix ans je n'ai jamais pleuré, et je n'ai jamais versé une larme; je me contente de m'arrêter, dans les prières, un moment; puis je reprends de plus belle, et on remarque seulement une petite pause. Il arrive que je me mouche, en cachette, et cela suffit. – Quant aux cheveux, je soupçonne que cette blancheur, qui est loin d'être parfaite, résulte du fait que depuis le 28ème de ce mois je porte la jacquette noire: ça fait 'blanchir' les cheveux. (Anecdote: M.de Kermadec me demanda hier: comme vous êtes solennel!⁴⁴³ Vous ne portez plus le veston blanc? – 'Comme vous voyez' – Mais pourquoi? Ça vous va si bien. – 'Je porte le deuil, mon vieux' – De qui? – Je n'ai pas besoin de dire que je l'ai foudroyé d'un regard, l'imbécile, qui d'ailleurs m'apporta un manuscrit de 405 pages contenant l'immense généalogie de sa famille).

Laissons les morts ensevelir les morts, et pensons à cette âme bienheureuse avec joie. Et en voilà assez; ne faisons point de légendes.

Hier soir, après ton coup de téléphone, j'ai fait une visite à Madame Anne Vergeest, qui était seule – ; elle en fut ravie. Elle m'a montré la corbeille avec toutes les lettres de condoléance, que j'ai dû lire l'une après l'autre (la tienne, très belle, en était; elle en est bien fière). Puis elle dit: Faites maintenant ce que vous avez fait tant de fois avec Papa quand j'étais déjà couché: buvez cette fameuse tasse de café, qui faisait sa joie, maintenant avec moi (elle fut toujours très jalouse). Detto, fatto. Ce matin on m'apprend qu'elle a eu, cette nuit, une grave attaque au cœur: le jeune médecin (successeur de Huygen) l'a immédiatement soignée, mais elle est très tenace.

Que veux-tu pour ton anniversaire?

Les soeurs te souhaitent la Bonne Année, et moi je fais de même. Ce soir, Te Deum.⁴⁴⁴

il f

⁴⁴² 31 december 1982.

⁴⁴³ M. de Kermadec: huisgenoot van oude Franse adel, elders aangeduid als M. le Comte.

⁴⁴⁴ Het zingen van een Te Deum was algemeen gebruik om te danken voor de weldaden van het afgelopen jaar.

[Ik heb een beetje moeten lachen om je mooie (en dwaze brief) die daarnet op mijn tafel terecht kwam). Wat ken je mij toch slecht. Ik heb geloof ik in geen 70 jaar gehuild, en ook geen traan vergoten. Ik volsta ermee er een ogenblik bij stil te staan in mijn gebeden; daarna ga ik weer verder, en men merkt slechts een kleine pauze. Soms snuit ik stiekem mijn neus en dat is genoeg. Wat mijn haar betreft, ik denk dat jij de grijsheid ervan, die niet volledig is, komt doordat ik sinds de 28e van deze maand een zwart jasje draag: dat maakt de haren 'grijzer'. (Anecdote: M. de Kermadec vroeg me gisteren: 'wat ziet u er plechtig uit. Draagt u uw lichte jasje niet meer?' 'Zoals u ziet'. 'Maar waarom? Het staat u zo goed'. – 'Ik ben in de rouw, mijn beste'. 'Om wie?' Onnodig te zeggen dat ik hem een dodelijke blik heb toegeworpen, de ezel, die mij overigens een manuscript bracht van 405 bladzijden met de immense genealogie van zijn familie.)

Laten de doden hun doden begraven en denken we met plezier aan deze gelukkige ziel. Genoeg daarover: laten we geen legendes maken.

Gisteravond, na jouw telefoontje, heb ik een bezoekje gebracht aan mevrouw Anne Vergeest, die alleen was, en blij met mijn bezoek. Zij heeft me een mandje met alle condoleancebrieven laten zien die ik stuk voor stuk moest lezen. Ook de jouwe – heel mooi – zij was er heel trots op. Toen zei ze: Doe nu voor mij wat u zo vaak bij papa hebt gedaan als ik al naar bed was: drink dit fameuze kopje koffie dat hem altijd zoveel plezier deed nu met mij (zij was altijd erg jaloers). Zo gezegd zo gedaan. Vanmorgen hoorde ik dat zij vannacht een zware hartaanval heeft gehad. De jonge dokter (opvolger van Huygen) heeft direct naar haar gekeken, maar zij is een taaie.

Wat wil je voor je verjaardag?

De zusters wensen je een gelukkig Nieuwjaar en ik ook. Vanavond Te Deum.]

*

Lent, 18 januari 1983

Chère Martine,

1. Alain is, op die bladzijde, schitterend; ik heb het vanochtend M. de Kermadec voorgelezen:⁴⁴⁵ il fut ébloui (in mijn editie is het overigens p. 349-50). Le Vieillard nous gouverne d'outre-tombe.⁴⁴⁶

2. Ds. Henzen (Leiderdorp) zond Teresa-foto; aanleiding voor een lang telefoongesprek; wat heeft hij, met 51, een jonge stem.

3. De Jelgersma's ga ik dit jaar zeker opzoeken.⁴⁴⁷

4. Michiel feliciteer ik altijd telefonisch op 16 november;⁴⁴⁸ ik hoor van pastoor Aalders, dat hij geregeld van Aalten naar Lichtenvoorde fietst (of fiets-te?) voor een kort en 'prozaisch' bezoek. Het zijn klasgenoten. Michiel is een dapper man en een godvrezend priester.

5. Ikoon is af; droogt; na 14 dagen vernis; dan drogen; dan laat ik hem zien. Een 'verhevener' Moeder Gods heb ik nooit gemaakt, j'en suis ravi.⁴⁴⁹ 'C'est une impératrice!', riep de Kermadec; en, na pauze: Non, c'est la Vierge, ce qui est infiniment plus; et quelles mains!⁴⁵⁰

6. Hoofdzaak, voor je uitstekend voornemen: lijst onzer zusters;

Overste: Liguori; nog aan de school; uit Groesbeek; strikt op Regel, in kapel voorbeeldig. Huis nu uiterst vredig.

Prima, uit zuidelijke Eiffel. Strengere echte kloostervrouw, zingt zuiver en mooi, maar ik moet altijd inzetten; met Bartelink aan het orgel gaat dat vanzelf;⁴⁵¹ door de week is de inzet iets, wat zij niet durft. – Heeft directrice wegwijs gemaakt voor huis, zij zelf administreert het klooster.

Teresina, uit Munsterland. Bidziel; zwak, oud en taai. Geniet liturgie.

Elisabeth, uit Essen, Roergebied. Vroom, toegewijd, enkele handicaps met lopen.

⁴⁴⁵ Alain: zie brief van 12 november 1975.

⁴⁴⁶ Hij was gefascineerd (...) De grijsaard bestuurt ons van over het graf.

⁴⁴⁷ Buren van de Dijklakker te Bolsward.

⁴⁴⁸ Michiel Ydema (1902-1977), Fries priester. Was jarenlang leraar aan het kleinseminarie te Culemborg, later te Apeldoorn. Bijnaam: het konijntje.

⁴⁴⁹ Ik ben er verrukt van.

⁴⁵⁰ Het is een keizerin (...) Nee, het is de heilige Maagd, en dat is oneindig veel meer, absoluut veel meer; en wat een handen!

⁴⁵¹ G. Bartelink was Vergeest als organist opgevolgd.

Andrea, uit Moezeland, ook bidziel; verrukte devotie tot haar patroon de ‘eerst geroepene’, Andreas; 30 november haar grote feest.

Arnoldis, heel klein, handig; zorgt voor refter en naaikamer: strikt.

Susanna, uit Eiffel; ogen nu iets beter; vrome ziel; klassieke Duitse zuster.

Mauritia, nu, die ken je; uit Frankenland (bij Würzburg); nooit opgewonden, altijd blij, voorbeeldig vroom; uiterst bekwaam in alle practica. Zeer ontwikkeld.

Wilma, uit Groesbeek. Stil, ijverig, zingt mee (zachtjes), attent. Doet keuken, met kok.

Immaculata, hier op gang, lieveling van de zieken; pittig, vrolijk; extatisch gelukkig in kapel, met alles.

Monique, erg ernstig, werkt in Wychen, woont hier.

Het zijn er dus elf, die hier wonen. (Idisbalda en Antonia, beide in de zeventig, horen nu bij de groep van de Gedurige aanbidding, in het Moederhuis van Waldbreitbach; Antonia komt nog wel eens hier, vanuit Bocholt).⁴⁵²

In het huis te Wychen wonen:

Rosa, uit Groesbeek, die deels hiér werkt.

Francini en Teresia, beide kleuteronderwijzeres Lent, wonen in Wychen, komen geregeld hier in de kapel.

Hyacintha, uit Groesbeek, woont en werkt in Grave, bij Provinciaal.

Lucilla, duitse, doet huishouden in bijklooster Wychen.

In een huisje in Nijmegen wonen:

Mathildis (werkt in parochie voor Augustijnse pastoor), bij zieken etc.

Engelina, die maar kort hier was, als directrice; vroeger in Breda.

Mediatrice, zingt zelden hier, werkt hier enkele dagen per week.

Hermine, na lange crisis: werkt hier enkele dagen per week, verder bij stokoude Dominicanessen in Nijmegen, Huize Bethlehem; woont bij de 4 anderen.

Je weet, die elders wonen, doen dat in overleg met Generaal; maar zonder huiskapellen.

Ik vind, dat je alleen te maken hebt met de ELF bij ons.

Tanti saluti
il f

*

⁴⁵² Alle zusters behoren tot de congregatie van de Franciscanessen van Maria ter Engelen te Waldbreitbach (D).

Lent, Aswoensdag 1983⁴⁵³

Chère Martine,

hoe opmerkelijk, die jaarweken; je bent nu in je twaalfde; 7 en 12: verrukking voor astrologen (je bent overigens een Steenbok; een zeer flegmatische onder de sterrebeelden), en zeer bijbels. Wanneer heb je dat gemerkt?

Curieus: eerst wás dat Kruis donker-omber, op een wat lichtere Calvarieberg; ik vond de bovenzône onbeduidend, boven die toch al hachelijke drie nimbën op een rij, maar hoe ging het anders, bij die onmogelijke opdracht? Toen heb ik het kruishout exprès licht gemaakt, en, tot Wouter's tevredenheid, domineerde het Kruis ineens, en accentueerde de Moeder Godspartij; had ik de beide andere aureolen maar 'doorzichtig' gemaakt en niet-massief, dan bestond die monotone trits niet; dat is nu te laat (en Bouchette had Johannes miskend gevonden, denk ik). – Uitdrukking is altijd half opzet, half intentioneel toeval; Gabriël is geheel eerbied voor het vas admirabile; ook tijdloos en geslachtloos; en een grote kosmokrator, vandaar die kosmos met de aarde, de maan, en de Dierenriem (jouw teken = ♎); Johannes, met zijn grote vissershanden (rechter = Matthieu, linker – met boekrol – Wouter, beide snelle modelstudies), diepverzonken, triest zoals hoort onder het Kruis, onbewust gebarend, reeds 'wat onze eigen ogen zagen...'; ook ontsteld over die opdracht. – De Moeder Gods, die ik nog nooit zo heb gezien met een boek, wilde ik beeldschon, tegen de vijftig, en toch ongerept en dus jonggebleven; kinderlijke komt van de hoge wenkbrauen en te liefelijke knopmond; nu, zei M. de Kermadec, die jeugd is voortreffelijk, maar het is die van 'qui laetificat juventutem meam' (soms zegt hij zeer rake dingen). De cipressen waren eerst ook zo donker als mogelijk. – Tu as bien deviné.

Lope de Vega, enorme poëet (480 toneelstukken bewaard, duizend lyrica), was een groot zondaar en, na zijn wijding in 1614, een heldhaftig met zijn Eros kampende priester, die zeer boetvaardig eindigde; een vriend van mij, de hispanist Frans Robben, bracht mij nieuwe uitgave van zijn RIMAS SACRAS, en zei: och, vertaal er toch wat uit. – Nu, de man is onvertaalbaar, en in de sonnetten is het rijm, in het nederlands, niet te handhaven; ik heb dus enkele bezinningsverzen en boete-klachten 'blank' vertaald; maar de taal is zo oud en rijk, dat ik eerst Frans' critiek verwacht, vóór ik wellicht een goede proeve of twee opstuur. – Hij is een soort zondige San Juan en tegelijkertijd een

Gongoristische liefdesdichter, en een groot verheerlijker van Spanje.⁴⁵⁴ Ook twee – heerlijke, maar hier en daar te lange – balladen, over het Scheppingswerk, en over de Dood van Filips II, heb ik vertaald. Zinnen kort, ingewikkeld, elliptisch bondig; nageäapt door o.a. onze Huygens en Hooft.

Heerlijk, een grote ikoon van Elia. Vergeet grot, raaf, brood, kruikje, jeneverboom en, op achtergrond?, vuurwagen en Elisha met gevallen mantel niet. Maar je hebt dunkt mij allang iets beters gekozen. – Ken je dithyrambe op hem in Ecclesiasticus?

Frans Stoks' vrouw, Mia, heeft een angstwekkende tijd gehad; ineens naar ziekenhuis om groot donker gezwel weg te halen van tussen long en aorta; bleek een cyste, onschuldig, maar hoognodig te verwijderen; herstel langzaam, Frans, qui éclata en larmes toen hij het mij vertelde, hemels opgelucht; hoeveel dankbare kaarsen zal hij hebben aangestoken? Denk er maar eens aan. Mia natuurlijk dapper. Hoe kan een man toch in tranen uitbreken?

Ik ben benieuwd wat ik nu ga tekenen. Komt wel vanzelf.

Groeten van allen, ook van diverse zusters; vanmorgen kapel vol, ook lieden uit dorp. De as moest ik erna uit mijn grijze haren schudden.

tanti saluti dal

f

*

Woensdag na REMINISCERE, 2 maart 1983

Chère Martine,

hierbij enkele vertalingen, waarover mijn vrienden zeer verrukt zijn; ik zie niet in, dat zij strijden met de heilige Vastentijd; voor 'zo tussendoor'.

I. Fabels van Fontaine. En wel berijmd. De Pruikentijd heb ik weggelaten en die heerlijke lichtheid, geloof ik, behouden. Hardop lezen.

II. Sonnetten van Lope de Vega, groot dichter, goed priester, groot zondaar, maar later bekeerd, goddank (zijn oom was grootinquisiteur, sic). Rijmloos: anders kan het niet. Goed voor de vastentijd zijn VIII, IX en X; zo grondeerlijk, en zo innig en echt, dat zij toch doen denken aan S. Juan de la Cruz.

⁴⁵⁴ Gongoristisch: gezwollen (naar de Spaanse dichter Luis de Góngora y Argote (1561-1627)).

Daarmee zou ik maar beginnen; past bijvoorbeeld voor LAETARE.

Wat je niet zo zal bevallen, zijn de gekunstelde gelegenheidsballades op DE SCHEPPING en DE DOOD VAN FILIPS DE TWEEDE: maar in de grijze stof schitteren toch weer juwelen. – Wat je niet wil houden, nu, dat haal ik wel eens terug.

Bouchette zei telefonisch: ik houd het niet meer uit; heb je een kleurfoto van mijn ikoon? Please, stuur hem op – Met Pasen neem ik haar mee. Echt Cor. Nu, goed.

Groeten van iedereen, inclusief Mauritia en alle zusters. Uit de parochie komen door de week nu ook wat parochianen. Tanti saluti

il f

*

[ongedateerd]

Zoëven duitse drukproeven doorgezien met Frans Stoks; hij bracht een magnifieke tekst mee over het aanzicht van mijn gerenoveerde kamer, Jesaja LIV 2:

Dilata locum tentorii tui et pelles tabernaculorum tuorum extende, n e p a r c a s , longos fac funiculos tuos et clavos tuos consolida.

Verruim uw woontent, spreid uit de bekleding uwer tabernakel, wees niet zuinig, verleng uw meetsnoeren en sla uw tentpinnen steviger in de grond.

Eh, joli, hein?

il f

*

Lent, na LAETARE, 15 maart '83

Chère Martine,

gelukkig, dat je óók zover bent: wij zijn zo oud, dat wij nu en dan eens kunnen pauzeren van het werk, en vacare deo;⁴⁵⁵ dat kan ook via zijn admirabele creaturen. – Vóór mij bloeien de eerste narcissen in een kleine vaas; er staan ook takjes in van een heesterachtige boom, die in de tuin bloeit, en waarvan

455 Vacare Deo: vrij zijn voor God.

Frits van der Meer (rechts) in gesprek met pater Jan van Kilsdonk SJ (links) bij de inaugurale rede van Kees Fens, 1983 (coll. KDC 2ao6252).

ik de naam niet weet (ik voeg specimen bij);⁴⁵⁶ dat arrangeert Mauritia. Voor het raam links zie ik een houtduif zitten op het balkon, die verzorgt zijn veren, ongelofelijk elegant en ijverig beweegt hij zijn hals; ineens vliegt hij weg; een tweede komt, gaat zitten op dezelfde arduinleuning, takje voor nest in de bek, kijkt kalmpjes naar mij, door het raam; deur staat open, oude Oom Hendrik (82), die altijd huiswerk doet, hoewel well-to-do heerboer, komt langs, en zegt, terloops, papieremmer in de hand: ‘Kumt règen, een bietje, geleuf ik’, en gaat verder; hij mist geen enkele Mis, en heeft een rond kopje, zo gezond als een appel, en een klein snorretje: hij verlangt er al weer naar, in de voorzomer de uitlopende heggen te snoeien rondom mijn kleíne leesweide, je weet wel. Tout ca, c’est comme un psaume de louange.⁴⁵⁷

Neen, ik wist niets van wat je schrijft. Die P. Halvard leek mij een frisse, gave monnik, hij had het gezicht van zijn vader, een goede koorzanger in de

⁴⁵⁶ Met plakband in de marge geplakt.

⁴⁵⁷ Dat alles is als een psalm van lofprijzing.

Franciscus; ik hoor hem nog, op jullie kerkhofje, met zijn heldere stem dat wel paulijnse, maar horribele lied aanheffen: 'Niemand leeft voor zichzelf.'⁴⁵⁸ – Matthieu vertelde mij gister, dat een 'pastor' twee lesbicae in een soort echt had verbonden. – Waar blijft de tempelgesel, in jullie miserabele bisdom?⁴⁵⁹

tanti saluti il f/

*

Lent, 12 april 1983

Chère Martine,

op Paas dinsdag hebben Cor Bouchette, Wouter en ik, dank zij de goede Joop de Vries, voor het eerst de kapel van Praeses van Schaik in de huidige gedaante kunnen zien.⁴⁶⁰

Ci joint een indruk.⁴⁶¹

Bouchette is naar Lourdes en Chartres, Verder weet ik het niet. – Weer hier horrible, maar niet koud.

Il f

Alle schilderijen van Bagch (Groningen) zijn gelukkig ondergekalkt.⁴⁶² Er stond één bok in het door de Augustijnen (na '45) bedorven priesterkoor; hindert niet.

*

458 'Niemand leeft voor zichzelf' is een veel gezongen lied van Huub Oosterhuis, aan wie Frits een grondige hekel had.

459 Bisdom Groningen.

460 Joop de Vries schreef Frits eerder over de scriptie die hij wilde maken over praeses Van Schaik (cf. brief van 29 juni 1982).

461 De hier gesuggereerde tekening ontbreekt.

462 F.H. Bagch (1865-1956) was een Groningse kunstschilder. Hij beschilderde o.m. de seminariekerk van Culemborg.

Daags na JUBILATE, 18 april 1983

Chère Martine,

puntsgewijs:

1. Goede raad van specialist Wouter: ideaal is de volledige Dubois, in het frans maar met het oog op nederlandstaligen;⁴⁶³ hij brengt exemplaar van zijn vader mee; is overal te krijgen; ik stuur op. – Grotere veel te taalkundig en onpractisch.
2. Bloemenkaarten worden gegeven of gestuurd door monialen en dames; nooit door heren; heb je lust het te doen, dan weten de zusters dat ze deze eventueel bij je kunnen bestellen, maar dat moet bij gelegenheden, vind ik.
3. Ikoon is vrij naar jouw Znéménje, voor mijnheer Vergeest zaliger; ontwerp is allang klaar en fijntjes geschaduw, breng ik evt. mee bij volgend bezoek; de plank komt eerst eind deze week (mijn vakman had intussen geheim telefoonnummer, kon hem niet eerder bereiken). Moeder Gods strenger; Kind, vind ik, deliciaus en geheimzinnig, vond WK.
4. Ydema. – Natuurlijk zie ik die helderbruinnogige, sikkebaardige vader voor mij; een echte heilige moezjik in oude stijl. Gerben was overernstig en nogal kleurloos; dat meisje herinner ik mij niet.
5. Dat Bolswarders ons niet vergeten. Oh nee. In het boek over de oude Martini zegt de (armeluiszoon, vrijzinnige) goede ds. Kalma, dat ik (de Nijmegener) die kerk ook als de mijne beschouw, en nooit in B. kom zonder haar te bezoeken; hij heeft gelijk. – Jou kent iedereen, al was het alleen maar door de pers, en door derden, als het niet is door een ikoon. Ça vous étiquette.
7. Paula-Tineke, ja, dat wist ik. Wát heeft ze verkorven? Dat ze zo prozaïsch is? Nu, dat vind ik eerder geruststellend; een soort plichttype dat praktische idealen najaagt en eigen grenzen kent.
8. De lente. – Vanochtend zat ik een uurtje op een tuinbank, tussen uitbottende heesters, en bomen vol tierelierende vogels; koeren ook duiven. Luisterde naar het vriendelijk onnozele gepraat van een stel oude mensen, die ook voor het eerst hun volgezette kamers uit waren. Ik heb Tsjechov niet geopend, en mij toch geamuseerd. – De oudjes waren très assidus bij alle plechtigheden, zij hielden het vol, en genoten zichtbaar.⁴⁶⁴

⁴⁶³ Vermoedelijk bedoeld Jean-Paul Dubois (1950), Frans schrijver.

⁴⁶⁴ Assidus: trouw aanwezig.

Bouchette heeft, bekende hij, eindelijk ingezien, dat hij tachtig wordt, en niet meer zo hectisch moet leven: op reis wil hij twintig dingen tegelijk. Toen hij – ineens – naar Wenen ging (dat hij nooit gezien had) heeft hij in zijn hotelletje bij de Stefansdom achttien uur geslapen; toen begreep hij dat hij oververmoeid was; gelukkig had hij zijn harttabletten bij zich. An adorable fool. Duur ook: hij logeerde bijna 14 dagen in het buurhotel hier. Doet hij volgend jaar niet weer. – Ikoon, hoop ik, door mij ingepakt met glas en lijst, goed aangekomen; maar hij zit nu bij de Birgittinessen van Vadstena in Östergötland; ik kan eerst eind deze week horen of ‘Cornelis een glas heeft gebroken’.

Wij moeten beiden ook leren, onze leeftijd mit in Rechnung zu ziehen. Wel, ik verlangzaam tempo; ik zie, dat jij zo wijs bent hetzelfde te doen. Niemand zit te wachten op onze magnalia.⁴⁶⁵

Mauritia heeft een delicaat boeketje veldbloemen op tafel gezet: blauwe druifjes, schermknoppen, en mij onbekende witte sleedorntakjes: minuscuul en meesterlijk van kleur; – Arnoldis, haar jaargenoot, brengt zojuist 10 kussenslopen binnen die ze, te groot zijnde, vermaakt heeft voor mijn stevige maar kleine hoofdkussen; dan krijgt ze een praatje en een fruit à cointreau, waar ze erg dol op is. Onkosten: nul.

Jan Rutjes lag ter observatie in ziekenhuis; hij kan nu weer rijden. Ik zie uit naar zonnige dag voor Frieslandtoer. – Vanavond reünie van Matthieu, Wouter en ego; het vierde Heemskind, AV., is er bij vanuit het ongeziene, maar wij drieën denken er de hele tijd aan.

tanti saluti
il
f

*

Lent, 26 april 1983

Chère Martine,

een goed besluit van ons gesprek over de realiteitsgraad van de tekenen lijkt mij die befaamde preektekst van Augustinus:

factum audivimus; mysterium inquiramus.

465 Magnalia: grote daden.

In de existentialistische modetaal vertaald komt dat ongeveer neer op: ‘Bij de hl. lezing hebben wij het (onomstotelijke) feit gehoord; laat ons vorsen naar het geheim’, waarnaar het feit – teken of wonder, n’importe – verwijst. Het eerste is afgedaan met de plechtige lezing; over het tweede gaat de hele preek.

Hoe de verhouding *m o e t* zijn? Nu, dat hangt af van iemands denkwijze; de Alexandrijnen hielden van een overzienbare rijkdom aan geestelijke zin; de Antiocheners – zoals Chrysostomus – prefereerden als het kon een sterk accent op de facticité, ‘wat feitelijk geschied was’; maar ook zij werden voorzichtig, als de hl. Schrift zelve duidelijk, soms overduidelijk, naar de betekende, verwijzende functie verwees; dan zagen beide scholen, wat het voor naamste was; maar de Kerk heeft in hare echte Vaders nooit gezien, dat er aan de feitelijkheid van een gebeuren te tornen viel.

Daarmee is alles duidelijk. In de ‘Open Brief’, herinner je, heb ik een paar pagina’s gewijd aan het huidige gevaarlijke procedé, de realiteitsgraad van wat in de wandeling ‘wonderen’ of ‘tekenen’ heet, te willen meten. Het goddelijke is altijd onomschrijfbaar, onvoorstelbaar, geheel doorgrondbaar; dat doet aan de feitelijkheid niets af, maar laat gelovige gedachten ruimte voor nooit eindigende overweging. – Voor getwist zie ik geen reden; en ik blijf er bij, dat een ‘feit’ in de geschiedenis nu eenmaal iets anders is dan in ons menselijk bewustzijn; daar valt niets te meten. Wat mij betreft, alle werkelijkheid van des Scheppers hand is ondoorgrondelijk; de fijnste onderscheidingen in alle filosofieën maken het ‘begrip leven’ voor ons nooit geheel doorschouwbaar (zoals bijv. een theorema in de wiskunde, die over pure abstracta gaat, die het intellect onmiddellijk vat).

Ik was zaterdag bij pastoor Jan Aalders, die een heel broos uiterlijk begint te krijgen;⁴⁶⁶ hij liet mij, op een oude band, de stemmen horen van Kees Venings, toen deken van Enschede, en van Nico van Dijk, zijn opvolger aldaar;⁴⁶⁷ ik herkende beide stemmen; hoorde ook, dat Venings, met zijn fraaie toneelspelersstem, veel te vlug sprak (het was een lijkrede bij een pastoorsbegravenis) en Nico natuurlijk, zoals altijd ‘paterde’, met veel emphase.⁴⁶⁸ Op een andere band liet Jan zijn eigen stem horen: van een jaar of vijftien geleden; vol, duidelijk, mooi tempo; ik dacht ‘je ziet zelf hoe zwak óók je stem is geworden’.

466 Jan Aalders: zie brief van 25 mei 1979.

467 Kees Venings (1904-1957) was kortstondig vicaris-generaal van het aartsbisdom Utrecht. Stierf onverwacht. Was een klasgenoot van Frits.

468 Paterde: preken met veel bombast en theater, zoals de paters deden, bijvoorbeeld bij een parochiëmissie.

Nu, Martine, ik heb je courage bewonderd; je neemt je fysiek à la légère.⁴⁶⁹ – Goddank zijn óns beider stemmen nog goed; ik kan nog een uur lang zingen, zonder ook maar iets van vermoeidheid.

Vanmiddag heb ik iets plezierigs gedaan: ál mijn documentatie, honderden vellen, schetsen, plattegronden, etc., die ik toch niet meer zal gebruiken – 50 hangmappen – heb ik vernietigd. Wat een opluchting! Wouter slaakte een lichte kreet van Wouter (voor wie ik enkele brochures heb gespaard, en enkele teksten). – Tanti saluti, Liguori en Mauritia hebben je brieven al; ze willen zo graag eens naar Drachten, in de hoogzomer; Wouter rijdt dan.

il
f

*

Lent, 5^e paasweek '83⁴⁷⁰

Ziehier de hoek, die onze Cor Bouchette heeft ingericht voor zijn ikoon; ik herken de vergulde antieke kandelaber in het fraaie notenhouten commodetje.⁴⁷¹ Vanochtend, de palla beziende die gebruikt wordt in de 50 dagen van de Paastijd (met de heilige vrouwen aan het Graf, alles wit en wittig geborduurd), vroeg ik mij af, hoeveel jaren die nog benut zal worden.⁴⁷²

tanti saluti
il f

*

469 Je neemt het licht op.

470 Pasen viel in 1983 op 3 april. Vijfde Paasweek: zondag 1 tot zaterdag 7 mei 1983.

471 Frits refereert hier aan een bijgevoegde foto. Deze is niet aangetroffen.

472 Palla: een met linnen overtrokken stuk karton dat de kelk bedekt onder de mis. Vaak kunstig bewerkt.

16 juli (Eliae in Carmelo) '83.⁴⁷³

Chère Martine,

Bouchette vindt, dat ik dit, na lezing (gaat heel goed, met nu en dan woordenboek) aan de Karmel moet sturen; Sr. Olaf zal wel zweeds kunnen lezen.⁴⁷⁴

NB. De beste beelden (17) zijn natuurlijk import uit Vlaanderen of N. frankrijk); rest deels uit Lübeck, vermoed ik.

Tanti saluti
il f

*

Lent, S. Macrina Cappadox, 19 juli 1983.

Chère Martine,

ziehier, voor sr. Elia, het beroemde gedicht over de brug bij Zaltbommel, dat ik indertijd in het frans heb vertaald; ik ken die plek goed; ze kan copie houden.

Herman Reuser haalt Engelse vrienden af, vandaag; Madame Elisabeth zei mij zojuist, dat hij het pakje documenten over IJsland spoedig komt halen; moet je die terug hebben of niet?

Die schetsen van de Spanje-reis vond ik uitstekend, enkele bepaald fraai; hij doet dat uit de losse hand.

Henri Bruning ga ik opzoeken, als het kan.

Na 7 augustus heeft de Vries tot de 22e vakantie; de beide zusters zullen dus waarschijnlijk tussen 7 en 22 de Karmel aandoen; dat hoor je nog wel.

⁴⁷³ De profeet Elia van de Karmelberg. De orde van de karmelieten beschouwt hem als haar voornaamste patroon.

⁴⁷⁴ Sr. Olaf moet een medezuster van Martina zijn geweest. Ze was vermoedelijk van de karmel op IJsland, die in 1983 met Drachten was gefuseerd. Over welke tekst het gaat is niet duidelijk.

Waarom zou je Henri Cardinal de Lubac niet schrijven? Les vieillards, perclus ou non, aiment les lettres, et les fidélités.⁴⁷⁵

Bidden? Ik hoorde een Roemeense boer in een documentatie-film tegen een onwetende westerling zeggen: ‘Dat doe ik zonder woorden., als ik op een ikoon zie; met woorden, als ik de liturgie kan volgen en nazeggen!’ – Ik lees elke dag in de *Imitatio*, krijg er nooit genoeg van; de nieuwe officie-psalmen ken ik nog steeds niet van buiten; ik moet ze lezen; hoewel het psalter bijna geheel gelijk is aan dat van st. Hieronymus.

Heb een schets gemaakt van de Kruisiging; heel eenvoudig. Zet ik morgen op de plank.

Ik ga zeker aan bij moeke Albada Jelgersma.⁴⁷⁶

Ziezo (zou Pa zeggen), nu heb ik alle vragen beantwoord.

Vrijdag ben ik 35 jaar priester; van Johannes kardinaal Willebrands kreeg ik een roerende brief, met dank voor alles wat ik ‘voor dit aartsbisdom, voor de Kerk in Nederland, en over heel de wereld’ heb gedaan;⁴⁷⁷ in drie zinnen resumeerde hij mijn levenswerk; maar, prudence! dit blijft onder ons. – Kreeg ook brieven van de hulpbisschoppen mgr. Niënhaus en De Kok ofm, die ik niet ken;⁴⁷⁸ en van vele anderen; ik wist niet, dat zoiets gevierd wordt; j’en fus un peu étonné.

Martina, doe alles kalm, en niet te veel; denk aan onze leeftijd. Denk eens aan pastoor Aalders, die herademt, maar uiterst zwak is; en aan de coadjutor mgr. Simonis (die ik een zeer hartelijke gelukwens heb gestuurd, natuurlijk).⁴⁷⁹

tanti saluti
il f

*

475 Kardinaal De Lubac sj (1896-1991), belangrijk vertegenwoordiger van de nouvelle théologie, had veel invloed op het Tweede Vaticaans Concilie. ‘Oude mannen, verlamd of niet, houden van brieven en van trouw’.

476 Een buurvrouw uit Bolsward.

477 Joh. Kardinaal Willebrands was van 1976 tot eind 1983 aartsbisschop van Utrecht.

478 Jan Niënhaus (1929-2000) en Jan de Kok OFM (1930) waren de hulpbisschoppen van kardinaal Willebrands.

479 A. Simonis werd op 7 juli 1983 benoemd tot coadjutor (hulpbisschop met recht van opvolging) van kardinaal Willebrands.

Lent, S. Andreas , 30-11-'83⁴⁸⁰

Martine,

je brief van 6 nov. kwam vandaag, de 30^e aan; sic – Hopelijk gaat dit vlugger. – Aan de serie portretten ontbraken (in 1953) de volgenden (die staan op mijn groepsfoto van na de wijding) =

Jan te Riele (+)

Tony Sanders (missie India, MMHill; +); in 1928 met twintig; 5 jaar eerder nog met 24.

De foto van Frans van Weezel Errens ontbrak bij de krantenfoto's. – NB, Toen Bouchette wegging, waren wij nog met 28. De meesten gingen weg vanuit Culemborg; enkele naar de missie.

Madame Habicht bracht afscheidsbezoek aan Z. Excellentie P. Kasteel te Rome, vóór zij intrad in Zwitserland (waar? weet ik niet); mgr. Zwartkruis was op 24 Sept. j.l. hun gast; toen was hij al niet meer gezond, schreven zij.

Vraag – vier je dat 50ste anniversarium nu op 7 no. 1984 of niet?⁴⁸¹

Hierbij de plattegrond-op-schaal van mijn geriefelijke kluis.⁴⁸² Tapijten in rood; alles wat aan de beklede muren hangt. Toch vrij veel ruimte. Ramen heel hoog; veel licht.

Vanmorgen 30 nov. S. Andreae: hoogmis, zes kaarsen, Athosikoon, kapel vol mensen; afscheid van Liguori en Prima. – Kosteres wordt Immaculata, hulpkoster de vrome, engelachtige Jan Eggenhuizen (die verrukt is), mijn buurman links, wiens koelkast ik ook kan gebruiken.⁴⁸³

Tanti saluti
il f.

*

480 Handgeschreven.

481 Bertha van der Meer was op 7 nov. 1934 ingetreden in de Karmel van Den Bosch als zuster Martina. Van daar is ze in 1935 naar Drachten verhuisd.

482 De plattegrond is niet aangetroffen.

483 Over Jan Eggenhuizen is Frits uitvoeriger in zijn volgende brief (6 december 1983).

Lent, St. Nicolaus van Myra, 6 dec. 1983

Carissima sorella,

‘multae tribulationes iustorum...’,⁴⁸⁴ nu ja, neef Obe, die om de andere dag aan de kunstniet ligt, maar toch, schijnt het, goed vooruitgaat, heeft iets ergers dan influenza; en ik vind dat je de fysieke pauze (ook voor IJja's grote ikoon) maar op moet vatten als een fysieke retraite, niet op je verzoek.

Nu de antwoorden.

1. Rode wanden? Wel nee, er is bedoeld: ‘in rood potlood heb ik aangegeven wat er aan de muren hangt’.

2. Professie-goud in '86; alright; op 7 november?

3. ‘Bewaren! Kostelijk!’ riep Wouter, serie klas ziende. Hij heeft gelijk. Ik pleeg voortdurend anekdotes van de klasgenoten op te halen, namelijk. – Ik maak er geen tekeningen van. Onmogelijk. In geheugen reeds te zeer geschematiseerd en te ver weg. Bezit overigens zeer goede wijdingsfoto van groep.

4. Ja, die excellente Jan Eggenhuizen. – Hij is nu naar zijn vroegere baas, bloemkweker; hij kán niet stilzitten, werkt altijd. Sinterklaas hield hem gister glorieus voor de mal: ‘de Prof zat zonder koster (kom, kom, Immaculata valt overal in als zij kan; woont niet hier, maar werkt hier regelmatig), en tenslotte moest hij naar de hl Vader in Rome om een goede, en dat was u, mijnheer Eggenhuis’ – daverend applaus tijdens de pakjesbijeenkomst in de refter.

Jan is 70; voor twee jaar en nu kortgeleden had hij een ernstige epileptische hersenlaesie, maar na 6 weken ziekenhuis (Radboud; allen bezochten hem, ik ook) is hij weer even kwiek als vroeger. Hij is een middelgrote ietwat kalende rondhoofdige dagloner; ongetrouwd wijl vader en moeder ‘aan het eind brengende’, nooit aan zichzelf denkende; puur engelachtig vroom; iedere dag in de Mis; als Pastoor in onze verwarmde kapel door de week eens celebreert, komt hij tweemaal. ‘ik weet wel, dat alle engelen er ook bij zijn, mijnheer – zegt Jan – maar Pastoor moet zich toch wel erg alleen voelen met soms anderhalve mishoorder’. Jan is vrolijk en, in de keuken, waar hij afwast, praat graag, met iedereen; hij bezoekt (niet uit sympathie maar wel omdat hij vindt dat het moet) Mme Vergeest en alle ganggenoten; – ietwat langzaam leert hij de lichte werkzaamheden des gewone koster: kaarsen aansteken, kelk dragen (en hoe: als in een processie), ampullen reinigen, dekkleed op altaar-

484 De beproevingen der rechtvaardigen zijn vele.

tafel leggen, koorhekje openen en sluiten, etcetera. Zwaar sjouwen kan hij niet meer; ook tapijt moeten jochies uitrollen voor de feestdagen (jochies komen zeer trouw; ik heb er weer vier, 9-II jaar). – Jan heeft lichtelijk o-benen en een hand trilt een beetje; wat hij doet, doet hij accuraat. In het begin was hij wat zenuwachtig, maar hij geniet van zijn nieuwe status. Hij is mijn buurman; ik vind hem een juweel, iedereen weet dat, hij zelf ook, en hij vindt dat hij het maar getroffen heeft (zegt de directrice). Hij draagt rubberkousen die de zuster aan- en uitdoet, tegen lichte beentrombose-tendenz.

Ik laat deze enveloppe even open; misschien kan ik straks een fotootje lenen, waar hij op staat; [in de marge geschreven: hierbij: oude foto familie prof. Hans Pörnbacher, duitse collega]. Hij heeft nooit anders gereisd dan naar bedevaartplaatsen: Den Bosch, Scherpenheuvel, Wittem, St.Gerlach (Gerardus Majella = Wittem) en Beauraing. Zijn kamer is stofloos en perfect ordelijk en vol bloemen, die altijd bloeien. Ik benut zijn ijskast voor de koele drankjes die ik mijn avondlijke vrienden moet serveren en die ik zelf natuurlijk nooit proef.

Zijn patroon, Jan de Doper, staat zondag Gaudete, net als op 2e adventszondag, triomfantelijk tussen de kaarsen die Jan op ons altaar heeft aangestoken.

Tot zover portret van Jan.

Blad vol; zalige Advent. St. Nicolaas brengt alleen deze brief; goed?

Bouchette was in Andorra (of all places) en in Lourdes; haalt geld in Amsterdam en komt wellicht voor afscheid voorbij; schaamt zich dat hij niet naar Drachten kan, maar reisgeld is op (want Lilleba is duur).⁴⁸⁵

Tutti ti vogliono bene e ti salutano,⁴⁸⁶
il fratelluccio

Vertaling 'Four Quartets' (meer dan 1500 verzen) af; van T.S.Eliot, anglokatholieke bekeerling; moeilijk en subliem. Bestaat geen nederl. versie; niemand durfde; ik wel. Wouter vindt het geweldig.

*

485 Lilleba: echtgenote van Bouchette.

486 Iedereen is op je gesteld en groet je.

Lent, O ORIENS, 22 december 1983.

Chère Martine,

de liturgische teksten van Advent en Kerstmis zijn onovertreffelijk prachtig, en puur dogmatisch en bijbels; de viering is, ook in ons land, niets dan folklore en Kitsch (en beide detesteer ik evenzo als jij dat terecht doet; Pa wou ook geen heidense noordse kerstboom in huis hebben).

Na het feest zal ik wel schrijven, welke zangers er waren in de nachtmis en hoogmis; overall is goede wil genoeg; ik ben er ook blij mee, dat zo vele stokoude huisgenoten iedere dag in de mis komen, en ook anderen, uit het dorp (het hele dorp is natuurlijk op mijn hand; het bestuur wordt door iedereen gebrandmerkt, maar die lui weten niet, dat ons huis totaal onrendabel was; nu er vijf nieuwe bedden bij zijn, kan het rendabel worden; overigens wordt het huis straks verhuurd aan een degelijke stichting, en dan exeunt Waibreibachianae).⁴⁸⁷

Met wat vreemde benieuwdheid ben jij bezig! Lieve hemel, ik heb nooit meer ruimte nodig dan anderhalve vierkante meter (voor het schilderen); dat gaat evengoed op de tafel (links op de plattegrond) als vroeger op de onmetelijke uittrektafel in de voormalige eetkamer (die ik aan mijn oud-acolythen Antoon en Jan Hein, de aannemers, heb gegeven, tot hun enorme plezier). Ik vind de huidige behuizing wat kleiner, maar uiterst gemakkelijk; ik zou je aanraden er evenmin aan te denken als ik zelf.

Ook de dozijnen en dozijnen kerstbrieven en -kaarten hebben toch iets aardigs; je ziet, hoeveel mensen iets waarden; hoevelen je van alles vertellen, in blank vertrouwen; ik denk bv. aan die magnifieke leider bij de Jonge Werkman, nu grootvader, die tòch schreef dat een been geamputeerd was, 'net als bij onze vroegere Deken Van den Hengel' (en hoe goed neemt hij dat). Ik word overstroomd met bezoekers, en hoef ze – heerlijk – nooit meer aan tafel te vragen, en daar komen ze ook niet voor. – Ik vind ook de kapel zonder dat mediocre schilderij van OLVrouw ter engelen, en die lelijke Duitse mini-kruisweg, beide van de Congregatie, veel mooier, rustiger en homogener; ik wou dat je eens kon zien hoe prachtig des ochtends de morgenzon door het luisterrijk raam schijnt van de Transfiguratie, boven het altaar.

⁴⁸⁷ Dan vertrekken de zusters van Waldbreitbach. Het klooster werd een verzorgingshuis, is later uitgebreid en is nog steeds een verzorgingshuis.

Cor Bouchette heeft weer een nieuwe beproeving: met één oog kan hij niet meer zien; hij vreest, terecht of ten onrechte, voor het andere; laat ons het beste hopen; hij is, zoals je weet, sinds oktober tachtig. Poor chap. Hij zal er tegen anderen wel niets van schrijven.

Alzo tot na de heilige dagen; alle goede wensen voor de reprise van de Eliasikoon. Nog iets: ik ben nu halverwege de lezing van Gerard Wijdeveld's prachtige vertaling van alle 22 boeken van *De civitate Dei*; Augustinus, die natuurlijk veel te veel redeneert (ook over de oude goden, die hij voor demons: dat is, gevallen engelen, houdt), blijft toch een geniale, intuïtieve christen;⁴⁸⁸ heb ik de bijna 1300 prachtig gedrukte pagina's uit, dan stuur ik het naar je toe, je mag het houden zolang je wilt; want het is hier en daar niet gemakkelijk en bespiegelend, maar overal glanzen juwelen. – Ik ben benieuwd hoe je het vindt. Ik zoek alle bijbelplaatsen, die hij noemt, natuurlijk op; soms is het vreemd, meestal overtuigend. Ik hoop, dat ik het voor je 78ste verjaardag kan toesturen, want daar stuur ik op aan. Wat zul je daar een vreugde aan beleven, ondanks de mythologische rompslomp, die de bisschop moet weerleggen, en die ons alleen historisch ietwat kan boeien. Gerard gaf mij het boek natuurlijk ten geschenke (ik had zijn 'inleiding', 50 pp. aanhoord en goed bevonden).

En verder lachen wij maar met 'de omstandigheden': ik met de onwetende en doodgoede oude mensen, en de uitstekende vrienden, en jij met de goede zusters en haar mediocre abdijboek;⁴⁸⁹ nu ja, eenzaten moeten de woestijn toch speuren?

tanti saluti
il f

*

488 Gerard Wijdeveld (1905-1997) was classicus en vertaalde niet allen *De civitate Dei*, maar ook de *Confessiones* van Augustinus. Was lid van Nationaal Front en van de NSB. Werd daarvoor veroordeeld.

489 *Abdijboek* is het werk van de Intermonasteriële Werkgroep voor Liturgie. Het verscheen vanaf 1967 tot en met nu als losbladige uitgave. Werd ook in Drachten gebruikt.

Lent, S. Stephani 1983⁴⁹⁰

Chère Martine,

alle goede Nachtmissen gelijken op elkaar; dezelfde groepen, dezelfde zangers (nooit zoveel als met de Goede Week), dezelfde volle kapel, ongeveer negentig communies; fervente atmosfeer (kapel zo goed als vol); wij zongen missa IV en alle gezangen; twee oude kerstliederen er na (processie gaat dan weer terug door het schip) en meteen entoneert Gerard op het orgel een enorme fuga. – De ‘kribbe’ mooi en laag, zonder licht; vroeger deed Mauritia er uren over, nu was het klaar in een kwartier; ik vond de kapel veel en veel fraaier dan vroeger: geen kitsch-ster, geen dwaze engel aan een zijden doek hangende, niets dan fijne sparren, groenvelours fond, en kolossale echte waskaarsen. Iedereen die enigszins kon was er; traditie is ook, dat de ouders en broers en zusters van de acht kleine koorknappen komen: une belle foule. – Anders dan vroeger: geen gedrang meer op de gang en in mijn oude kamer, maar de voormalige grote refter voor het réveillon ingericht met groepjes aan versierde tafels, en kaarsen, en een typisch Hollandse schemersfeer;⁴⁹¹ alleen de jongelui wierpen zich op een aanwinst in een zijvleugel van de T-ruimte: het biljart; voorop die kleintjes van negen tot elf. De groten prefereren het gesprek. Helaas, de piano is goed gestemd maar niemand kan goed spelen. – Gerry Breukel, veel slanker, wat ouder, iets gesluierder stem, bracht zijn hele gezin mee: Rita in resedarood, een charmante dochter en een rustige lichtgebaarde zoon die studeert en een paar jongeren die nog middelbaar zijn; Stoks en Bartelink brengen gade mee; Wouter zijn moeder en zuster; de directrice zat keurig vooraan, ook in de dagmis later; zij kan uitstekend een receptie regelen; iedereen tevreden en licht opgetogen. – Als ik de vier zusters binnenkort opzoek, in Nijmegen, hoor ik wel, hoe ‘zij het hebben gehad’; – voor de kerkwasch is goed gezorgd, een toegewijde dame doet het. – Het valt mij op, dat het zingen op gewone dagen toch goed gaat: ook enkele heren en een dame uit het dorp zingen mee. – Bij het Jaargetij van Vergeest was zo goed als het hele huis aanwezig (op 23 december); voorop in wagentje bij cancelli, Madame, met haar mantilla; ditmaal niet in slaap vallend (zij is doof).

Alles bijeen: uitstekend. De oude baas doet kleine werkjes, maar eigenlijk ben ik de koster, als Immaculata en Rosa – die zoveel en zoveel werkuren

490 26 december 1983.

491 Réveillon: feestelijke bijeenkomst na de nachtmis.

hebben – er niet zijn; wat ik natuurlijk gedaan heb, is: opruimen; je kent dat wel. Ik vind het mooi werk, dat rustig alles voorbereiden. – De tuinman, sterke kerel van 50, zorgt voor alles, waar een trap bijkomt (godslamp); iedereen is even toegewijd en gediensig. Kapel nu rustiger, niets hinderlijks.

Des avonds gaan de twee grote hoge ramen een uur open bij mij; dan trekt de rook er, na bezoek, uitstekend uit; alles fris voor de nacht. – Het is wonderlijk, hoe genoeglijk de avonden verlopen; hoe velen een bezoek brengen; hoeveel post er komt (die ik beantwoord: al jouw tekeningen-kaarten zijn allang op; maar de grote stroom is ook voorbij).

Ik hoor wel, of je gebrand bent op de civitate dei; ik ben nu op p.650 (van de 1270); het is erg antiek, maar nergens ‘gewoon’ en soms éclatant; teveel redeneringen, zoals altijd bij de Ouden.

Met Obe gaat het maar langzaam; ik hoor om de andere dag iets van Stien; zij heeft het niet gemakkelijk, maar is geresigneerd.

Alzo: alles gewoon, zoals het moet.

Ik steek het licht aan; de kerstrozen (van Frans Stoks natuurlijk) en alle andere witte bloemen staan bij de kribbe op de grond; mijn kamer is betrekkelijk ruim, en evenmatig verlicht. Wind huilt een beetje om de hoek van het huis, en voor het raam zwiepen de dennentoppen genoeglijk. – Nu, ik hoop dat ik de civitate voor 10 januari uit heb, maar het zal een toer zijn. – Dank voor kerstbrief. Iedereen laat je van hier groeten (de vertrokken zusters hebben allen geschreven : Idisbalda, Mauritia, Susanna, Andrea, etcetera).

il fratellucio

*

Lent, 3 januari 1984

Chère Martine,

natuurlijk is Borrie verrukt: die goede oningelichten hebben een veel eerdere eerbied voor het sacrale dan onze doorsnee-gelovigen.

natuurlijk gaven de Hoekstra's een opgetogen verslag over hun bezoek, telefonisch;

natuurlijk zit ik genoeglijk in de fraaie donkere kapel als de ramen openstaan; niet te lang; er is heen- en weergeloopt (opruimen, par exemple, en klaarleggen van de boeken); stormt het, dan staat de grote deur open, en de ramen

blijven dicht; je hebt geen idee hoe vlug die tijd – 45 minuten meest – omvliegt; ik heb altijd moeite mijn mond te houden en niet een beetje te zingen, antifonen en zo; maar de duistere gang met de vele deuren waarschuwt: alles slaapt. Bezoekers stuur ik op tijd weg;

natuurlijk heeft de goede Joop de Vries aangeboden, mij op 10 januari, als het weer het toelaat, naar de Karmel te rijden; maar de dagen zijn te kort, en Elias is nog niet ver genoeg, en ik denk dat ik hem beter de dom van Xanten, hier vlak bij, kan laten zien. Goed?

Intussen heb ik de ‘STAD GODS’, 1201 pp., uit. Hier en daar juwelen; enkele prachtige bladzijden; over het geheel: sterk gecomponeerd maar typisch antiek, dat wil zeggen dodelijk vervelend. – Dat eeuwige ‘weerleggen’ van Cicero, Varro, de Griekse systemen (Plato etc., en de Stoa) hangt ons de keel uit. En dan dat letterlijk nemen van letterlijk alles: het zondvloedwater boven de bergen, de kêtos van Jona, de elkaar tegensprekende chronologische tabellen in het Oude Testament, etcetera; dingen, die ons volstrekt onwerkelijk voorkomen. – Even irreëel die eindeloze bladzijden over ‘hoe een herrezen lichaam in eeuwig vuur kan branden’ (waarom niet, zegt de goede A.; een salamander leeft toch ook in vuur (dat staat natuurlijk in de NATUURLIJKE HISTORIE van Plinius; alles wetenschap voor A) – Maar gelukkig relativeert hij meestal, en zegt dan, net als wij vandaag: Wij weten er toch niets van? De Almacht, die kan toch alles? En het hoe of wat komen er toch niet op aan? – Ik weet niet, of het enorme boek je, afgezien van het tijdroven, kan boeien ik neem het mee als ik kom om Elias te zien; en dan hoop ik dat je mij die Latijnse tekst laat zien: is dat fraaie kleinquarto lichte band met zwart etiket, die ik vroeger had? – Helaas, het cadeau dat ik je had toegedacht valt mij eigenlijk erg tegen. – A. had geen ongelijk: hij beantwoordt alles, wat de heidenen en zelfs de christelijke intellectuelen aan moeilijkheden opwierpen; maar die zijn voor ons ondenkbaar; bestaan eenvoudig niet. Ook dat wereldbeeld: demonen in de lucht etc.; voor ons zijn de demonen geestelijke machten van het Kwaad; zie het evangelie; voor A. net zo alledaags als epilepsie en geestelijke stoornissen: alles wat hindert komt van de gevallen engelen. – Hoe betrekkelijk ijdel is toch de ‘halve’ theologie.

Ben zeer blij, dat Elias’ goud er op is; persévère!⁴⁹²

Wat ik de roe ga doen, weet ik nog niet. Hangt van weer af en van Joop, en van allebei. Maar ik prefereer de affe Elias te zien. Goed?

Wij drieën weren ons goed: organist, zanger Wouter, en celebrant. Mevrouw Maas, en de toevallig aanwezige zusters zingen elke morgen de antwoorden, keurig; na de vakantie zijn er altijd een paar schoolzusters (Mme Maas woont in het dorp en zingt in het grote parochiekoor). Jan de koster, ijverig en eerbiedig, dribbelt na de mis heen en weer, sluit hekje, wast ampullen om, geeft bloemen water, rolt dekkleed over de dwaal; aandoenlijk. Et ainsi de suite.

Nu, Martine, denk Dinsdagmorgen de 10e aan je moeder, je doop, en aan je zelf; aide-toi, Dieu t'aidera.⁴⁹³

Il fratellucio f

Jacek Wozniakowski stuurde, uit Krákov, een magnifiek facsimile, met gravureportret, van Polens koning Jan Sobieski, die 1683 Wenen ontzette en de christenheid redde; tekst: het eigenhandige bericht van de koning aan de toenmalige paus. Die Polen toch. – Overigens is Wenens ontzet overal schitterend herdacht (ook in Polen: prachtige film).

*

Lent, 12 januari 1984

Chère Martine,

vanochtend heb ik in een Memento de eens zo stralend helderogige vrouw van Foppe herdacht;⁴⁹⁴ de dag ervoor had Broer, oudste zoon, die ik wel eens hier tref, mij in een lang gesprek (telefoon) het zachte heengaan van zijn moeder verteld; ook zij was gelovig geworden. – Er waren tien kinderen (één is gedood door de SS, in '44); vandaar 9 namen in de lijst. Broer, de oudste, en Hans, de jongste, zie ik nog wel eens.

Hier alles rustig & winters. Ik lees Dante's 'Inferno'. Tanti saluti

il f.

*

493 Help jezelf, en God zal je helpen.

494 De vrouw van Foppe Molenaar, vriend van Frits uit Bolsward (Zie *Tekeningen*, p. 18-19).

Lent, 22 maart 1984

Chère Martine,

o neen, de kapel is nooit leeg. Vanochtend bijvoorbeeld: over de twintig communies; daarbij een kleine koorknaap en vier zusters (die van school hier, en die in huis werken). Twee heren – koster Jan en de allesdoër oom Hendrik (een oude heerboer, allerliefst) ontbreken letterlijk nooit; evenmin de toevallig aanwezige zusters; dan een aantal trouwe mishoorsters: altijd vier of vijf uit het huis en evenveel – of meer – uit de parochie. De chef-arts van de kliniek is er ook heel dikwijls: hij heeft een mooie stem, en zingt alles mee, soms ook de propria.⁴⁹⁵ Des zondag altijd tussen de dertig en de 40/50 minstens. – Alleen de bedlegerigen en de zieken communiceren in haar kamers. – Neen, de viering is inniger dan ooit. Een enkele keer, op een hoge feestdag als Lichtmis, komt vrijwel iedereen des avonds van 6-7 uur: wij hielden gewoon lichtprocessie, organist was er, Wouter en ik zongen voor, met de dokter. – Jo de Vries komt geregeld des Zondags, om de zoveel weken. Pure vreugde, de liturgie hier.

(de minst gunstige dag is Zaterdag: dan moet iedereen in het bad, enzovoort, en zijn er ook meestal geen zusters op het werkrooster).

Postzegels heb ik al gehaald; direct na 25 Maart informeer ik wel, of Ilja gereed hangt, en dan kom ik de eerste de beste dag met goed weer.⁴⁹⁶ Ga meteen langs Obe, in Mantgum, zo mogelijk.

Veel bezoek, weinig nieuws. – Vandaag is de grote dwarsbalk-met-gordijn uit mijn kamer weggehaald; een nieuwe klee- en bergkast, prachtig donker, vervangt oude kast plus gordijn. Kamer lijkt net als vroeger. Alleen het blok van de grote kast houdt bed uit gezicht, en een scherm, zelfde kleur, met oud donker velours bespannen, maakt wastafel onzichtbaar.⁴⁹⁷ Alle licht indirect. Het is haast mooier dan vroeger. Het is nu drie uur: vloeden zonlicht schijnen op de iconen en het klokje (Louis XV) dat voor de grote tekening (Johannes met kleine Hette) staat.⁴⁹⁸

495 Propria: de eigen gezangen van de liturgische dag.

496 Ilja: Russische naam van Elia, de profeet uit het Oude Testament.

497 Frits had bij de reorganisatie van het huis zijn slaapkamer moeten afstaan.

498 *Tekeningen* p. 36-37. De tekening was gemaakt voor aartsbisschop Jan de Jong, maar werd na diens dood door Frits eigenhandig vanuit Maliebaan 40 Utrecht meegenomen naar Lent, waar het in zijn kamer werd opgehangen.

Omwille van de Vasten houd ik nu op,
 ik moet de nieuwe hoge ruime kast, twee verdiepingen, nog inruimen.
 Tot zéer spoedig.

tanti saluti, il
 f.

*

Lent, Paasdonderdag 1984⁴⁹⁹

Chère Martine,

wat is er stralender dan Friesland, op een zonnige voorjaarsdag?

Al die fraaie dorpen schitteren, onder een licht waas van groen. – Obe lag te lezen, op een sofa; toen een therapeute kwam, zag ik, hoe dun zijn linkervoet was geworden; maar alles komt terecht; zijn geesteskracht is alweer de oude. – In Bolsward heb ik Jopie van der Klein, na zoveel jaren, thuis getroffen; hij begon aan één stuk herinneringen op te halen, ook veel, wat ik vergeten was; zijn vrouw, een hollandse, zat er bij, en genoot (voor hij binnenkwam uit de sociëteit, had zij mij gauw zijn onderscheidingen – schaatsbond, kaatsen, ook Oranje Nassau – laten zien: ze verstopte ze haastig toen hij de vroegere winkel, nu vestibule vol bloemen, binnenkwam; hij heeft een dik rood hoofd, even onschuldig als vroeger; en toen ‘was’t uut’. – Daarna Hein de Bruijne, uitbundig als altijd, had zich er aan geërgerd, dat bij de Voetwassing op Witte Donderdag twaalf dames ‘met blote foetten’ op het koor zaten: ‘zeker apostolinnen’ zei zijn vrouw verachtelijk. – Jopie leed onder het feit, dat zij maar eenmaal in de maand hun dierbare latijnse mis mochten zingen; allebei, dat een femelle in minirokje de hl. communie uitdeelde – Wat ergeren die brave mensen zich eindeloos.

Jan Rutjes is wég van zijn Elias. – Ik heb telefonisch kennis gemaakt met de heer Delleman, en gisteravond, toen hij thuis was, een lang gesprek met hem gehad: hij bleek belijdenis te hebben gedaan bij Feite Hofman in Arnhem; uitstekende man; hij gaat zeer binnenkort naar de buurt van Antofagasta (Chile).

Henk Schoonwater bracht gister een fraaie ikononplank: ik vermoed, dat ik toch de Opwekking van Lazarus ga maken, dat is zo’n prachtige compositie.

Het is vijf uur, theetijd; ik maak er een eind aan, want ik moet nog andere post wegbrengen vóór half zes, de kleine foto’s van Wouter zijn er ook bij.

Vandaar, dat ik subiet ophoud, tanti saluti

il f

*

Lent. S. Joannes I, papa et martyr, 1984⁵⁰⁰

Chère Martine, onze randonnée langs de heiligdommen van de Friese Zuidwesthoek – zo goed beëindigd door dat korte bezoek (Wouter vond je ‘courageuse, invinciblement forte’, hij vond het maar wat prachtig et s’amusait infiniment); bracht allerlei verrassingen, ook afgezien van je beide kapelikonen.

Eerst onze enige intacte schuilkerk: Woudsend, in een achterstraat, van vóór 1700; echte schatkamer, roerend onderhouden door de vrijwillige boer-koster Tsjalling Yntema, die alle koper poetst, alle kaarsen onderhoudt, alle linnen verzorgt, en, geloof ik, een heilige veertiger is; alles getuigt van oneindige toewijding; van de 350 nominale katholieken gaat iets meer dan de helft elke zondag ter kerke; de rest komt op de hoogfeesten; de pastoor is die van Balk waar ook een prachtige kerk is, van Tepe; die tevens Woudsend verzorgt; dat kan hij nog; hij heet van der Wal, is seculier, en citeert mij in zijn kerk-gods: want indertijd heb ik de kruisweg en het altaarstuk (Lazarus) van de Woudsender schilder Otto de Boer, en de omringende en goed aanvullende jeugdschilderingen van Jaap Ydema besproken in een gedenkboek.⁵⁰¹ Het geheel is fraai, ietwat dilettantisch. – In Workum zagen wij, behalve de grandiose lege dom, (klokken luidden voor begrafenis), en het oude eethuis (paling), de schitterende roomse kerk, ook weer van Alfred Tepe: in perfecte staat, met oude hoogaltaar, zilveren kandelaars – er was een trouwmis – en ramen en schilderingen zonder uitzondering prachtig; oude Pastoor Jurriaen Yntema [In de marge: vriend van Michel Ydema] is er tot in zijn 90e jaar gebleven, ofschoon de kanselarij in Utrecht hem ‘als te oud’ weg wou hebben; het is niet gelukt, de parochianen hebben hem op de bres verdedigd, bravo; hij hield zich strikt aan alle rubrieken, en aan het Geloof. – De huidige heer, een franciscaan, hield een miserabel banaal preekje, en had een gitaartokkelende dame en een kinderliedjeskoor ter opluistering – wij bezagen alles in stilte en vluchtten. – Hindelopen is een verrukkelijke oase van goede folklore: prachtig

⁵⁰⁰ 18 mei 1984.

⁵⁰¹ Jan Romkes van der Wal (1947-2024), afkomstig uit een protestants gezin, was van 1982-1997 pastoor van Balk en Woudsend en van 1997-2012 pastoor in Bolsward.

museum, altijd open hervormde kerk, ongelooflijk schilderachtig stadje: zelfs de veeleisende Wouter was verrukt. De grijze hemel kon de pret niet bederven; ook het silhouet van de romaanse kerk in Parrega (achter Tsjerkwerd) en het gezicht op Bolsward vanaf het Zuiden vergeet je niet weer.

Zojuist hoor ik van Michiel Ydema, die in Aalten woont, dat hij in de komende winter verhuist naar Joure, naar een klein flatje; naast rusthuis met kapel waar vier of vijf priesters, stokoud, komen; inwonend is mijn oude huisgenoot Frans Mets, diep in de tachtig, klasgenoot van ZE. Alfrink; Hij is in dat bisdom gestrand, na zijn joyeuze paar jaar in de Vitus van Hilversum.

Michiel informeerde onmiddellijk naar jou: hij is nog flink, en vlug, echt nog het 'Haasje'. – Wij waren na 7 kwartier thuis. Tanti saluti, ook van Wouter, die het ikonenpaar prachtig geplaatst vond, en sterk, en overtuigend, en allerfijnst van compositie en koloriet; dat zei hij natuurlijk achteraf. Tot spoedig,

il f

*

Lent, SS. Processus & Martinianus, 2 juni 1984.⁵⁰²

Chère Martine,

goed, dan wacht ik op een volgend stadium van je ikonen, en breng zelf ook iets mee; wat, weet ik nog niet; het (perspectiefloze) ontwerp der Intocht is zojuist op het krijt gebracht; ik geniet er zeer van. – Voor het groepje olijfbomen gebruik ik je loodblauw als fond (met heldere groene rehaussements); de rest, ruim 2/3, breng ik in een kleine flacon bij je terug.

Mauritia kan Lent niet vergeten; haar broer (semi-invalid) in Hanum zond ons (Wouter en mij) een doos pralines, M. in een brief vroeg, hoe het 'in de kapel gaat'. Wouter en ik schreven een dubbelbrief met alle details; dear old Mauritia.

Mijn nieuwe overbuur is een fraaie grijsaard van 78, kalm, scherp profiel, lief, vele malen grootvader; huisschilder van stiel; hij kan goed tekenen (portret gestorven vrouw); de vorige bewoonster is, krankzinnig, in een gesticht. Ieder een opgelucht. Groet allen, il fratelluccio.

*

⁵⁰² Frits vergist zich hier in de datum of in het heiligenfeest. Processus en Martinianus worden herdacht op 2 juli, niet op 2 juni.

Lent, S. Odulf van Hemelum, 1984⁵⁰³

Chère Martine,

hoe plezierig, die korte efficiënte bezoeken; en wat vond ik (en vond Jan) dat nobele blauw-grijs-gulden reisikootje mooi.

De zon scheen, Langweerder Wielen vol witzeilige bootjes; bijna geen wind, maar alles vrolijk en pinksterlijk. Zelfs op Tjeukemeer luie bootjes en luierende mensen, in de zon.

Kimswerd bezit een prachtig romaans kerkje met toren; muren later beaksteend-over-de-tuf heen; maar Monumentenzorg heeft plannen. Een oud uurwerk tiktakt luid, en driemaal daags luidt wat vroeger het Angelus was. 'Die klok mijnheer, zei de kerkvoorgdij dame met sleutel, is het 'hart van onze kerk'. Niemand wil de oude gebruiken of de kerk missen, integendeel, zij hebben er altijd wat voor over'; drie mannen waren in de weer, trouwens, om ons aan de sleutel te helpen, want koster en anderen waren niet thuis (predikant woont Arum, dat krijgt 3/4 van zijn tijd, voor Kimswerd – 1/3. Het volk hier, zei de kerkvoogdes, is antikerkelijk, vuurrood, wij zijn maar met dertien in de prachtige gestoeltes binnen, als de dominee komt (om de 14 dagen), maar o wee als er iets aan de kerk mankeert; een domme koster had het 17e-eeuwse houtwerk (lambrizing, kansel met vijf bijbelse scenes, adellijke familiebank van de Aylva-Hiemstra's, etceter) dik in de verf gezet; alle oude mannen van het dorp hadden het prachtige snijwerk weer gereinigd tot de oude luister; de meest linkse voorop. Zo zijn de Friezen. – Vlakbij zijn Arum en Pingjum zwaar 'fyn', niemand weet waarom. Het hele noordelijke stuk van Wonseradeel is uiterst onkerkelijk. Maar wat een verrukkelijk behulpzame mensen!

Harlingen is ronduit een juweel. Buitenhaven, binnenhaven, alles vol bonte schepen; de reuzeboten naar Vlieland en Terschelling buitengaats; nobele klassicistische rondvierkante NH. kerk; prachtige kerk van Tepe (RK), die alleen wat vochtige muren heeft – witgrauw – en prachtige duitse neogotische altaren en beelden; een paar dozijn heldhaftige leken-met-ega houden alles schoon, verzorgen de bloemen, poetsen koper en zilver; hulp'koster' (zonder loon) vertelde: ruim 2000 katholieken, een kwart, 500, komt ter kerke (ongeveer als hier in Lent); op hoge feesten iets meer. En de pastoor? Een bruinogige gemakzuchtige Limburger die mij niet herkende en zei: Ik ben gevlucht voor

Gijsen; Grasveld heeft mij geleend, en ik hoor alleen nominaal bij Roermond. – De Friese idealisten die in de kerk bezig waren vertelden mij: O mijnheer, het is behelpen: de pastoor is zo onverschillig, dat hij niet zou merken als wij de bloemen ondersteboven in het water zouden zetten... maar hij maakt geen ruzie; koor heeft veel goede wil en geen leiding; organist kan spelen maar is wat achterlijk en weet van niets; gregoriaans afgeschafte; maar wij zetten maar door, meer kunnen wij niet. – Een van die idealisten gidste ons: wij zagen raadhuis, grachten, beeldje van Vestdijk's 'Anton Wachter' (hbs-ser met schooltas, op een brug over de gracht, alleraardigst) en natuurlijk de STENEN MAN, don Caspar de Robles, die vlak voor de afval, Harlingens dijken heeft opgehoogd en versterkt; hij staat er nog altijd, de enige hooggeëerde Spanjaard in Friesland, vermoed ik. Het is een dubbelhoofdige fraai borstbeeld van de gouverneur, op een hoge zuil, op de hoogste plek van de zuiderzeedijk. – A propos: mond dicht over die limburgse vluchteling, please.

Mooi vond ik, dat een andere ijveraar, een zekere Kamsma, tegen mij zei: ik grossier in schoenwerk, nou, die vrijzinnige dorpen, dat zijn aardige mensen, maar de Fynen in Pingjum en Arum binne zo koud als vissen, niks mee te beginnen.

Ik kom spoedig weer; ik denk er aan, nu voor Palmzondag een ikoon te maken. Tanti saluti

il f

*

Lent, Zondag Inclinata, '84

Chère Martine,

Ceci pour te prouver que je
peux écrire, non pas normalement, mais
à peu près lisiblement; ça va toujours un
peu mieux; mais ce n'est point présentable.

La main se tient en équilibre
mais je ne puis l'abandonner au mouvement
instinctif de l'écriture habituelle.

C'est force de ne pas pouvoir
tracer les lettres de façon naturelle.
— Penneusement les lignes ne dansent
point, et cetera. Que le temps fasse le
reste; il le fera, malgré mon impatience. Je
m'exerce — mais c'est superflu: ça vieillit
d'un coup, sans que j'y pense; je ne sais
quand.

weer
d'ingehers
riem
'oet'
wouter

Lent, zondag 'Inclinate' '84.⁵⁰⁴

Chère Martine,

ceci pour te prouver que je peux écrire, non pas normalement, mais à peu près lisiblement; ça vas toujours un peu mieux; mais ce n'est point présentable.

La main se tient en équilibre mais je ne peux l'abandonner au mouvement instinctif de l'écriture habituelle.

C'est fou de ne pas pouvoir tracer les mains de façon naturelle – heureusement les lignes ne dansent point, etcetera. Que le temps fasse le reste; il le fera, malgré mon impatience. Je m'exerce – mais c'est superflu; ça viendra d'un coup, sans que j'y pense; je ne sais quand.

[Dit om je te bewijzen dat ik kan schrijven, nog niet normaal, maar bijna leesbaar; het gaat steeds wat beter, maar het is nog niet presentabel.

De hand houdt zich in evenwicht, maar ik kan de instinctieve beweging van het gewone schrift nog niet aan hem toevertrouwen.

Het is vreemd om de handen niet op een natuurlijke manier te kunnen plaatsen – gelukkig dansen de regels niet meer, etcetera. Dat de tijd de rest moge doen; zij zal dat doen, ondanks mijn ongeduld. Ik oefen – maar het is overbodig: het komt in één keer, zonder dat ik er bij nadenk; ik weet niet wanneer.]

Mme Guyon ontdekt het Quiëtisme.⁵⁰⁵

[In de marge bijgeschreven: Daar is weer enig tandengeknars in het Scriptorium! Groet, Wouter]

*

504 'Inclinate' moet zijn: 'Inclina'. Augustus 1984.

505 Bij de tekening.

Lent.S.AUGUSTINI HIPPONENSIS, 28 aug.1984

Chère Martine,

het is Augustinus, veertien communies; de kleine Gerald, wipneuzig koorknaapje, krijgt het hl. Bloed, dat vindt hij prachtig; na de mis hangt hij de rode vela om het tabernakel, staat daarbij op de tenen; voor de Decollatio van Johannes de Doper [In de marge: morgen], hij heeft een bos lichtblond krulhaar en geniet van alles. – Na het ontbijt herlees ik je brief. Ja, hier is het ook zo; ik zie niets dan boomtoppen, door drie hoge ramen, de mist klaart op; alleen kerkedak en toren steken er uit, en, voor mij, de bovenrand van enkele daken. Bomen zijn contemplatieve gewassen, heel wat stabielier in loco dan de Martha's en de Bella's.

Zaterdagavond at ik vliedsdunne flensjes bij de Reusers, onder hoge bomen, in een ruime tuin, achter hun kolossale, nu lege huis; zij praten alleen over de Kerk; uitverkoren zielen. Ik heb nog eens goed je Deisisikoon gezien in de gedempte grote huiskamer; prachtig van compositie en kleur; purperen kaarsen in wandkandelabers hangen er naast; het is een van de allermooiste. Omdat over 14 dagen Emmaus zowat gereed is, stel ik de lange rit tot dan toe uit. Wat dat goud betreft – rose noble – ik verloor er de helft bij, het resultaat was goed (op de Intocht). Ik breng toch wat torengoud mee, hoor.

Prof. Nico Greitemann uit Wenen bezocht ons; Wouter bracht hem bij Kees Bouman, die nu al meer dan tien jaar te bed ligt, hoewel hij wel eens door het vertrek loopt, in kamerjas; hij leest toch nog, met dat ene oog. Gré zweeft op een draailiftje met alles naar boven; bewonderenswaardig. Nico had Mgrs. Bomers, Lescrauwaet, en Simonis bezocht en Alfrink getroffen bij een Geert Grote Herdenking in Deventer; hij is astmatisch maar onvervaard; iedereen is zeer op hem gesteld.

Net als bij jou, horen wij in de grote tuin zo goed als geen vogels zingen; zij vliegen over, meer niet; dat doen de vliegtuiggen en het lawaai op de grote weg, waar aan je zomers moet wennen omdat de ramen wagenwijd openstaan; het is een verwijderd continu bedrijf.

Ik zit nu en dan in het bekende weetje franse klassieken te lezen, onder andere de voorname en wijze Alexis de Tocqueville, die de Franse Revolutie heeft geanalyseerd, en de constitutie van het toen jonge Amerika, en in 1856 al vooruitzag, dat de USA en een 'veranderd' Rusland de wereldpolitiek in de 20ste eeuw zouden beheersen; verwonderlijk en nobel genie. Mijn vingers

jeuken om de Jerusalem Caelestis-tekening af te maken, maar ik wacht tot de rechterhand geheel normaal is; dat is ze bijna; ik voel mij goed.

Wij moeten ons ongeduld maar bedwingen; ik heb momenten van onge-
richtheid, en jij moet de capsule-versuffing dulden: mooi duo! Ik dacht er aan
op 27 j.l. Monica (die stierf op 4 Mei nota bene, in 387) tijdens de memento
voor Minke Jorna.

Gister werd Matthieu 44; wij hebben de 'dubbele' franse klassieken, die
Wouter herbergt, broederlijk gedeeld; wij vierden het een beetje op mijn kamer,
waar al het zilver door Liguori en Immaculata gepoetst was en blonk als het
hoort. Alle kameraden komen af en aan; wij hebben het rustig en genoeglijk on-
der elkaar. – A propos, de Hoekstra's mogen gerust komen; ik heb graag bezoek.

Ik verlang naar het volgende bezoek, en ben benieuwd naar Emmaus-
in-Friesland. Groeten van iedereen (morgen bezoek van oa. Prima), ook van de
Boumans en de Mertensen, die ook langs kwamen. En voor de rest: patientia!
Wat zijn de Vandermeers toch van nature efficiënt en dus ongeduldig!

il
fratelluccio

*

[Voorzijde:]

11 september, St. Paphnuce & St. Prote & Hyacinthe⁵⁰⁶

Mon cher ami Cor Bouchette vient de tomber du ciel (il a été voir son pauvre
frère, qui, oh miracle, va bien) ; nous sommes ensemble et parlons un peu de toi.
Voici M. Gautier.⁵⁰⁷ –

Ma révérende Soeur Martine, u zult begrijpen met welk genoegen wij, gedrieën,
het woord tot u richten. Ik hoop u bij uw jubileum in oktober terug te zien. Op-
zij van zijn stoel (de heer Cor Bouchette) wordt thans gedicteerd.

Ici, victime du Bourgogne

Vous parle, Gautier, l'irrogue

⁵⁰⁶ Te weten 11 september 1984. In de brief is sprake van het jubileum van Martina in
oktober. Martina trad in in 1934, dus zou in oktober 1984 haar vijftigjarig jubileum vieren.

⁵⁰⁷ Mijn beste vriend Cor Bouchette is zo juist uit de hemel gevallen (hij is zijn vader gaan
bezoeken, die het wonderwel goed gaat); & wij zijn samen, & praten een beetje over jou.
Hier is M. Gautier [= Wouter].

Ik kan er slechts het zwijgen toe doen. Grote dank voor uw reactie aan de Vierde der Haymondskinderen. Als immer, uw W. Kusters

[in de marge geschreven (handschrift Van der Meer):] Ut vinum laetificat cor hominis & panis hominem confirmet. Wij hebben heel wat brood gegeten & een weinige wijn gedronken, maar wij leefden niet van brood alleen (ita Cor Bouchette)

[Achterzijde:]

De auteur van 'Joseph' groet heel hartelijk de schilderes van 'Joseph'.

We hebben zóveel gemeen maar de eruditie blijft de slotgracht die ons scheidt.

Niets anders hoor.

Cor B.

What's more precious than friends?

Born once, friendship never ends.

Friends and Nature never change,

But they have their seasons' range:

There's a summer, there's a spring

There's a winter – but the ring

of the seasons, of our live,

beautifies a common strife.⁵⁰⁸

f

*

Lent, S. Ignatii Antioch., 17 oct. '84

Chère Martine,

wat een genoeglijk briefje! Oom Piet over Leida; ik over Vogeltje; Pa lachen; Bous onvergelykelyk (alle herinneringen aan haar worden hoe langer hoe scherper). Merkwaaardig, van die keppel plaatjes op de slaapkamer, in 1947, weet ik letterlijk n i e t s meer; hoe vreemd.

508 Wat is kostbaarder dan vrienden? Vriendschap, eenmaal geboren, eindigt nooit. Vrienden en natuur veranderen nooit, maar zij hebben de volgorde van hun jaargetijden: er is een zomer, er is een lente, er is een winter – maar de ring van de seizoenen, van ons leven, verfraait een gemeenschappelijk streven.

De twee antwoorden:

I. Het gaat iedere week beter; ik ben bijna weer net zo als voor Sakramentsdag. Doe alle werk weer gewoon. De hl. Mis kost geen inspanning meer (parochiekerk is hele week door dicht; pastoor mag niets meer doen van de dokters; hij gaat weg; parochianen in de zorg of er wel een vaste priester in de plaats komt; zondags een halfinvalide missionaris uit Chile, die in Grave woont en in Lent familie heeft. Geregeld lieden in onze vroege mis: vanochtend 22 hl.communies).

II. Zet die verjaardag uit je hoofd; je doet mij geen enkel plezier met welke inspanningen ook; ik bel je wel op, en vertel, hoe ik er in geslaagd ben de bezoekers in een mum van tijd weg te krijgen; ik bestel: een paar 'taarten' (Ida! bij Oeke) voor misdienaars en huisgenoten en voilà tout.

III. Ik sluit 100 postzegels in.

IV. Bij mooi weer kom ik – alleen – met enkele albums die je niet kent – die bezien wij op ons dooie gemak.

Kwel je toch niet met vondsten voor kerst- en nieuwjaarskaarten; doe zoals ik: alléén antwoorden, zo kort mogelijk. Waarom iets meer? Iedereen weet dat wij om en bij de tachtig zijn.

Doe uitsluitend datgene waaraan je vreugde beleeft, en maak alleen wat je spontaan invalt. Afgesproken?

Nu en dan komt Wouter, met boeken et cetera; wij doen dan heel laat een spel scrabble, verveelt nooit, – Bijna altijd is er des avonds bezoek; gesprek altijd over mooie dingen, en gedichten (gisteravond was Dirk Jorritsma hier, na tocht door Griekse eilanden, met zijn dochter; wat een juweel van een man is dat toch).

De zon schijnt en ik steek de straat over voor de post, en de postzegels; tot spoedig, met groeten van letterlijk iedereen, oa. van Gré Bouman, die gisteravond Kees op de grond vond, na een val; Wouter en ik gaan er naar toe; dat kwikt beiden op.

Heb je aan 14 oktober gedacht, jl. zondag. Iedereen merkte het memento op 'voor Uw dienaar Antonius Obes ...'; huisgenoten zijn opletend.

Doe toch niet teveel, please, ik bezweer je.

Tanti saluti
il F.

*

Lent, 5 november 1984.

Chère Martine,

de retraite viel in de zonnige dagen; maar er komen nog wel andere: wat frisser misschien, maar even zonnig droog en genoeglijk; dan kom ik zeker met albums en papieren die je goeddeels niet kent, heel plezierig en wij nemen er den tijd voor: wanneer, dat zal het weerbericht wel uitwijzen (en mijn agenda), want ik ben excellent, het is zo goed als perfect. Ik typ weer als vroeger. – Ik denk toch ná de 16e, want mijn oud-leerlingen hebben een hele grote som bijeengebracht voor weet ik wat, en komen een hand geven en de rest, en houden hun reünie in Nijmegen in De Vereniging, zodat ik geen vinger hoeft uit te steken en alleen goede bekende gezichten zie. Kan het beter? Wat jou verrassing betreft, die kan ik niet raden maar het zal wel exquis zijn.

Op Willibrord, op 7 november (overmorgen), gedenken wij Minke Jorna met een requiem, hoewel de mis die van het hoogfeest is. In het dorp zeggen ze, dat onderhand de schare van de zusters vervangen is door parochianen van Lent: dat varieert tussen de acht à tien en de twintig of meer; de grote kerk zit door de week, onverwarmd, dicht. Het is een heel andere sfeer dan met de zusters, maar het is toch zeer intens. Het publiek loopt nogal uiteen; een vaste kleine kern komt zeer geregeld en trekt zich ook niets aan van slecht weer.

Op Allerzielen was het grote kerkhof hier één zee van witte chrysanten; de oude ex-koster had op het graf van de Bous, dat hij onderhoudt, in een langwerpig vak frisse buxus, vóór de steen, een tiental vlamme scharlaken salvia's gezet, die zeer lang bloeien, plus een bouquet veelkleurige dunbladige chrysanten: het graf was ongetwijfeld het fraaiste van de hele dodenhof.

Die Vader Pakhôm heet van Neerven;⁵⁰⁹ ik ken hem nog als een weinig uitvoerend en slordig levende dikke student; of hij grondig bekeerd is, weet ik niet. Ik ben een 'zondig zwijn', heeft hij eens in een interview gezegd; zijn kapel – een grote kamer in een verbouwde boerderij in een dorpje – heeft een paar goede ikonen en ziet er keurig uit; zijn bisschop (Parijs) houdt hem hoor ik goed in het oog; maar hij is uiterst anti-katholiek en laat dat tegen iedereen merken; al jaren hoor en zie ik niets meer van hem; ik moet het geval desavoueren en doe het ook. – Luister en zeg niet te veel; voor jaren vond de pastoor

509 Ruud-Jan van Neerven (1935-2007) werd in 1974 als Vader Pachom opgenomen in de Russisch-orthodoxe kerk. Hij stichtte in Sint Hubert (N.B.) het orthodoxe Eliasklooster.

van dat Brabantse dorp hem ‘gemoedelijk’, en dat herinner ik mij ook; ergo nolo iudicare, maar het is niet een man om ook maar de geringste vertrouwelijkheid te tonen; of zijn kring bestaat uit snobs? Ik vrees het. Maar ik ben niet goed op de hoogte en het gaat mij weinig aan. Onlangs kon ik een groet van Mgr. Simonis [in de marge: uit Lourdes]. beantwoorden met het toezenden van mijn Inleiding in de ‘Gestalten der Alten Kirche’ (ik had mijn laatste exemplaar nog) en dat lijkt mij beter dan contact met de Pakhôm-kring.

Ook ik heb de waardige crematie van Indira Ghandi gezien; wat haar zoon is, weet ik niet; haar vader Pandit Nehru was een discipel van de oude Gandhi, en een agnost; zichzelf? Energiek, engels opgevoed, ijdel en heerszuchtig maar haar oude India onbeperkt toegewijd; wie kan haar beoordelen?

Hoe het zij, ik ben zo normaal goed, dat als er mooie rustige zonnedagen komen, ik ook bij je kom, en met een auto vol albums en foto’s. Wat heerlijk! Jan Putjes, dat juweel, werd op Allerheiligen 73, en waarschuwde mij van tevoren dat ‘hij de hele dag thuis was en niet kon rijden’ vanwege de menigte van medezangers, kinderen en kleinkinderen.

Tanti saluti (de zon is onder, de oude loof tuin wordt meteen donker),

il f

*

Lent, Epifanie 1984⁵¹⁰

Chère Martine,

Wij zijn nu, vanaf donderdag de 10e, samen ‘om en bij de tachtig’; Wouter is even naar huis, en ik begin vast aan de zondagse thee, en aan de brief voor de 10e: je weet nooit, eergister vroer het des nachts 19°, en straks steekt een noordwester sneeuwstorm op: ik hoor de wind al fluiten, en de sneeuw stuift weg van de takken (gister was het windstil, zonnig en bitterkoud). Als wij morgen de Uitvaart houden van de 93-jarige Mme Vergeest (in de slaap gestorven), gaan we, in de sneeuwstorm, niet naar het kerkhof, maar doen de absoute in de rouwkapel in de tuin.

Ik stuur je het bidprentje van Jo Bouwmeister (71 jaar, mijn goede, toegewijde vriend, chef van het Witte Huis, waar Bouchette logeerde, en zijn vriend

510 6 januari. Jaartal op de brief gecorrigeerd naar 1985, waarschijnlijk door zr. Martina.

werd; iedereen was dat; de Kerk was vorige week stampvol; ik moest de tekst maken (ik leg later wel uit, waar het op slaat).

Zijn broer Henk (een mooie krullebol met 9 kinderen) ken je wel; hij reed mij vaak naar Drachten, weet je nog?

Nog iets. Ik kreeg een lange brief van Mrs. Joan Turner, in de USA: met 'bad news': Frank, die toch edelmoedige man, heeft haar verlaten met een meisje van 24 jaar, the old fool; en goed nieuws, over de kinderen: Naomi & Damien zijn getrouwd en hebben kinderen; jouw petekind Martina studeert af in Parijs; een zusje zit in [Cairo?], een broer in Engeland: op één na leven ze allen 'overseas'. Joan, die zich goed kan redden, zal wel weer eens overkomen. Dat had ik van Frank nu nooit gedacht.

Dit is een wonderlijk verbrokkelde brief voor een anniversarium, maar zo is het goede en slechte nieuws nu eenmaal, met name in het kwade seizoen.

Wat ik je toewens weet je wel = blijf dapper en 'adorable', tu es très bien entouré; en je hebt een grote geestelijke familie (daar hoorden Jo, en Henk en Anna Bouwmeester en hun kinderen ook bij), laat ons zeggen aan het andere uiteinde van de lange rij waartoe ook Cor Bouchette en Henri Cardinal de Lubac bij horen (en in het Paradijs de problematische moeder Josepha!)

Wouter, Gerard Bartelink, en de vier zusters in Nijmegen feliciteren je samen met je opgewekt slordig pennende

fratelluccio

*

Lent, S. Agata, 5 februari '84⁵¹¹

Chère Martine,

plotseling, na tientallen jaren, zag ik het fraaie 'vlek' Joure terug: eerst een eenzame klokketoren die een begrafenis luidde, dan de Hervormde veel-verdiepige kerktoren uit de 18e eeuw, een pseudo-romaanse roomse kerk, en, daarachter, een gloednieuw St. Theresiahuis, voor NH en RC beide; in een van de service-flats woont Haasje Ydema, die eenmaal in de week de Mis doet in de Kapelkamer (met leunstoelen, knus en awfully netjes; hij was er, zoals elke dag, op uit met de fiets; altijd haast, altijd in beweging, onveranderlijk het

511 Jaartal op de brief gecorrigeerd naar 1985, waarschijnlijk door zr. Martina.

Haasje. En wie zag ik ook? Een oude huisgenoot uit Hilversum, nu pastoor Mets (Frans), nu 85; net uit het ziekenhuis; mijn gids, een oude chef van Douwe Egberts, zei: ‘maar hij rookt van vroeg tot laat, de hele dag’; eerst na enkele minuten herkende hij mij en de oude vrolijke Frans bleek dezelfde. – Haasje belde laat op om te zeggen hoe het hem speet, en vroeg direct naar jou; ik zong maar een lofzang op je vitaliteit en het ikonen-coloriet; ‘blikstienders, det stiet my oan!’, riep hij door de telefoon; op de vraag of hij in Joure thuis was, zei hij: ‘Alde minsken om je hinne, de hiele dei; in Aalten wonne ik in n strjitte vol bêren, det mis ik sa...’, maar hij heeft familie genoeg; vertelde ook dat een omkesigger, Suzie, postulante is bij jullie (37 jaar); is dat zo?⁵¹²

Toch maakt ook zo’n prachtig huis-voor-ouden een sinistere indruk; voor de meesten is de ouderdom een aflopende herfst, ‘in den vreemde’.

Dan kun je maar beter in een eigen klooster ikonen vervolmaken en naar bezoekers luisteren,

dat bezoek vraagt om herhaling, vind je niet?

Il fratelluccio

*

Lent, LAETARE, 17 maart '85.

Chère Martine,

Wouter heeft mij gezegd, dat hij alleen wilde voorkomen, dat je artikelen of recensies weg zou doen; ze zij zijn goed bewaard bij jou; wil je ze kwijt, dan kunnen ze voortreffelijk zijn collectie aanvullen. Voilà.

De zon schijnt; op het kerkhof zag ik, dat de oude koster het middenstuk van Bous' graf, tussen de lage liguster, vol heeft gezet met een menigte sneeuw-klokjes: het ziet er lentelijk uit in de zon.

Geregeld bezoek ik Cees Bouman, die ondanks alles nog geregeld, langzaam, leest; wij vragen ons af, wie er voor hem zal zorgen als Gré dat niet meer kan; tot nu toe gaat het nog goed.

Het laatste bezoek aan Grossouw, vorige week, was navrant. Hij schuifde voetje voor voetje op een der grote gangen van het (uitstekende) Berch-

⁵¹² Oude mensen om je heen, de hele dag; in Aalten woonde ik in een straatje vol burenen, dat mis ik zo...; omkesigger = oomzegger.

manianum, met een zware stok. Hij keek mij aan, en noemde ineens jouw naam: ik vertelde het een en ander, en ineens staarde hij weer wezenloos voor zich uit. ‘Nou, zei ik, ik kom zo eens langs, voor gezonden en zieken’; ‘dan hoor ik bij de zieken’ zei hij; iets later: ‘nee, lezen kan ik niet langer dan heel even, ik moet een heel nieuw leven opbouwen’. Dan stak hij ineens de hand uit: ‘Hartelijk dank, voor je bezoek, en de belangstelling.’ Dat was alles. Ik ging naar de lift. Hij wist niets meer, en schuifelde verder. – Gelukkig hoor ik, van Kees Fens en anderen, dat hij alleen eet, haast niets zegt, en voortdurend totaal afwezig is; maar wél naar de mooie, grote kapel gaat [In handschrift in de marge: *Quel désert!*].

Gebeden heeft hij nodig, et adiuvet illi dominus. Wat kunnen wij anders voor hem doen? Fens vond ook dat hij nog nooit zo ‘min’ is geweest.

Ik heb hem natuurlijk gezegd, dat wij elke dag aan hem denken; ‘Weet ik wel’, was het antwoord.

il f.

*

Lent, Paaswoensdag 1985⁵¹³

Chère Martine,

op ons familiegraf staan twee kaarsrechte sierdennen, die niet hoger komen dan het hoge kruis van het monument; ik zag, dat onder de laagste takken kleiner evergreen stond, en, rechts, waarachtig een fraaigevormd rond leeg nest uit fijn lang drooggeel gras; kièk, zei Hendrik de Bruijn, der hevve eenden eijes leit, en broeid, wat is dat prachtig nou? Leven, op zu’n deftig graf! – Het is de groenste grafstee[n] van het hele kerkhof. – Door de nog kale bomen glansde de domtoren in de zon, onder regenwolken: alle metselwerk is schoongespoten en het is nu een grijswit silhouet met een leien zadeldak in grijsblauw, prachtig. Inwendig zijn de vroeger schoonwitte muren melaats van vochtvlekken: niets aan te doen, men weet niet wat.

Vanochtend hoorde ik van de zielzorgeraalmoezenier dat klasgenoot Chris ten Velthuis (uit Leeuwarden, later pastoor in Overveen in het Haarlemse en verzorgd in Lage Vuurse bij de zusters) op Pasen is gestorven, rustig, na jaren van bijna totale sprakeloosheid: twee jaar geleden kende hij mij nog, noemde mijn naam, en zei, met moeite: ‘en hoe is het met Bertha?’ – Hij had

de mooiste tenor van het bisdom, was voorzanger bij mijn eerste Mis – met Gerard Rolkf, weet je nog?⁵¹⁴ – en ik vond hem altijd een wat nerveuze en beminnelijke engel, een kleine zwarte althans. Hij stond in Huizen in het Gooi, toen het bisdom Haarlem die streek erbij kreeg; Het [in de marge: bisdom] is nu héél Noord-Holland. – Nu zijn wij nog met vieren: Jan Kroon, die gelukkig nog kan schilderen maar zittend de Mis leest, thuis, ín Velp; de stokdove Frits Kolkman; de nog gave ex-Deken Nico van Dijk (die ons vertegenwoordigt bij Chris’ begrafenis, want ik heb morgen buitenlands bezoek), en ik. Sic transit; transeunt sacerdotes in civitatem caelestem – Heilige man was Chris.

Op terugweg, toen zon doorbrak, ging ik nog naar Urk: raar dorp, meeste houten huizen nu welvarend verbouwd; we zagen maar drie oude vrouwen in kleederdracht en geen enkele man met muts en wijde pikbroek; er liggen nog schepen in de twee haventjes, maar de vissersvloot vist in het zeewater boven de Laauwerzee, je weet wel, top van Friesland. Zes afgrijselijk sectekerkjes steken boven de huisjes, de rest ligt in nauwe straatjes; er is nog een werf; de oude NH. Kerk is een schilderachtig kerkje op een terpje met een kerkhof, de toren, laag, heeft een houten bekroning met een soort uikoepel en een enorme haan .Dertien secten! – Ik had Urk nooit gezien. Er gaat een boot vandaar naar het beeldschone Enkhuizen, dat je alleen met een verrekijker kunt zien liggen.

Ik kom gauw weer eens aan, en dan aangemeld. Groeten van Jan Rutjes en

il fratelluccio

Op het kerkhof zag ik de mooie dubbele grafsteen van onze kapper Buukstra en zijn vrouw Geertsje Draaisma, een van onze liefste meiden: Hendrik vertelde dat zij van Moeke aan de piano een Mozartlied leerde zingen, en mama en zij zongen dat samen: ‘Schlafe, mein Prinzchen, schlaf’ ein....’ Beide hadden mooie stemmen. – Ouwe Huigens heeft Hendrik de Bruin pianoles gegeven. ‘Frits wu niet, zei hij, die wu allinnig tekene!’ – Klopt.

*

514 Gerard Rolkf (waarschijnlijk een tyfout voor Rolf): niet te identificeren.

Lent, S.Barnabae 1985⁵¹⁵

Chère Martine,

Sacramentsdag heb ik, naar de kalender, op Zondag gevierd; met het goudbrokaten gewaad; gedrieën, Gerard, Wouter, en ik, zingen alle gezangen (de alleluia-solo met vers Caro mea vere est cibus... doe ik alleen:⁵¹⁶ dat gaat wonderlijk wel, als van ouds); missa II: dan zingen er ook een viertal huisgenoten en dorpsgasten mee; ook Joop de Vries uit Culemborg was er die dag; er waren met de zieken, 35 hl. communies. Echte discrete feestdag.

Zodoende behoorde 9 juni aan Ephrem Syrus; ja, ik ook was gefraspeerd door dat prachtige sermo van deze 'lier des heiligen Geestes'. Natuurlijk is het maar een vertaling uit het Syrisch: maar wat een kracht, in dat alomvattend visioen: ware verkwikking.

Verkwikkend ook het briefje van Michiel: puur zelfportret. (Mij viel op, dat hij dat orgel noemde: hij is volstrekt onmuzikaal; hij went maar moeilijk in Joure ('ta folle âlde minsken om jo hinne: nea bern!' zei hij tegen mij;⁵¹⁷ maar hij heeft ontelbare omkesizzers die hem geregeld bezoeken; hij had het oude en het nieuwe brevier op zijn bureau: 'Ik doch de psalmen ut it âlde, en rest ut it nije', zei hij; hij fietst en wandelt en verveelt zich geen moment; hij preekt in de huiskapel, eenmaal per week en dan zondags. Een juweel van energie, innigheid en plichtsbetrachting, dat is hij.

En nu Thomas Mann, poor soul. Immens begaafd en succesvol, in de rond nobel maar uit liberaal noordduits milieu; gekweld, altijd met zijn gezondheid bezig; lijdend onder de vernedering van Duitsland (moedig tegen de Nazis, vandaar zijn ontsnapping naar Zwitserland en later de USA). Zijn jongste zoon Michael, musicoloog, was eens in Nijmegen mijn tafelbuur, een hele avond; hij heeft mij veel verteld over zijn moeder Katja (een Jodin; gelukkig huwelijk) zijn broers Heinrich en Golo en zijn zuster Erika: allen befaamd; ook, dat zijn vader duidelijk een zwakheid had voor de katholieke kerk, maar dat toonde hij alleen indirect; ook, dat hij zelf iets had van die verwaasde geleerde in *Der Tod in Venedig*, maar daaraan nooit toegaf. Ik heb een deel

515 11 juni 1985.

516 Blijkbaar was Frits behalve celebrant ook voorzanger. Dat strookt niet met het beginsel dat ieder in de eucharistie zijn eigen rol speelt en niet die van een andere functionaris moet overnemen.

517 Veel oude mensen om je heen: nooit kinderen.

van zijn veedelige dagboek doorgezien, en toen maar aan Frans Stoks cadeau gedaan: hier en daar boeiend, maar doorgaans onbeduidend en egocentrisch; je leert er uit dat hij met kunstenaars en musici omging en weinig houvast had, en eigenlijk een zeer gekweld mens was, die alleen kon leven in zijn werk; à propos, hij was ook dol op zijn hond.

Dat Venetië-verhaal is zijn meest befaamde novelle, vele malen meesterlijk verfilmd; natuurlijk stemt het mild-treurig; ik voor mij genoot het meest van de verachting, die de Poolse familie als van nature voelde voor de rijke Russen; dat heb ik het best onthouden; en dan de parallel van de in de stad rondwarende dodelijke ziekte met de dodelijke verdwazing van de arme groteske held. – Van Herr und Hund heb ik een voortreffelijke herinnering; van enkele andere ook.

Het is hier koel en buiig; ik wacht tot de zon weer doorbreekt; moet ik dan weer iets meebrengen, dan hoor ik dat graag.

Groeten van de 'laatste' zusters, onder andere van Prima, die een uitstekend gouden feest kon vieren; veel mensen uit Lent op de receptie, en, uit Duitsland, Mauritia en Elisabeth – groeten van allen; Wouter en ik waren er bij; ik heb de vier in de Oldenbarneveldtstraat vier tuinstoelen met kussens gegeven: want drie ervan doen veel voor onze kapel, met name voor het kerk-linnen.

Gisteravond (Maandag) weer het trio Wouter, Mathieu, en ik – in pieuze herinnering aan Vergeest; goede formule; elke week hetzelfde; gesprek altijd over franse letteren.

Zojuist houden de buien op en strijkt een vlaag zon op het zilveren theeservies, en het vel is vol.

Tot zeer spoedig,
il f

(Ik herlees het meeste van Theodor Fontane [in de marge: een Thomas Mann van ± 1870-80, groot prozaïst. Soort oom Menardus 'drie standen hoger!']: typisch humane en nobele noordduitsers, zwak van geloof – rest lut[h]ers, meer niet – maar mild en liefdevol; niets voor jou).

*

Lent, S. Bonaventura, 15-7-'85

Chère Martine

toen ik terugreed langs de Grote Dijklakker, zag ik ons huis, zonder gordijnen en met twee sierlijke horren, en een bord TE KOOP. Het regende, ik reed door.

Maar thuis, telefoneerde ik naar Johan Albada Jelgersma, en vroeg hem wat er mee aan de hand was (Hij is altijd blij als ik hem wat vraag). 'O, zei hij, Obe van der Klei en Agatha hebben dat mooie ouderwetse huis 'verrinneweert' en de kale tuin verwaarloosd, maar dat hebt U lang geleden al gezien; sinds heeft een well-to-do ambtenaar (Van der Wal) het huis gekocht voor meer dan f 100.000, en 60.000 besteed aan verbouwing, en de tuin herplant; hij is verplaatst naar Holland, en zodoende; hij wil alles voordelig verkopen.' 'Komt u weer eens, dan kunt u vanuit onze étage zien, dat er nog één boom uit de oude tuin staat, een kromme pereboom.' – Ik ga het vast nog eens zien. Dit is geen verheven nieuws op de vooravond van het Karmelfeest, maar ik vertel het toch maar.

Tevoren had ik Tiny's appartement bezocht, dat dicht zat; de rest van de vleugel van het oude Martini-Gasthuis is al bewoond; keurig; uitzicht achteruit nog geblokkeerd door bouwketen. Want het hele complex van Gasthuis, Zusterhuis-met-Kapel (dat allang leeg stond), vroegere school aan Lage Bolwerk, het wordt alles bejaardenhuis: een miljoenenproject, zei Johan; het duurt nog wel een jaar vóór het af is. De pastorie is intact; er is nog maar één franciscaan.

Ik doe er een schetsplan bij, dat laat zien, hoe het wordt. Je ziet, alles verandert; Bolsward was vol toeristen (o.a. fransen); in het stadhuis bewonderde ik bijna 100 grote gravures van oudheden in Rome (toestand 1772-5), prachtig* [in de marge: *van Piranesi]; tentoonstelling ik trof ook Johan, de jongste zoon van Foppe, met zijn dochter van 17: hij een Apollo, zij een magnifieke Artemis, hij wenkte mij vanuit zijn portiersloge; hij had ons oude huis verbouwd, voor jaren al, voor die Van de Wal ('het is praktisch; maar al het mooie is weg', zei hij). Zie hier de situatie bij de kerk:

tanti saluti, ook v. Wouter
il f

*

Lent, St. Bernard-de-Clairvaux,
Le 20 août 1985

Chère Martine,

tu m'as envoyé une fort belle lettre: en la lisant je vois tout, en détail; je pensai: 'malgré tout, avec cette liturgie tronquée, il faut savourer ce qu'il reste d'authentique, et se voiler les sens pour le reste: nous vivons dans un exil, dont on ne peut sortir; de réfugier à l'intérieur où les mystères restent en paix. – Comme toi, j'ai un souvenir [onleesbaar] de dr. Olöf, que je n'ai fait qu'entrevoir. – J'attends une journée de soleil pour admirer ton Pantocrator; ce sera pour bientôt.

Quant à l'âme', souviens-toi, que l'idée d'une âme emprisonnée dans le corps, n'est point biblique; dans l'A.T., l'âme = 'souffle vital'; l'immortalité n'est mentionnée que dans les livres postérieurs (après l'exil), on ne peut même dire que Job & les livres sapientiaux (écrits à Alexandrie) ont été influencés par l'idée grecque: l'âme considéré comme un étincelle divine; dans le N.T., nommément chez saint Paul, au lieu de l'immortalité platonicienne, il y a toujours la 'résurrection', idée où âme sauvée & le corps glorifié ne sont jamais séparés. Ce que l'Église nous offre (dans ses dogmes) – (et dans sa pratique), c'est clair, mais c'est 'impensable': les morts vivent; sans corps? Oui; comment? On ne sait; ils sont en dehors du temps; pas penser à un temps intermédiaire, mieux se résigner: prier pour les trépassés, et, si l'Église l'admet – pour les saints canonisés – les invoquer comme des intercesseurs; surtout les martyrs (dont, peut-être, notre bon Titus Brandsma, que j'ai toujours considéré comme un bon moine, & rien de plus; l'Église sait mieux!⁵¹⁸

A bientôt
ton frérot

Tous les amis te saluent.

[Je hebt me een hele mooie brief geschreven: al lezend zie ik alles, gedetailleerd; ik dacht: 'ondanks alles, met deze gekortwiekte liturgie, moeten we bewaren wat er aan authentieks rest, en voor het overige ons gevoel maar afdekken: we leven in een ballingschap waar wij niet uit kunnen komen; te

518 De kerk heeft bij monde van paus Franciscus Titus Brandsma in 2022 heilig verklaard.

vluchten naar ons innerlijk waar de mysteriën in vrede verblijven – Net als jij heb ik een herinnering [onleesbaar] aan dr. Olöf, waar ik alleen nog maar een glimp van heb gezien. – Ik wacht op een zonnige dag om jouw Pantocrator te komen bewonderen; dat kan binnenkort.

Wat de 'ziel' betreft moet je je realiseren dat het idee van een ziel die in het lichaam zit opgesloten helemaal niet bijbels is; in het Oude Testament is de ziel 'levensadem'; de onsterfelijkheid wordt alleen genoemd in latere geschriften (na de ballingschap), je kunt zelfs zeggen dat Job en de Boeken der Wijsheid (geschreven in Alexandrië) beïnvloed zijn door het griekse idee: de ziel, beschouwd als een goddelijke vonk; in het Nieuwe Testament, vooral bij de heilige Paulus, is er in de plaats van de platonische onsterfelijkheid altijd de 'verrijzenis', idee waarbij de geredde ziel en het verheerlijkte lichaam nooit gescheiden zijn. Wat de Kerk ons aanbiedt (in haar dogma's) – (en in de praktijk) is helder, maar het is 'ondenkbaar': de doden leven; zonder lichaam? Ja, maar hoe? Men weet het niet; zij vallen buiten de tijd; niet denken aan een tussentijd, laten we ons er maar bij neerleggen; bidden voor de overledenen, en, als de kerk het toestaat, voor de heilig verklaarden – hen aanroepen als bemiddelaars; vooral de martelaren (onder wie, misschien, onze goede Titus Brandsma, die ik altijd heb beschouwd als een goede monnik en niets meer; de Kerk weet het beter).

Alle vrienden groeten je.]

*

Lent, 19 december 1986
'O Radix Jesse'

Chère Martine,

ziehier het briefje: ik hoop dat het op tijd komt.

De Goddelijke Wijsheid openbaart zich voor het eerst, als een hulpeloos kind, verrukt en stil aanbeden door zijn ouders en een groep eenvoudige zielen: ik begrijp, dat letterlijk iedereen op Kerstmis vertederd is (wat betekent de 'Groten' bij de kribbe: Alexander, Cesar, en tutti quanti?) Wij kennen voor goed Gods geprefereerden.

Pasen is groter dan poëtisch: het is te groot voor ons: de overwinning op den dood. – Ik voel, Martine, de oude dag net zoals jij; iedere dag denk ik: 'het huis van ons aards verblijf vervalt elke dag meer. Wat geeft het? De hemelse woning staat gereed' zoals de prelatie van onze uitvaart zo klassiek zegt.

Ik wens je, op deze Kerstmis-met-alarm (des lichaams), de vrede toe, die je in die berg Gods, de Carmel, wel geleerd hebt te bewaren; bovendien wij kennen noch dag noch uur; zelfs de Tijd begint te verbleken; wij vragen niets, hierin zijn we één, deo gratias.

Gisteravond had ik het er over met Wouter, die bezig is, de nalatenschap van zijn vrome & dappere moeder (die nooit iets weg deed) te sorteren en deels te bewaren, deels te vernietigen. – Hij is toch zeer gelukkig met die honderden, die haar Uitvaart prachtig maakten.

Kort en krachtig zei Leo de Grote: ‘Salvator natus est. Gaudeamus’. Kan het beter?

il (slecht schrijvend) fratelluccio
frits

*

Lent, voor 10 januari 1987

Chère Martine,

is het niet prachtig, dat je geboren bent tussen Epiphanie & Doop Xpi?
Het ene is:

‘illuxit nobis’⁵¹⁹

Het tweede, in de Jordaan, heet óók Phootismos, illuminatio;⁵²⁰

& ons einddoel is ook de ‘locus lucis & pacis’⁵²¹

Wie weet hoe weinige of hoe vele jaren je nog beschoren zijn? Niemand van ons, noch jij zelf. Tant mieux; wij hebben de vrede, de verkwikking in het licht allang; ‘tijden en ogenblikken’ kunnen wij ook beter niet kennen.

Ben blij dat je je zo goed voelt.

Macte, anima! Tanti vales.⁵²²

Il fratelluccio (met de wensen van allen)

*

519 Hij heeft ons verlicht.

520 Verlichting (in het Grieks en Latijn).

521 De plaats van licht en vrede.

522 Wees opgewekt van gemoed. Je bent zo sterk.

Korte bedevaart naar OLV van den Bosch, in de nu prachtig gerestaureerde oude kapel, achterin de linker zijbeuk van St. Jan; de drie schepen helder, stralend; orgelkast een openbaring (pijpen komen nog, later); preekstoel eveneens; – herstelde St. Jan is een wonder. – Dit is ons tweede bezoek (van Wouter en mij; eerste met Plebaan, die ons ook onder de steigers bracht in koor: fundamenten romaanse kerk gevonden, etc.; mooi, koor zonder koorbanken, die óók hersteld).

Deze tocht ter ere van mijn oude buurman Jan Eggenhuizen, engelachtige man, dagloner bij boer vroeger; keurigste kamertje van het hele huis. Hij had nog nooit een kathedraal gezien; komt in alle Missen en Vespers; toujours ravi et un peu étonné.⁵²⁴ Stak voor iedereen lichten aan.

il f

*

Lent 25 juli, S. Jacobi, 1987

Martine,

biografie van M. Jozefa: voortreffelijk en, geloof ik, sereen objectief.; mooiste passage is je passage over de 'Benedictus' op het kerkhof: helaas, wie weet dat nog?⁵²⁵

De gedachten over de kwestie van het kwaad herken ik = heb ik eerder gelezen. Kan dat?

Iedereen, Dr. Huygen en vooral Wouter, en vele anderen, zijn verrukt over het schilderijtje voor Zr. Mauritia: quelle réussite!⁵²⁶

Tot ziens, spoedig, hoop ik

Il fratelluccio

*

523 Na 25 maart 1987. Jaar afgeleid van de plaats van deze brief in het dossier.

524 Steeds verheugd en een beetje verbaasd.

525 M. Josepha was de eerste priorin van de Karmel in Drachten; de Benedictus is de lofzang van Zacharias die vroeger gezongen werd tijdens de begrafenisplechtigheid op het kerkhof.

526 Wat goed geslaagd.

Lent, Jean-Marie de Vianey,
pastoor van Ars
4 aug. 1987

Chère Martine,

het gaat mij net als vriend Jan Rutjes, ik kan mijn ogen niet van de ogen op Mandylion afhouden.⁵²⁷ – Ik dacht er vanochtend aan, hoe ik in 1928 in Ars de kelk van de heilige-al-biechtvader mocht gebruiken en hoe ik later de hotelhouder van Ars l'ami de Mgr. Le Curé van de basiliek uittekende!⁵²⁸
Tot spoedig (kom zon!)

Il fratelluccio
Federigo

*

527 Kleed met de afbeelding van het gelaat van Jezus. De apostel Judas Taddeus zou het gebracht hebben naar de zieke koning Abgar van Edessa, die bij het zien ervan genas. Vele ikonen zijn op dit beeld geïnspireerd.

528 Frits vertrok na zijn priesterwijding voor enkele dagen naar Frankrijk. Hij deed zijn eerste mis in de kathedraal van Laon en bezocht ook Ars. Hij was juist op tijd terug in Nederland om zijn plechtige eerste mis op te dragen in Bolsward.

Lijst van voornaamste bronnen en literatuur

- Sible de Blaauw, 'F. van der Meer. Keerpunt der Middeleeuwen: tussen Cluny en Sens,' in: *Millennium, tijdschrift voor middeleeuwse studies* 25 (2014) nr. 2, 167-174.
- Sible de Blaauw, 'Frits van der Meer (1904-1994): The oldest school of worship,' in: Louis van Tongeren a.o. (ed.), *Patterns and Persons. A Historiography of liturgical studies in the Netherlands in the twentieth century*. Leuven, Paris, Walpole, MA, s.a., 339-370.
- J. Brabers en O. Schreuder, *Proeven van eigen cultuur. Vijfenzeventig jaar Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1998*. 2 dln, Nijmegen 1998.
- Willem Grossouw, *Alles is van u. Gewijde en profane herinneringen*. Baarn 1981.
- De Hemeldeur op een kier. Zuster Martina ocd, kluiszenares-kunstenares*. Samenstelling Jan Hofstra en Ietsje Hofstra-de Jager. Red. Hero Hokwerda, Drachten 2010.
- J. Hofstra en I. Hofstra-de Jager, red., *65 Jaar Karmelgezichten. Karmel Drachten*. Drachten z.j. (2001).
- H. J. Oldenhof, *Karmel Drachten 1935-1985*, tweede druk, Drachten 2001.
- C. Peeters, 'Frederik Gerben Louis van der Meer, 16 november 1904-19 juli 1994. Herdenking,' in: *Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Levensberichten en herdenkingen 1995*. Amsterdam 1995, 71-76.
- C. Peeters, 'Frits van der Meer,' in: *Nijmeegse Gezichten. Vijfenzeventig jaar Katholieke Universiteit*. Nijmegen 1998, 86-95.
- Ton H.M. van Schaik, 'Als Scholastica spreekt, zwijgt Benedictus. Een dubbelportret van Martina en Frits van der Meer,' in: *De hemeldeur op een kier*. Drachten 2010, 15-26.
- Ton H.M. van Schaik, 'Meer, Frederik Gerben van der,' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* dl. V. Den Haag 2001, 330-332.

Ton H.M. van Schaik , 'Praeses van Schaik ontraadseld. Een groepsportret met namen,' in: Vefie Poels & Ramses Peters (red.), *Kerkhistorisch snoepgoed. Libretto amicorum voor Lodewijk Winkeler*. Nijmegen 2016, 30-51.

Enkele interviews met Frits van der Meer

1971: Met dr. G. Puchinger, in diens bundel *Christen en Kunst* (Delft 1971), 89-150.

1973: Met dr. Joos Floorquin, in diens *Ten Huize van*, dl. XI (Leuven 1973), 219-262.

1975: Met Leo Rijkens, 'Natuurlijk is het goed geweest dat ik priester ben geworden,' in: *Trouw*, 18 juli 1975.

1979: Met Fred Lammers, 'Goede celebrant is heilig toneelspeler,' in: *Trouw*, 10 februari 1979.

1998: Met Antoine Bodar, 'Kunstgeschiedenis en verkondiging,' in: *Weten waar de Muze woont* (Amsterdam 1989), 171-180.

Interview met Martina van der Meer

1985: *Dienstmaagd des Heren? Vrouwen in de katholieke kerk in Nederland* (Zwolle 1985), 7-9.

Personalia

TON H.M. VAN SCHAİK (VLEUTEN 1941) studeerde geschiedenis van de Nieuwe Tijd en Middeleeuwse wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Na vier jaar als bibliothecaris te hebben gefunctioneerd aan het Instituut voor Geschiedenis aldaar bracht hij heel zijn leven door in het onderwijs en de journalistiek. In 1979 promoveerde hij op het proefschrift *Bataafs en Rooms* over de incubatie van het Utrechtse schisma van 1723. Zijn publicaties cirkelen om de geschiedenis van stad, provincie en aartsbisdom Utrecht. Zo publiceerde hij een biografie van Kardinaal Bernard Alfrink (1997). Hij doceerde kerkgeschiedenis aan de Nieuwe Lerarenopleiding in Tilburg en later aan de Priesteropleiding Bovendonk in Hoeven. Vele jaren was hij bestuurslid van het Aartsbisschoppelijk Museum en Museum Catharijneconvent te Utrecht.

LODEWIJK WINKELER (ZWOLLE 1951) studeerde theologie aan de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht en de Theologische Faculteit van de Rijksuniversiteit Utrecht. Van 1979 tot 2016 was hij werkzaam bij het Katholiek Documentatie Centrum, waarvan hij van 2005 tot 2016 directeur was. Hij promoveerde samen met Ed Simons in 1987 in Nijmegen op *Het Verraad der Clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlands katholicisme na 1945*. Hij schreef vele artikelen over de *intellectual history* van katholiek Nederland in de twintigste eeuw, met George Harinck de hoofdstukken over de negentiende en twintigste eeuw in het *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, en was mederedacteur van de *Christelijke Encyclopedie*.

Register

- A la recherche du temps perdu* (Marcel Proust) 11
A.V. zie Vergeest, Anton
Aalders, Jan 31, 204, 220, 258, 267, 270
Aalten 258, 259
Abcoude 37
Abdijboek 275
Abma, G. 205
Acarie, Mme 129
Achelse Kluis 204
Adamek, familie 190
Adamek, Tadeusz 180
Adamnanus 115
Adelinde b.m.v.a., zuster 92
Akkrum 201
Albada Jelgersma, Johan 172, 301
Albada Jelgersma, Oeke 172-173, 270
Albany NY 105
Alde Fryske Tsjerken, Stichting 229
Alençon 33
Alexander de Grote 78
Alexandrië 37, 302
Alfrink, B.J. 63, 151, 153, 165, 201, 283, 288,
Algra, H. 188
Alink, Herman (de Pip) 120, 173
Allard, Elisabeth 137
Alles is van U (Willen Grossouw) 37
Amerika 288
Amicis, Edmondo De 228
Amiens 199
Ammerzoden 227
Amsterdam 42, 255, 273
Andorra 273
Andrea b.m.v.a, zuster 259, 277
Andreas, apostel 239
Anna de Jesús o.c.d., zuster 129
Anna van Sint Bartholomeus o.c.d. 53, 129
Antofagasta (Chili) 281
Anton Wachter 285
Antonia b.m.v.a., zuster 165, 211, 259
Antonii, metropoliet 181
Antonius van Padua 165
Antwerpen 217
Apeldoorn 139
Apocalypse. Visioenen uit het Boek der Openbaring in de kunst (1978) 64, 68, 166, 191, 193, 199, 201
Appollonius van Rhodos 194
Arezzo 122
Ariëns, Alphons 38
Arke, H.F. 113
Armagh (Ierland) 153
Arnhem 181, 281
Arnold, oud-acolyth 274
Arnoldis b.m.v.a, zuster 230, 259, 266
Ars (Frankrijk) 31, 306
Ars, heilige pastoor van 31
Arthur, koning 78
Arum 284-285
Asterios van Amaseia 136, 162, 175
Athanasius 204
Athene 191
Atlas van de Cisterciënerorde / Atlas de l'Ordre cistercien (1965) 37, 107, 204
Atlas van de Westerse beschaving (1951) 6, 49, 60, 82
Augustine en Peter 238

- Augustinus 48, 62, 241, 266, 275, 278
Augustinus de Zielzorger (1947) 6, 48-49, 76, 150, 202
 Auke, predikant 189
 Autun 86
 Auxerre 218
 Avancinus s.j. 31
 Aylva-Hiemstra, familie 284
- Baarn 165, 221
 Baas, Kees 173
 Bad Kissingen 248
 Baesjou, mw. 143, 164, 175
 Bagch, F.H. 264
 Bagoenin, Joeri 231
 Bakhuisen 92, 138, 170
 Balk 282
 Balkan 34
Ballade des dames du temps jadis 210
 Balzac, Honoré de 221
 Bangma, dhr. 149
 Bär o.s.b, Ph. 240
 Bar, Cathérine de (Mechtildis van het Heilig Sacrament) 221
 ‘Barok’ 205
 Bartelink, Gerard 136, 139, 162, 174-175, 182, 184, 205, 209, 220, 222, 250, 278, 294, 298
 Barth, Karl 130
 Basten Batenburg, J.G.A. van 247
 Bavel o.s.a., Tarcisius van 49
 Bayonne 129
 Beaurain 273
 Beek, Marius van 112
 Beel, Louis 196
 Bekkers o.f.m., pater 15
Belijdenissen (Augustinus) 48
 Bemmell 194
 Benedictus 119
 Benedictus XVI, paus 49
 Benschop o.c.d., Josepha 44, 54, 305
 Beograd (Servië) 218
 Bernardus van Clairvaux 59-60, 82
 Bethlehem 37
- Birdaard 253
 Blake, Elisabeth (Peggy) 241
 Blake, Howard 150, 241
 Blauwhuis 14, 227, 229
 Bocholt 259
 Bodrum (Halikarnassos) 156-157
 Boer, Otto de 282
 Boer, Sibbele de 255
 Bolsward 11-15, 21, 32, 43, 68, 124, 138, 141, 148-149, 189, 195, 205-206, 214, 223, 235, 252, 254-255, 265, 270, 281, 300-301, 306
Bolsward's kunst en kunstgeschiedenis 195
 Bomers, H. 288
 Bommelerwaard 227
 Bonhoeffer, Dietrich 130-131
 Bonke, Henk 173, 197
 Bonn 191
 Bordeaux 129
 Borgerink, familie 113
 Borith zie Laagland, Wilhelmina
 Borrie 277
 Bosscher, Philip 175
 Bossuet, Jacques-Bénigne 120
 Bouchette, Cor 276-177, 194-195, 199, 207, 222, 233, 235, 242-243, 247, 260, 262, 264, 266, 268-269, 271, 273, 275, 289, 293-294
 Bouchette, Lilleba 273
 Bouman, C.A. (Cees, Kees) 61, 76, 108, 182, 203, 213, 227, 288, 291, 295
 Bouman, Gré 154, 182, 203, 213, 222, 288, 291, 295
 Bourgondië 219
 Bous, de zie Laagland, Wilhelmina
 Bouwmeester, Anna 294
 Bouwmeester, Henk 294
 Bouwmeester, Jo 293-294
 Bozum 138
 Braakman, meester 215
 Brand, Paul, uitgever 124
 Brandsma, Titus 138, 302

REGISTER

- Brazilië 110
 Breda 259
 Bremond, Henri 129
 Brenninkmeijer, familie 255
 Bretagne 117
 Bretéchet, Claire 240
 Breukel, Gerry 151, 153, 174, 177,
     189, 237, 250, 276
 Breukel, Rita 276
 Britswerd 217
 Brom, Gerard 48
 Brouwer, dhr., bankier 14
 Brugge 193, 249
 Brugman o.f.m., Jan 13
 Bruijn, Hendrik de 296
 Bruin, Henk de 214-215, 252, 297
 Bruinsma, familie 100
 Bruning, Gérard 184
 Bruning, Henri 183, 269
 Bruning, Raymond 184
 Bruyn, Ada de 237
 Bruyn, Hein de 236-237, 281
 Buikstra, Piet 236
 Bultmann, Rudolf 132
 Bunyan, John 189
 Burckhardt, Jacob 60
 Buren, Paul van 130
 Burgwerd 180
 Buukstra, kapper 297
- C&A Brenninkmeijer 162
 Caesar 78, 303
 Caïro 37, 294
 Calvijn, Johannes 122
 Cambridge (UK) 190
 Cammingha, geslacht 192
 Canada 49
 Casembroot, A.F.C. de 97
 Cassianus 76
 Castermans, Th. 169, 240
Catechismus (van Petrus Canisius) 204
*Catechismus, dat is Onderrichting in het
     Ware Geloof* (1941) 6, 40, 255
 Cécile 169
- Chamisso, Adalbert von 176
 Chantal, Johanna Frémiot de 75
 Chardonne, Jacques 94
 Charente 93-94
 Charlemagne (Karel de Grote) 78
 Chartres 11, 32, 34-35, 94, 101, 218,
     264
 Châteaudun 93
 Chaucer, Geoffrey 120
 Chesterton, G.K. 87, 131-132
 Chili 281, 291
Christen en kunst 249
Christen Pelgrimsreize 189
 Christern, Jürgen 191, 209
 Christian, chauffeur 92
Christus' oudste gewaad (1949) 46,
     233-234, 238
 Chrysostomus 267
 Cicero, 278
 Citeaux 97
 Claudel, Paul 167, 240
 Clementia b.m.v.a., zuster 88, 164,
     166
 Clermont-Ferrand 183-184, 186, 190
 Cluny 59, 97-98, 101
 Coenen o.c.d., Angela 57-58
*Colijn en het einde van de coalitie, 1918-
     1938* 170
 Comte, Auguste 141
 Comte, monsieur le zie Kermadec,
     M. de
Confessiones 275
 Congar o.p., Yves 49
 Connemara 116
 Constantinopel 35, 128, 182, zie ook
     Istanbul
 Cora, 122
 Cork (Ierland) 116
 Cornelissen, J.D.M. 48
 Cox, Harvey 130
 Crimpen, dhr. Van 112
 Culemborg (Kuilenburg) 23-25, 27,
     247, 264, 271
Cuore (Edmondo de Amicis) 228

- Cuperus, Jan 195, 236
 Cuypers, Pierre 38, 254
- Dallas 204
 Dalmatië 150
 Daniélou s.j., Jean 49
 Dante Alighieri 116, 279
 Daudet, Alphonse 186, 248
 David 78
De civitate Dei (Augustinus) 48, 275, 277-278
Decamerone (Boccaccio) 17
 Deinum 138
 Delleman, dhr. 281
 Delteyk, Wim 120, 173, 179, 197
 Deventer 288
 Didyma 156
 Dijk, Nico van 120, 173, 179, 197, 233, 267, 297
 Dinant 163
 Dionysius de Karthuiser 232
 Dionysius de pseudo-Areopagiet 185
Doctor Zhivago (Boris Pasternak) 137
Documentation Catholique 195
 Dodd, dr. 150
De dodelijke dosis 165
 Doedko 231
 Dokter, Jan 171-172, 215
Don Quijote 205
 Doorn, Kees van 148, 216, 236
 Doré, Gustav 205
 Dostojevski, Fjodor 20, 69, 80, 88, 90, 116-118, 141
 Draaisma, Christien 92, 138
 Draaisma, Geertje 236, 297
 Drachten 7, 43-44, 54, 56-57, 65, 67, 70, 170, 189, 197, 201, 221, 251, 268, 271, 273, 275, 294
 Driebergen 27
 Dronrijp 162
 Dublin 117, 234
 Dubois, Jean-Paul 265
 Duinkerken, Anton van 238
 Duitsland 298-299
- Dunois, Jean 93
 Dürer, Albrecht 199
 Düsseldorf 158
 Dvorák, Antonín 212
- Echos d'Orient* 35
 Eekma, Ympke, 149, 235
 Efese (Ephesus) 156-157
 Eggenhuizen, Jan 271-272, 305
 Egmond 43
 Eizema, familie 219
 Eizema, Hessel 218
 Elia (Elias) 261, 269, 278
 Elia o.c.d., zuster 269
 Eliot, George 249
 Eliot, T.S. 273
 Elisabeth van Dijon 219
 Elisabeth b.m.v.a., zuster 230, 258, 299
 Elisha 261
 Ellecom 163
 Elst 200-201
 Emery, Kent 232
 Engeland 294
 Engelina b.m.v.a., zuster 259
 Engwirda 173
 Enschede 267
Er stond een deur open in de hemel 164
 Eras, Bernard 37
 Ettienne de Grammont 195
 Evagrius Ponticus 76
 Evdokimov, Paul 133
 Everard, familie 113
 Everdingen 247
 Eveux 98
 Ewals, Leo 240
Exégèse médiévale (De Lubac) 229
Exhortatio ad clericum (Pius X) 31
 Eysingha, familie 92
- Fabels* (Jean de la Fontaine) 261
 Fatih, sultan Mehmet 158, 182
 Feenstra, dhr., onderwijzer 18
 Feite en Sietse, klasgenoten 106, 189

REGISTER

- Fens, Kees 6, 64, 104, 182, 204, 296
Figuren der alten Kirche 219
 Filips II 261
 Flapper, pastor 218
 Fleuty 97
 Florence 44, 119
 Fluessen 217
 Fontaine, Jean de la 261
 Fontane, Theodor 177, 299
 Fornari, Francesco 36
Forsyte Saga (John Galsworthy) 166
 Fortmann, Han 62
 Fortmann, Herman 34
Four Quartets (T.S. Eliot) 273
 Fournier, Alain 187, 258
 Francini b.m.v.a., zuster 259
 Franciscus van Assisi 86, 253
 Franciscus van Sales 75, 204
 Franeker 12, 169
 Frank, Eduard 140
 Frank, Frans 140
 Frank, Henri ('Hollewaai') 28, 31, 38-39, 140
 Frank, Jan 140
 Frank, Lien 140
 Frankje, verhuishulpje 244
 Frankrijk 68, 166, 247-248, 269
Fanny and Zoey (J. Salinger) 125-126
 Fricker, Richard 105
 Friesland 68, 99, 119, 162, 187, 201, 215, 217, 233, 252, 281, 285, 297
- Gabriël, engel 260
 Galama, Haye 227, 229, 237
 Galama, Leideke 227, 237
 Galama, Sybrand 180
 Galama, Sytske 237
 Galama, Ysbrand 237
 Galway (Ierland) 116
 Gandi, Mahatma 293
 Garmisch-Partenkirchen 105
 Gaille, Charles de 97
 Gautier zie Kusters, Wouter
 Gautier, Théophile 142
- De gebroeders Karamazov* (Dostojevski) 88, 141
 Geerdinck-Johannink, pastoor 143
De Gelderlander 245
 Gélineau s.j., Joseph 98
 Gerald, misdienaar 288
 Gerarda o.c.d, zuster 216
 Gerets, Jean 234
 Gerhard, H. 126
 Gerlier, P.M. 97
 Gerrits Laagland, Willemina zie Laagland, Wilhelmina
Geschiedenis van een kathedraal (1940) 40
Geschiedenis van een ziel (Teresia van Lisieux) 103
Gestalten der Alten Kirche 293
Getijdenboek (Katharina van Kleef) 134
 Ghandi, Indira 293
 Gijsen, J.M. 151, 153, 169, 223, 285
 Gijsen, Marnix 162
 Godfried van Bouillon 78
 Goes, Hugo van der 25
 Goey, H.J.A. de 133
 Golliet, Pierre 145, 164, 196, 240
 Góngora y Argote, Luis de 261
 Goossens, Herman 145
 Gosse, Jean-Claude 97, 219
 Göttingen 191
 Gottmer, uitgeverij 203
 Gozzoli, Benozzo 65
 Grasveld o.f.m., Carl 240, 285
 Grave 259, 291
 Green, Julien 63
 Gregorius Magnus 241
 Gregorius van Nyssa 184
 Greitemann, Nico 202, 246, 288
 Gresnigt o.s.b., Adelbert 37
 Griekenland 34
 De Grijsaard zie Vergeest, Anton
 Grinten, Evert van der 61, 199
 Groesbeek 259
 Groningen 121

- Groot gebedenboek* 182
 Groot o.c.d., Veronica de 55
 Gro(o)te(n), Ben 149, 189, 212
 Groothuizen o.f.m., pater 78
 Grossouw, Willem 35-37, 57, 63, 65, 76, 105, 124, 134, 185, 295
 Grossouw-Holland, Wil 185
 Grote Nel (onbekend) 122
 Guido (onbekend) 155
 Guiton, Jean 93
 Guus (onbekend) 201
 Güvenç, Ergun 158
 Guyon, mme. 286-287
- Haaren, grootseminarie 108
 Haarlem 42, 297
 Habicht, mw. 271
 Hagesteyn 247
 Hal, Aleide van 230
 Hallward, Bernard 49, 150
 Halvard, pater 78, 263
 Hamburg 158
 Hammer, baron Von 122
 Hammerskjöld, Dag 253
 Hans (onbekend) 245
 Hanum 283
 Hark (onbekend) 92
 Harlingen 284-285
 Harmelen 120
 Hartmann, G. 29-30
 Hartwerd 138
 Hector 78
 Heerlen 180
 Heger Meer 217
 Heidegger, Martin 253
 Heinink, Hendrik 173
 Hellema, Koos 236
De hemeldeer op een kier 70, 76, 180, 244, 248
 Hemert s.j., Guus van 133
 Hendrik het Everzwijn 59
 Hendrik, oom, tuinman 263, 280
 Hendrix, Adriaan 133
 Hengel, deken Van den 274
- Henneman, Piet 209
 Henry ('de engelsman') 178, 191
 Henry III 190
 Henzen, ds. 234, 258
 Hermesdorf, B.H.D. 48
 Hermine b.m.v.a., zuster 259
 Herodotus 60
Herr und Hund (Thomas Mann) 299
 's-Hertogenbosch 43, 271, 273, 305
Het leven van Benedictus (1979) 203, 212, 216
Het onbekende gelaat 207
 Hettema, Nelly 108
Heures de Rohan 167
 HF (onbekend) 81-83, 85
 Hichtum 189
 Hilversum 38, 45, 140, 283, 295
 Hindelopen 282
 Hippolytus van Rome 140
 Hoekstra, dhr. en mw. 277, 289
 Hofman, Feite 281
 Hofstra, Jan 7, 56
 Hofstra, Ietsje 7
 Holthuis, arts 194-195
 Homerus 50, 80, 157
Homosexualitas problema 70
 Hooft, P.C. 261
 Hoogma, Jan 214-215
 Hoogma, Feike 215
 Hooyman, Jan 245
 Houskama, Altger Douwsz 205
 Houvet, Etienne 237
 Hövell tot Westerflier, F.W.M. 144
 Huibers, J.P. 246
 Huizen 297
Humanae Vitae, encycliek 63
 Hutjes, Gerard 173
 Huxley, Aldous 132
 Huygen, Frans 143-145
 Huygen, Wil 136, 139-140, 182, 256-257
 Huyghens (Huygens, Huigens), Antoon 99, 113, 153, 165, 177, 180, 188, 198, 200, 210, 261, 297, 305

REGISTER

- Huyghens-Lohuis, mw. 100
 Hyacintha b.m.v.a., zuster 259
- De idioot* (Dostojevski) 20
 Idisbalda b.m.v.a., zuster 142, 175, 259, 277
 Ierland 68, 186
 Ignatius van Antiochië 167, 185
 Ignatius van Loyola 204
 IJsland 269
 Illiers 11
Imago Christi. Christusbeeltenissen in de sculptuur benoorden Alpen en Pyreneeën (1980) 64, 207-209, 217
 Immaculata b.m.v.a., zuster 237, 259, 271-272, 276, 289
Inferno (Dante Alighieri) 279
 Inglis, archdeacon 205
 Inish Cealtra (Ierland) 115
Innerlijk leven (Willem Grossouw) 57
 Innocentius II, paus 59
Institutio Religionis Christianae (Calvijn) 122
 Irima b.m.v.a., zuster 201
 Israël 234
 Istanbul 34-35, 155-156, 159, 161, 191, zie ook Constantinopel
 Itens 217
- Jaap (onbekend) 150
 Jaffé, H.L.G. 179
 Jägers, Eddy 120-121, 173
 Jan Hein, oud-acolyth 274
 Jan van Eyck 221
 Jansen, familie 113
 Jansen, Joannes H.G. 34
 Japik 201
 Japikx, Gijsbert 12
 Jeanne d'Arc 93
 Jehanne (Johanna), huishoudster 92, 94, 96
 Jelgersma, familie 258
 Jellum 138
 Jeruzalem 37, 123, 128, 156
- Jesaja 239
 Joannes Paulus II, paus 231
 Joannes XXIII, paus 90-92
 Joannes, pater 101-103
 Joegoslavië 35
 Johanna, tante 141
 Johannes de Doper 30, 60, 239, 245
 Johannes de Evangelist 156
 Johannes van het Kruis (Juan de la Cruz) 53, 124, 207, 261
 Johannes, apostel 239
 Jolyon 143
 Jong, Johannes de 29-31, 39-40, 280
 Jonge, de, pastoor 75
 Jorna, Minke zie Meer-Jorna, Minke van der
 Jorna, Feike Kempes 15
 Jorritsma, Dirk 291
 Josepha Benschop o.c.d. (priorin) 54, 93, 120, 123, 137, 182, 190, 216, 294
 Josi, Enrico 36
 Joure 283, 294, 298
 Judas de Makkabeeër 78
 Justinianus 182
- Kaarsgaren o.f.m.cap, Titus 216
 Kaarsgaren, Jacques 165, 221
 Kaarsgaren, Vitus 154, 165, 220-221
 Kalma, ds. 265
 Kampen 218
 Kamsma, dhr. 285
 Karkemis 37
 Kasteel, Karel 145, 232, 234
 Kasteel, Piet 145, 150, 234, 271
 Katharina van Kleef 134
Katholieke Illustratie 17
Katholieke Stemmen 241
Keerpunt der Middeleeuwen. Tussen Cluny en Sens (1950) 255
 Keestra, Piet 201
 Kermadec, Huon de (Monsieur le Comte) 249, 250, 252, 256-258, 260

- Kerry (Ierland) 116
 Keulen 33, 217
 Kevelaer 206-207
 Keyen, Jaap 174, 177
 Kierkegaard, Sören 125
 Kilsdonk s.j., Jan van 134
 Kimsword 284
 Kingma, dhr. 254
 Kirsch, Johann Peter 36
 Klaas, tuinman 135
 Klei, Agatha van der 138, 301
 Klei, Obe van der 301
 Klein, Jopie van der 281
Kleine Atlas van de Westerse beschaving
 (1964) 50, 107
 Kockelkoren, Matthieu 164, 167,
 199, 209, 211, 234, 247, 260, 264,
 266, 299
 Koenders, Stef 144
 Koeverden, Willem van ('de Koe')
 25-26, 37
 Kok o.f.m., J. de 240, 270
 Kolkman, Fred 121, 173, 179, 233,
 250
 Kolkman, Frits 297
Kontaktblad Tegenwoordig 54
 Kooi (Kooy), Willem van der 193
 Korea 201
 Kortekaas, Huub 145
 Kraków 150, 201, 279
 Kreymborg 162
 Krikke, Sibbele 196
 Krist, Jan 120
 Kroft, Cees 174-175
 Kroon, Chris 173, 179
 Kroon, Jan 38, 120-121, 155, 173,
 179, 197, 233, 250-252, 297
 Kubaard 223
 Kuilenburg, zie Culemborg
 'Kunstenaarszicht op de geloofs-
 mysteriën' 182
 Kusters, Elisabeth 177, 183
 Kusters, Wouter ('Gautier') 142,
 154, 157, 164-165, 167, 173-175,
 183-184, 186, 189-190, 192-193,
 205-206, 208-209, 211, 213, 217,
 220, 222, 229, 233-234, 238, 240-
 241, 245, 247, 250, 253, 260, 264-
 266, 268, 272-273, 276, 280-283,
 286-291, 293-295, 298-299, 301,
 304-305
La Comédie humaine (Honoré de
 Balzac) 221
 La Rochelle 93
La vie passionnée de Teresa d'Avila 240
 Laagland, Wilhelmina ('de Bous', 'Bo-
 rith') 16-17, 19, 27, 43, 64, 77-78,
 83, 86, 88, 90-91, 96, 98-99, 104,
 109-114, 153, 163, 186, 227, 290,
 292, 295
 Lage Vuursche 179, 197, 296
 Lammertsma, ds. 239
 Langweerder Wielen 217, 284
 Laon 31, 64, 212, 233, 247, 250, 306
 La-Pierre-qui-Vire 97
 Lauwerszee 297
Le ciel entr'ouvert 164
 Le Corbusier 98
Le Grand Meaulnes (Alain Fournier)
 187
Le mystère Frontenac (François Mauriac)
 173
Le petit chose (Alphonse Daudet) 186
 Leeuwarden (Ljouwert) 138, 217,
 228, 296
Leeuwarder Courant 201
 Leiderdorp 234, 258
 Lekai o.s.b., Louis 204
 Lemmens, Gerard 50, 98, 107, 112,
 145, 150, 155, 163, 251
 Lena (onbekend) 79
 Lent 45-46, 55, 63, 65, 166, 187,
 201, 259, 289, 283-284, 291, 299
 Leo de Grote 304
 Lescauwaet m.s.c., J.F. 288
 Leuven o.carm, Romaeus van 44, 53
 Lewis, C.S. 154

REGISTER

- Lichtenvoorde 220, 258
Life 109
 Liguori b.m.v.a., zuster 208, 227,
 258, 268, 271, 289
 Limburg 158, 204
 Limoges 93
 Linde, Henk van der 128
 Lissabon 234
*Liturgie en gewijde kunst in de acht-
 tiende en negentiende eeuw* 237
 Lobith 120
 Loeff, familie 113
 Logt, Anton van der 143, 165, 241,
 244, 246
 Logt, familie Van der 149, 154-155,
 222
 Longerhou 254
 Loos, Jacob 121
 Lope de Vega 260-261
 Louis XI 78
 Lourdes 195, 243, 264, 273, 293
De Louteringsberg (Thomas Merton)
 113
 Louvre 167
 Lubac s.j., Henri de 49, 57, 141, 229,
 270, 294
 Lübeck 269
 Lucebert (dichter) 26
 Lucilla b.m.v.a., zuster 259
 Lunter, Haye 180
 Lyon 31
De lytse stad (De Kleine stad, 1977)
 12, 201, 236, 255
 Maarssen 38
 Maas, Antoon 105
 Maas, mw. 81-83, 85, 279
De Maasbode 153
 Maastricht 255
 Maay, tante 100
 Makkum 254
 Male, Emile 47
 Manen, dhr. van 174-175
 Mann, Erika 298
 Mann, Golo 298
 Mann, Heinrich 298
 Mann, Katja 298
 Mann, Michael 298
 Mann, Thomas 69, 178, 298-299
 Mantgum 138, 217, 241, 280
 Marcel, Gabriël 175, 193
 Margareta, b.m.v.a., zuster 182, 193
 Maria Magdalena 81, 84
 Maria-Laach 177
 Marie-Gabrielle o.c.d., zuster 102
 Marie-Thérèse o.c.d., zuster 119
 Maritain, Jacques 187
 Marsum 138
 Martha 186
 Martin, M. 180
 Mathildis b.m.v.a., zuster 234, 259
 Mattijssen, Fons 150, 152, 189
 Mauriac, François 173
 Mauritia b.m.v.a., zuster 176, 189-
 190, 224, 228, 230, 237, 248, 253-
 254, 259, 262-263, 266, 277, 283,
 299, 305
 Mauritiana b.m.v.a., zuster 244, 268,
 276
 Maurizia b.m.v.a., zuster 211
 Mechtildis Kaarsgaren o.c.d., zuster
 221
 Mediatrix b.m.v.a., zuster 203
 Meer s.j., Haye van der 169
 Meer, Agatha van der 172
 Meer, Antoon van der ('Pa') 14-16,
 21, 27, 32, 43, 77, 99-100, 105, 107,
 141, 149, 186, 192, 217, 251, 290
 Meer, Fokje van der, tante 89, 91,
 99, 119, 192
 Meer, Obe Simmes van der, betover-
 grootvader 14
 Meer, Obe van der, oom 137-138,
 143, 153, 172, 198, 217-219, 225,
 254, 272, 277, 280-281
 Meer, Obe van der, grootvader 14
 Meer, Peter van der 198, 201, 218,
 241

- Meer, Petrus (Piet) van der, oom 56,
77, 138, 201, 290
- Meer, Simme van der, oom 14, 192
- Meer, Simme van der, overgrootvader
14
- Meer, Stien van der 137-138, 217-
218, 277
- Meer, Taco van der 77, 79-80, 90-
92, 192
- Meer, Tineke (Tiny) van der 56, 80,
137, 143, 150-152, 189, 225, 238, 301
- Meer-Hoogma, Antje van der, tante
56
- Meer-Jorna, Minke van der ('Moeke')
15-16, 41, 99-100, 105, 184, 188, 292
- Meer-Scholten, Leida van der 77,
80, 290
- Meester, Ineke 63
- Mekka 158
- Meppel 121
- Merleau-Ponty, Maurice 107
- Mertens, Tony 137, 166, 174, 202
- Mertens, familie 175, 289
- Mertens, Valentine 110, 137, 166,
174, 188, 205, 249
- Merton, Thomas 113
- Mets, Frans 283, 295
- Mets, H.Th. 29
- Meulen, dominee Van der 195
- Mexico 49, 246
- Meyelink, Erik 136
- Maximus Confessor 204
- Michelangelo 207
- Michelet, Jules 253
- Michiel, pr. 298
- Middlemarch* (George Eliot) 249
- Milete 156
- Miracles* (C.S. Lewis) 154
- Miste 220
- Miste, Jaap van 227
- Mohlberg o.s.b., Leo Cunibert 36
- Mohrmann, Christine 53, 61-62, 69,
87-88, 90, 105, 124-125, 136, 140,
144, 153, 159, 204
- Mohrmann, Jules 210
- Molenaar, Broer 148, 279
- Molenaar, Foppe 148-149, 235, 237
- Molenaar, Hans 279
- Molenaar, Johan 235, 237, 301
- Molenaar, mw. 279
- Molenaar, Jouke 148
- Molenaar, Piet 148
- Molenaar-Eekma, Durkje 148-149
- Möller, J.B.W.M. 196, 238
- Monica b.m.v.a., zuster 216, 259,
289
- Mönnich, C.W. 86, 241, 255
- Montanus 168
- Moorman, dr. 144
- Moskou 225, 252
- Mulder, burgemeester 195, 236
- Mulder, Johan 141
- Mulder, Tineke 57
- München 158
- Naessens, Maurits 208
- Nantes 93
- Nasrattin Hoca 158
- Natuurlijke historie* 278
- De navolging van Christus* (Thomas a
Kempis) 220
- Nedee, M. 208
- Nehru, Pandit 293
- Neuberg 122
- New York 105
- The New Yorker* 131
- Newman, John Henry 209, 222
- Nicolas, Edmund 204
- Nicolas, Joep 34, 144, 177, 204
- Niemeyer, ds. 237
- Niënhaus, J.B. 240, 270
- Nierman, P.A. 55, 92, 179, 196
- Nieuw Liedboek* 196
- Nieuw Missaal* 202
- Nieuwe Katechismus* 132-133
- Nijland 235
- Nijmeegs Universiteitsblad* 165
- Nijmeegse gezichten* 50

REGISTER

- Nijmegen 45, 47, 185, 129, 247,
259, 276, 292, 298
- Noord-Holland 297
- Noordmans, Jacob 223
- Nottingham 144
- Noyons, Jan 239
- Nuchelmans, Jan 191
- O'Kiernan, Kevin 115
- Obes, Antonius 291
- Oever, familie Van den 100
- Ogratsina, Tatjana 181
- Oirschot 53, 57, 67, 71
- Olaf b.m.v.a., zuster 269
- Olanda* (Edmondo de Amicis) 228, 243
- Olöf, dr. 303
- Een omstreden huwelijk* (Louis Roppe)
182
- Oostende 182
- Oostendorp, Ann 139
- Oostendorp, Henk 57, 138
- Oosterbaan, familie 100
- Oosterhuis, Huub 63, 70, 168, 264
- Oosterwierum 138, 218
- Op zoek naar de tweede onschuld* (Nico
Greitemann) 202
- Open brief over geloof en eredienst*
(1973) 6, 21, 63, 168, 267
- Origenes 76, 185
- Orthodoxy* (G.K. Chesterton) 131
- Östergötland 266
- Oud-Zevenaar 23, 33, 143-144, 177,
204
- Ouderaa-Schroote, Greta van der
175
- Over de oorspronkelijkheid der oud-
christelijke kunst* (1939) 46, 237
- Overmaat, pastoor 43
- Overveen 120, 296
- Paasmorgen* (1959) 61
- Pagnol 176
- Pakhôm, Vader (Neerven, Ruud-Jan
van) 292
- Palmyra 37
- Pander, Pieter 71, 67
- Parijs 21, 24, 32, 145, 166, 218, 240,
292, 294
- Parrega 283
- Pasternak, Boris 64
- Patrick, heilige 228
- Paul, assistent 178
- Paulien, tante 173
- Paulus VI, paus 153, 156
- Paulus, apostel 127
- Pauwels o.p., C. 76
- Peeters, Cees (Kees) 46, 50, 60
- Peking 202
- Pelckmans, Albert 238
- Pellegrino, Michele 204
- Pensa 181
- Périgueux 93
- Peru 246
- Peter Schlemihls wundersame Geschichte*
176
- Petrus Canisius 204
- Petrus en Paulus 163
- Petrus van Thabor 13
- Pferschy, Eeuanggelia 164
- Pferschy, Othmar 155-158, 164
- Philo 173
- Phoenix* (1979) 64, 212, 236
- Pimen I, patriarch 181
- Pingjum 284-285
- Piranesi 301
- Pius X, paus 26, 31
- Pius XI, paus 34, 38
- Pius XII Pacelli, paus 88
- Pjotr H. (onbekend) 178
- Plato 241, 278
- Plinius 278
- Ploeg o.p., J.P. van der 57, 209-210,
241
- Poelman, W.H.M. 112-113
- Pol, Willem van de 76
- Polman o.f.m., Pontianus 48
- Pörnbacher, Hans 209, 254, 273
- Pörnbacher, familie 164

- Pörnbacher, Irmgard 254
 Post, Reinier 26, 48
 Postma o.f.m., pater 108-109
 Postma, J.P. 201
 Postma, Jan 138
 Postma, Truus 149
Praeses van Schaik (1943) 23-24, 26, 142
 Prémontré 31
Die Presse 202
 Prima b.m.v.a., zuster 208, 227, 258, 271, 289, 299
 Priorin zie Josepha Benschap o.carm.
 Prouhèze 240
 Proust, Marcel 11
 Pruisen 177
Psautier de Saint Louis 167
 Pseudo-Dionysius 241
 Psichari, Ernst 187
 Puchinger, George 170, 193-194, 249
 Puerto Rico 129
 Putjes, Jan 293
- Quartier Latin 167, 248
 Quay, Cas de 143, 169
 Quay, Jan de 143
 Quenten Matsy 112
- Ratzinger, Joseph 49, 57, 70
 Ravels, Antoinette 105-106
 Ravels, Wim 105-106
 Ravenstein 43
 Redi, Anna-Maria zie Teresa-Margeritha o.carm.
 Reen, Martin van 164
 Régine (onbekend) 218
 Reijntjes, Geerko Marten 19
 Reims 21
 Rein 122
 'Reise in die frühchristliche Welt' (1963/64) 52
 Rembrandt 192
 Reuser, Herman 96, 98, 217, 206, 269
- Reuser, familie 169, 183, 238, 288
 Reuser, Elisabeth 269
 Rhodos 150, 157
 Richard (onbekend) 100
 Richelieu, kardinaal De 93
 Ricoeur, Paul 126-127
 Ridder, meester 18, 215
 Riele, Jan te 173, 271
 Riele, Wolter te 120
 Rien 217
 Riga 181
 Rigoberta b.m.v.a., zuster 172
 Rijkens, Leo 35, 49, 178
 Rijsenburg, grootseminarie 27, 30, 35, 38-39, 108, 194
Rimas Sacras 260
 Robben, Frans 260
 Robles, Caspar de 285
 Rodrigue (broer van Teresa van Avila) 240
 Roemenië 136
 Roermond 232
 Rogier van der Weiden 106
 Rolf, Gerard 297
 Rome 29, 34-35, 37, 87, 90-92, 139-140, 145, 150-151, 153-154, 177, 189, 191, 195, 220, 227, 234, 271-272, 301
Rome en Chartres 237
Rome Magazine 202
 Roppe, Louis 182
 Rosa b.m.v.a., zuster 259, 276
 Rusland 133, 181, 288
 Rutherford, Father 142
 Rutjes, Jan 266, 281, 297, 306
- Saarlois 230
 Saasveld 205
 Saint-Germain-des-Prés 248
 Salinger, J. 125-126
 Salisbury 190
 Sanders, Tony 173, 271
 Sangers, Silverius, pater 55
 Santen, meester van 215

REGISTER

- Santiago de Chili 234
 Santiago de Compostela 100
 Sartre, Jean-Paul 253
 Schaaf, dhr. van der 228=229
 Schade, dhr. 253
 Schaepman, A.C.M. ('Tony') 27, 30
 Schaepman, A.I. 27
 Schaepman, Herman 27
 Schaik, J.A.S. van 23-25, 27, 30
 Schalkwijk 247
 Schapenk, dhr. 146, 166
 Schell, Frau von 158
 Scherpenheuvel 273
 Schiedam 189
 Schillebeeckx o.p., Edward 30, 209
 Schoonwater, Henk 225, 281
 Schotanus 227
 Schotland 98
 Schouten, Gerrit 165
De Schouw 183
 Schraven, Marie 144
 Schraven, Wim 144
Schuld en boete (Dostojevski) 88, 117
 Schutz, Roger 97
 Schuurman(s), Henk 155-156, 171, 245
Screwtape Letters / Brieven uit de hel (C.S. Lewis) 154
 Sebatiana o.c.d., Moeder 139
The Secular City (Harvey Cox) 130
The Secular Meaning of the Gospel (Paul van Buren) 130
 Sens 59, 255
 Servaas, Jan 120, 173
 Sibbelee, Annemarie 163, 174-175, 188
 Sibbelee, Hans 64, 107, 126, 151, 164, 174-175, 184, 189, 207, 233
 Siena 183-184
 Sienko, Konstantin 103
 Sietse, klasgenoot 189
 Silvagni, Angelo 36
 Simonis, A.J. 154, 168, 270, 288, 293
 Singelenberg, Pieter 199
 Sinnige, dhr. 124
 Sint Gerlach 273
 Sint Hubert (N.Br.) 293
 Sint Nicolaasga 134
 Skandinavië 233
 Sleper, J. 89, 91
 Sloet tot Everlo, Dominicus 37
 Smeets, Albert 182
 Smit, Aleid en Wisse, klasgenoten 19
 Smit, Gabriël 201
 Smulders, Jo 121, 173, 197-198
 Smyrna/Izmir 157
 Sneek 12-13, 24, 91, 141, 148, 186, 241, 254
 Sneeker Meer 252
 Snelder, Kees 165
 Snelders, pastoor 204
 Sobieski, Ian 279
 Soeharto 252
 Soissons 21
 Solemnes 129
 Sonnaville, Maire-Anne de 175
Sorcière (Jules Michelet) 142, 253
Sources Chétiennes 184
 Sowjet Unie 252
 Spaan, Steven 233
 Spanje 179, 248, 261
Spe Salvi, encycliek 49
Stad Gods, De (Augustinus) zie *Civitate Dei*
 Stadler, Wolfgang von 238
 Stapert, Aurelia 178, 252
Der Stechlin (Theodore Fontane) 177
 Steggerda, dhr. 120
Stiefmoeder aarde (Theun de Vries) 162
 Stien, huishoudster 92, 94
 Stockholm 233
 Stockmann, Leo 169
 Stoks, Ben 222
 Stoks, Frans 112-113, 143, 145, 158, 164, 174, 199, 208-209, 219, 234, 237-238, 261-262, 276-277, 299
 Stoks, Mia 143, 209, 261

- Stolk o.f.m., J.R.P. 236
 Streuvels, Stijn 238
 Stummel, Friedrich 206
 Stumpel, Nanne 184
 Sturkenboom, Bert 194
 Susanna b.m.v.a., zuster 259, 277
 Suzie, postulante 295
- Taekema, mw. 122
 Taizé 97, 219
 Taminga, dhr. 214
 Teirlinck, Herman 162
 Tempel, Koos 120-121, 173, 179, 197
 Tepe, Alfred 282, 284
 Terbant 228
 Terentstra, Gerrit 113
 Terentstra, Romke 113
 Teresa de Jesús 204, 242
 Teresa Margaritha o.carm. 44, 53, 71, 86
 Teresa van Avila 53, 78, 240
 Teresia van Lisieux 80, 83, 180
 Teresia b.m.v.a., zuster 259
 Teresina b.m.v.a., zuster 193, 258
 Terlingen, Lia 171, 177, 183, 212, 222
 Terschelling 143, 284
 Tervoert, Henri 33
 Theofanes de Griek 89, 91
 Theresia a Jesu o.c.d., zuster 174, 181
 Thijssen, familie 113
 Tieck, Ludwig von 205
Tien eeuwen Egmond (1950) 60
De Tijd 60, 62, 133, 150, 178, 196, 204
 Tillich, Paul 130
Time 108
 Timmers, Josef 61
 Titia (onbekend) 171
 Tjerkwerd 227, 229
 Tjeukemeer 217, 215, 284
Der Tod in Venedig (Thomas Mann) 298
Toneel in de hemel 229
 Tongerlo 113
- Toorop, Jan 251
Topaze (Marcel Pagnol) 176
 Toqueville, Alexis de 288
 Touraine 117
Traité de l'amour de Dieu (Franciscus van Sales) 204
 Trier 176
 Tsjechov, Anton 181, 235, 265
 Tsjerkwerd 283
 Tubbergen 204
 Tummers, Henri 175
 Turkije 68
 Turner, Frank 129, 141-142, 294
 Turner, Joan 129, 141-142, 294
 Turner, Martina 294
 Turner, Naomi en Damien 294
Tussen Cluny en Sens (1950) 60, 82, 85
 Tzum 223
 Tzummarum 201
- Uden 55
Uit het oude Europa (1957) 44
 Urbani, kardinaal 92
 Urk 297
Ursprünge Christlicher Kunst 253
 Uta van Regensburg o.s.b. 75
 Utrecht 120, 153, 179, 242, 247, 280, 282
- Valéry, Paul 126, 190
 Valk, kunstschilder 181
Van Johannes den Damascener de derde verhandeling tegen hen die de heilige ikonen smaden (1968) 142
 Van Velderen Rengers 235
 Varro 278
 Veenwouden 162
 Veldhuis, Chris ten 120, 197-198, 233, 250, 296
 Veldhuis, Jo 121, 173, 197, 233, 250, 252
 Velp 155, 297
 Veltman, Flip 95-96
 Velzen, Theo van 187

REGISTER

- Ven, meester Van de 214-215
 Venetië 156
 Venings, Kees 173, 267
 Verbeek, Herman 196
Verborgen heiligheid 86, 150, 232
Verborgen rijk (zuster Martina o.c.d.)
     53
 Verenigde Staten 49, 298
 Vergeest, Ann 145, 223-224, 256-
     257, 272, 293
 Vergeest, Anton 143-145, 150, 152,
     155, 163, 165, 169, 171-172, 174,
     176-178, 181, 183, 188-189, 191-
     192, 194, 197-198, 200-201, 203-
     205, 208-213, 220-224, 230-231,
     233, 237-238, 241-242, 244-245,
     247-248, 250-251, 253, 265-266,
     276, 299
 Vergeest, Wim 244
 Vergilius 18
 Vermaat, Ben 149
 Vermeer 235
 Vermeulen, A.J. 197
 Vestdijk, Simon 18, 285
De vier Bolswarder lenen 205
 Villon, François 210
 Vlaanderen 162, 182, 296
 Vlieland 284
 Vogeltje (bijnaam van onbekende) 290
*Volk und Haus Gottes in Augustins Lehre
 von der Kirche* (J. Ratzinger) 49
de Volkskrant 62, 201
Volledige werken (Johannes van het
     Kruis) 124
 Voltaire 234
 Vos de Wael, familie 113
 Vos, C.Th. 33, 244
 Vries, Jan de 284
 Vries, Jo de 280
 Vries, Joop de 264, 269, 278
 Vries, Theun de 162-163
 Vroom, familie 255
 Vroom, Herman ('Pius') 26
 Waay jr., dhr, De 239
 Waay, Doede de 91-92
 Wal, J.R. van der 282
 Wal, dhr. van der 301
 Waldbreitbach 177, 211, 260, 274
 Wanna, pastoor 174
De Ware Geest 221
 Wartna, familie 195
 Wartna, Fredericus Gerben (Frits)
     32, 77, 92, 94-96, 170, 195, 218
 Wartna-Jorna, Ida 77, 92, 95-96, 99,
     111, 177, 195, 291
 Wartna, Meinardus 32, 77, 111
 Wassenaar-Crocini, barones Luisa
     150
 Weezel Errens, Frans van 120, 179,
     197-198, 271
 Weij o.carm., Amandus (Piet) van der
     134
 Weijden, Rogier van der 61
 Wellen, Gerard 65, 90-91, 143
 Wellen, rector 121
Welt der Ikonen (H. Gerhard) 126
 Wenen 122, 266, 279, 288
 Werkhoven 179
 Werner, mw. 201
 Westerman, Jan 194
 Wetering, Henricus van de 28, 31, 38
 Weterman, Hans 108
 White-Nicolas, Sylvia 204
 Wiener Neustadt 122
 Wiersma, goudsmid 214
 Wiesbaden 158
 Wijdeveld, Gerard 275
 Wijers, Fons 108
 Wijtgaard/Irnsrum 218
 Willebrands, J. 202, 238, 270
 Willemsen, Gerard 230
 William III 228
 Wilma b.m.v.a., zuster 259
 Witkam o.c.s.o., Jeroen 54-55
 Wittem 273
 Witteman, Nico 239
 Wolvega 122

- Wommels 217
 Wons 254
 Wonseradeel 284
 Workum 282
 Woudsend 282
 Wouters, schoenmaker 218
 Wozniakowski, Jacek 150, 279
 Wumkes, dominee 19
 Wychen 259
- Xanten 238, 278
- Ydema, familie 177
 Ydema, Gerben 265
 Ydema, Haasje 294
 Ydema, Harmen 229
 Ydema, Jaap 170, 220, 282
 Ydema, Michel 201, 227, 258, 282-283
 Ydema, Onno 177
 Ydema, Sjoerd 162, 227
 Ydema, Titia 220
 Ydema, vader 265
 Ydema-Galama, Minke 227, 229
- Yeats, William 116
 Yntema, Jurriaen 282
 Yntema, Tsjalling 282
 Ysbrechtum 235
- Zacharja, Vader 182
 Zahrnt, Heinz 135
 Zaltbommel 269
 Zelle, dhr. 214
Zeven ware legenden (1962) 104, 145
 Zevenaar 140
 Zielschat, tante 80
 Zijlstra, Herman 138, 214, 237
 Zola, Emile 162
 Zuidwesthoek 188, 282
 Zuithof, ds. 237
 Zundert 54
 Zwartkruis, Th.H.J. 271
 Zweden 244
 Zwijssen, Johannes 23
 Zwitserland 271, 298
 Zwolle 165, 192

Frits van der Meer (1904-1994) veroorzaakte in 1941 een kleine revolutie met zijn *Catechismus*, die een compleet nieuwe manier van geloofsverkondiging presenteerde. Zijn *Augustinus de Zielzorger* geldt nog steeds als het beste boek over Augustinus' pastorale praktijk. Terwijl hij als hoogleraar kunstgeschiedenis in Nijmegen aan de weg timmerde, leidde zijn zus Bertha een verborgen leven als zuster Martina, moniale in de karmel van Drachten. Ze correspondeerden ruim veertig jaar met elkaar. Zijn openhartige brieven – die van haar zijn vernietigd – worden hier uitgegeven, voorafgegaan door een beknopte dubbelbiografie.

Tegenover zijn 'Chère Martine' is Van der Meer, die hautain en afstandelijk werd gevonden, spontaan, gezellig en meelevend. Hij schreef over theologische en kunsthistorische kwesties, reizen en ontmoetingen, hun geboortestad Bolsward en zijn tijd in het grootseminarie in Rijsenburg. Ook gaf hij zijn ongezouten mening over de roomse ruzies in de jaren 1970. Op de achtergrond rijst de figuur op van zijn kunstzinnige en stille zuster aan wie hij 'altijd dacht. Altijd.'

